

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ОСНОВИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

**За редакцією професора
*В.В. Комарова***

**Харків
2002**

Основи держави і права: Навч. посібник / За ред. В.В. Комарова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. – 258 с.

Розглянуто наукознавчі засади правознавства, поняття держави і права, механізм правового регулювання та чинне законодавство.

Для учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, студентів середніх і вищих навчальних закладів, а також для абітурієнтів юридичних вузів та факультетів.

А в т о р и: канд. юрид. наук **Л.Л. Богачова** (гл. I-III); канд. юрид. наук **В.А. Бізун** (гл. XXI, XXII); канд. юрид. наук **Ю.П. Битяк** (гл. XVIII); канд. юрид. наук **В.В. Жернаков** (гл. XI, XII); д-р юрид. наук **М.І. Панов** (гл. XX); канд. юрид. наук **Д.В. Задихайло** (гл. XV); канд. юрид. наук **П.І. Радченко** (гл. XIV, XVI, XVII); канд. юрид. наук **В.Д. Ткаченко** (гл. IV); д-р. юрид. наук **М.В. Шульга** (гл. XIII); канд. юрид. наук **М.Г. Шульга** (гл. XIX); канд. юрид. наук **В.Д. Яворський** (гл. V-X).

*Рекомендовано до видання редакційно-видавничою
радою академії (протокол № 5 від 01.03.2002 р.)*

З М І С Т

Р О З Д І Л П Е Р Ш И Й

теорія держави і права

Глава I. Походження держави і права

<u>§ 1.</u>	Загальна характеристика первісного суспільства.....	4
<u>§ 2.</u>	Причини і шляхи виникнення держави і права.....	6
<u>§ 3.</u>	Основні теорії походження держави і права.....	11

Глава II. Держава: основні поняття

<u>§ 1.</u>	Поняття та ознаки держави.....	13
<u>§ 2.</u>	Форма держави.....	15
<u>§ 3.</u>	Функції держави.....	19
<u>§ 4.</u>	Механізм (апарат) держави.....	21
<u>§ 5.</u>	Політична система суспільства.....	25
<u>§ 6.</u>	Правова держава.....	27
<u>§ 7.</u>	Громадянське суспільство і правова держава.....	28

Глава III. Право: основні поняття

<u>§ 1.</u>	Поняття, ознаки і сутність права.....	30
<u>§ 2.</u>	Право в системі соціальних норм. Право і мораль.....	33
<u>§ 3.</u>	Норма права: поняття, структура, види.....	35
<u>§ 4.</u>	Система права.....	36
<u>§ 5.</u>	Джерела (форми) права.....	38
<u>§ 6.</u>	Закони і підзаконні нормативні правові акти.....	41
<u>§ 7.</u>	Правові відносини.....	45
<u>§ 8.</u>	Правомірна поведінка, правопорушення, юридична відповідальність.....	48

Глава IV. Законність і демократія

<u>§ 1.</u>	Законність і правопорядок.....	50
<u>§ 2.</u>	Гарантії законності і правопорядку.....	56
<u>§ 3.</u>	Правова культура.....	59
<u>§ 4.</u>	Демократія.....	61
<u>§ 5.</u>	Демократія і самоврядування.....	69
<u>§ 6.</u>	Демократія як загальнолюдська цінність.....	71
<u>§ 7.</u>	Співвідношення демократії і законності.....	74

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

конституційне законодавство України

Глава V. Конституційне право –

провідна галузь національного права України

- § 1.** Предмет і метод конституційного права України..... 75
§ 2. Конституція України – Основний Закон держави..... 76

Глава VI. Конституційно-правові основи правового статусу людини і громадянина

- § 1.** Поняття основних прав, свобод і обов’язків людини і громадянина..... 78
§ 2. Конституційно-правові основи громадянства України..... 81
§ 3. Система та зміст конституційних прав, свобод і обов’язків людини та громадянина..... 83

Глава VII. Конституційні інститути демократії в Україні

- § 1.** Виборча система в Україні..... 85
§ 2. Референдуми в Україні..... 88

Глава VIII. Органи державної влади в Україні

- § 1.** Конституційно-правові основи статусу Верховної Ради України..... 89
§ 2. Конституційно-правові основи статусу народного депутата України..... 90
§ 3. Конституційно-правові основи статусу Президента України..... 91
§ 4. Конституційно-правові основи статусу Кабінету Міністрів України..... 93
§ 5. Конституційно-правові основи статусу місцевих державних адміністрацій..... 94

Глава IX. Конституційно-правові основи територіального устрою України

- § 1.** Поняття і принципи територіального устрою України..... 95
§ 2. Система адміністративно-територіального устрою України..... 96
§ 3. Статус Автономної Республіки Крим..... 97

Глава X. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні

- § 1.** Поняття місцевого самоврядування..... 98
§ 2. Система місцевого самоврядування в Україні..... 99

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ **ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ**

Глава XI. Трудове законодавство: загальні положення

<u>§ 1.</u>	Трудове право як самостійна галузь права.....	101
<u>§ 2.</u>	Трудовий договір: поняття, зміст, порядок укладення...	106
<u>§ 3.</u>	Переведення, переміщення, зміни істотних умов праці.....	110
<u>§ 4.</u>	Загальна характеристика підстав припинення трудового договору.....	111
<u>§ 5.</u>	Розірвання трудового договору з ініціативи працівника.....	113
<u>§ 6.</u>	Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.....	114

Глава XII. Робочий час і час відпочинку. **Матеріальна відповідальність працівників за шкоду,** **заподіяну підприємству, установі, організації.** **Трудова дисципліна. Трудові спори**

<u>§ 1.</u>	Робочий час.....	123
<u>§ 2.</u>	Час відпочинку.....	125
<u>§ 3.</u>	Матеріальна відповідальність працівника за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.....	126
<u>§ 4.</u>	Трудова дисципліна.....	127
<u>§ 5.</u>	Індивідуальні трудові спори.....	129
<u>§ 6.</u>	Колективні трудові спори.....	132

Глава XIII. Екологічне законодавство

<u>§ 1.</u>	Правова охорона навколишнього природного середовища.....	134
<u>§ 2.</u>	Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”.....	136
<u>§ 3.</u>	Право природокористування.....	137
<u>§ 4.</u>	Право власності на природні ресурси.....	139
<u>§ 5.</u>	Екологічні права та обов’язки громадян.....	142
<u>§ 6.</u>	Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища.....	143
<u>§ 7.</u>	Контроль у галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища....	145
<u>§ 8.</u>	Відповідальність за порушення екологічного законодавства.....	145
<u>§ 9.</u>	Поресурсові кодекси і закони України.....	146
<u>§ 10.</u>	Особливості оренди землі та інших природних ресурсів.....	149
<u>§ 11.</u>	Правова охорона атмосферного повітря і тваринного світу.....	152

<u>§ 12.</u>	Правовий режим природно-заповідного фонду України.....	154
---------------------	--	-----

Глава XIV. Цивільне законодавство

<u>§ 1.</u>	Цивільне право як самостійна галузь права.....	155
<u>§ 2.</u>	Громадяни як суб'єкти цивільного права.....	156
<u>§ 3.</u>	Юридичні особи як суб'єкти цивільного права.....	157
<u>§ 4.</u>	Право власності.....	158
<u>§ 5.</u>	Право приватної власності.....	159
<u>§ 6.</u>	Право власності юридичних осіб.....	161
<u>§ 7.</u>	Право державної власності.....	163
<u>§ 8.</u>	Право комунальної власності.....	164
<u>§ 9.</u>	Захист права власності.....	166
<u>§ 10.</u>	Цивільно-правові договори.....	167
<u>§ 11.</u>	Цивільно-правова відповідальність.....	169
<u>§ 12.</u>	Спадкове право.....	171

Глава XV. Правові засади підприємницької діяльності

<u>§ 1.</u>	Ринкова економіка як об'єкт правового регулювання.....	172
<u>§ 2.</u>	Приватноправове регулювання підприємництва.....	174
<u>§ 3.</u>	Публічно-правове регулювання.....	178

Глава XVI. Житлове законодавство

<u>§ 1.</u>	Житловий фонд. Надання жилих приміщень.....	180
<u>§ 2.</u>	Приватизація житла.....	183
<u>§ 3.</u>	Відповідальність за порушення житлового законодавства.....	185

Глава XVII. Шлюбно-сімейне законодавство

<u>§ 1.</u>	Шлюб і сім'я.....	186
<u>§ 2.</u>	Особисті й майнові права та обов'язки подружжя.....	188
<u>§ 3.</u>	Права та обов'язки батьків і дітей.....	189
<u>§ 4.</u>	Опіка і піклування.....	191

Глава XVIII. Адміністративне право та законодавство

<u>§ 1.</u>	Адміністративне право як галузь права.....	192
<u>§ 2.</u>	Адміністративне право і державне управління.....	194
<u>§ 3.</u>	Адміністративне правопорушення (проступок).....	195
<u>§ 4.</u>	Види адміністративних стягнень.....	197
<u>§ 5.</u>	Порядок притягнення до адміністративної відповідальності.....	200

Глава XIX. Митне право

<u>§ 1.</u>	Предмет і поняття митного права.....	202
<u>§ 2.</u>	Митні органи України.....	203

<u>§ 3.</u>	Митний контроль.....	207
<u>§ 4.</u>	Організація митного контролю.....	210

Глава XX. Кримінальне право

<u>§ 1.</u>	Кримінальне право як галузь права.....	213
<u>§ 2.</u>	Кримінальний закон.....	214
<u>§ 3.</u>	Поняття й ознаки злочину.....	216
<u>§ 4.</u>	Кримінальна відповідальність та її підстава.....	217
<u>§ 5.</u>	Склад злочину.....	218
<u>§ 6.</u>	Обставини, що виключають злочинність діяння.....	220
<u>§ 7.</u>	Закінчений та незакінчений злочини. Добровільна відмова при незакінченому злочині.....	223
<u>§ 8.</u>	Співучасть у злочині.....	225
<u>§ 9.</u>	Покарання.....	227

Глава XXI. Правосуддя в Україні

<u>§ 1.</u>	Судова система.....	229
<u>§ 2.</u>	Підвідомчість справ Конституційному Суду України...	234
<u>§ 3.</u>	Підвідомчість цивільних справ суду.....	235
<u>§ 4.</u>	Підвідомчість справ господарському суду.....	238
<u>§ 5.</u>	Правосуддя у кримінальних справах.....	242

Глава XXII. Прокуратура, адвокатура й окремі правоохоронні органи

<u>§ 1.</u>	Організація і функції прокуратури.....	246
<u>§ 2.</u>	Організація та завдання адвокатури.....	247
<u>§ 3.</u>	Окремі правоохоронні органи.....	249

ПЕРЕДМОВА

Конституція України передбачає, що Україна – суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Ідея правової держави – ідея сучасної епохи, послідовної демократизації суспільства. Вона сприяє розумінню вихідної, вирішальної ролі громадянського суспільства в історії людства та утвердженню соціальної цінності держави і права, котрі мають забезпечувати життєдіяльність суспільства.

У загально-цивілізаційному аспекті держава покликана бути публічною організацією, яка представляє народ країни і здійснює управління справами від його імені та в його інтересах. Держава – суспільно значуща організація, що гармонізує різні інтереси шляхом стимулювання виробництва, соціально-культурних ініціатив, забезпечення екологічної безпеки, впровадження податків, правил конкуренції тощо. Право такою ж мірою, як і держава, стає супутником громадянського суспільства, суспільним регулятором, відбиваючи уявлення суспільства про свободу та справедливість. Більше того, воно в певному розумінні має верховенство над державою, і це означає безумовне підкорення всіх державних органів закону, чинним нормативним актам, що забезпечує права і свободи громадян та відповідальність держави перед ними.

У цьому виданні викладено актуальні питання державно-правової тематики, що дасть можливість читачеві зрозуміти складні проблеми держави і права, конституційного процесу, державного будівництва та правового регулювання відносин у багатьох сферах суспільного життя.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ГЛАВА І. ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

§ 1. Загальна характеристика первісного суспільства

Епоха первісного суспільства – це період від з'явлення перших людей (близько 2 млн років тому) до виникнення держави (близько 5 тис. років тому). У своєму розвитку первісне суспільство пройшло три етапи: 1) ранній – етап праобщини (стадія становлення); 2) середній – етап родової общини (стадія зрілості); 3) пізній – етап протоселянської общини (стадія розкладу). Залежно від способів господарювання виділяють два головних періоди в

розвитку первісного суспільства: 1) період добувної економіки, коли люди отримували готові продукти від природи шляхом полювання, збирання плодів, рибної ловлі; 2) період виробничої економіки, коли людство перейшло до землеробства, тваринництва, металообробки, керамічного виробництва тощо.

Первісне суспільство (як і будь-яке суспільство) було певним чином організовано. Його структуру становили сім'ї, роди, фратрії (декілька родів), племена, союзи племен. Родова община – це колектив людей, об'єднаних кровно-родинними зв'язками, спільністю майна і праці. Спільна праця породжувала спільну власність. У спільній власності первісної общини були певна територія, знаряддя праці, житло, а продукти, що добувалися, розподілялися порівну між її членами. Відсутність прибуткового продукту зумовлювала неможливість використання чужої праці, рівність соціального стану, що породжувало спільність інтересів і згуртованість членів роду.

Публічна (потестарна) влада при первіснообщинному ладі не мала майнових, кастових, станових, класових відмінностей і державно-політичних форм. Її джерелом і носієм була вся община, а способом реалізації – первісне самоврядування. Управління здійснювалося: старійшинами, воєнними вождями, влада яких ґрунтувалася на їх авторитеті, шануванні, досвіді, мудрості; загальними зборами дорослих членів роду (воїнів), які вирішували питання життєдіяльності роду і водночас були своєрідною судовою інстанцією, розглядали справи про релігійні злочини, вбивства всередині роду, спори між окремими особами. В силу простоти економічної і соціальної організації первісного суспільства публічна влада ще не потребувала спеціального, відокремленого від суспільства апарату управління і примусу.

Регулювання відносин у первісному суспільстві здійснювалося єдиними нормами – звичаями. Звичай – це правила поведінки, які склалися на основі їх постійного повторення і виконувалися в силу звички. Вони обумовлювалися природною необхідністю; мали універсальний характер; регламентували всі сторони життєдіяльності суспільства (господарські, сімейні, побутові та інші відносини); не поділялися на права і обов'язки; були неписаними правилами поведінки, виконувалися свідомо або навіть автоматично. Вирішальними гарантіями від порушень цих норм і забезпечення їх реалізації були сила звички, їх підтримка старшими членами роду та примус, який походив від роду чи племені в цілому (вигнання з общини, тілесні ушкодження). Особливе значення мали табу – обов'язкові і незаперечні заборони, які захищали рід від біологічного виродження (заборона кровозмішення) і природної стихії, дозволяли забезпечити відтворення життєвих благ, певні умови існування людей у колективі. У первісному суспільстві ще не існувало права. Регулятивна система цього ладу була спрямована на підтримку добувної економіки, гармонійного існування людей у природному середовищі, їх відтворення як біологічного виду.

Головною формою цієї системи були звичаї, які тісно перепліталися з релігією і зачатками моральних устоїв цього суспільства.

Таким чином, для первіснообщинного ладу характерними були:

- кровно-родинна природа колективу;
- спільна власність на знаряддя праці;
- природний (статевовіковий) розподіл праці;
- колективні форми вирішення загальних справ;
- регулювання поведінки людей з допомогою звичаїв та інших соціальних норм.

§ 2. Причини і шляхи виникнення держави і права

Держава виникла внаслідок розкладу родоплемінного устрою, поступового відокремлення від суспільства верстви вождів та наближених до них, зосередження у них управлінських функцій, ресурсів влади і соціальних привілеїв. Як свідчить історична наука, перші держави були створені наприкінці IV – початку III тис. до н.е. на берегах Нілу, в долині Тигра і Євфрата, пізніше – в Індії, Китаї, у VIII–VI ст. сформувалися давньогрецькі міста-держави (поліси).

Економічною основою виникнення держави був перехід людства від добувної економіки до розвинених форм землеробства і скотарства, тобто до нового способу господарювання – виробничої економіки. Відбулася так звана “неолітична революція”, яка зумовила суспільний розподіл праці: відокремлення землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі. Спеціалізація праці призвела до зростання її продуктивності, виникнення додаткового продукту, можливостей для регулярного товарообміну і привласнення результатів чужої праці, становлення нових форм власності (у тому числі приватної), до соціальної диференціації, майнового розшарування населення.

Важливим наслідком неолітичної революції було роздроблення родової общини на патріархальні сім'ї, які вже ставали власниками знарядь і продуктів праці. Родова община перетворювалася в сусідську (селянську) общину. Суттєве значення мали зростання кількості і густоти населення, перехід народів від кочового до осілого способу життя, заборона кровозмішення, а також упорядкування шлюбних стосунків між родами. Все це потребувало регулювання взаємозв'язків етнічно близьких людей, які проживали на певній території. Територія роду і племені поступово ставала місцем діяльності купців, ремісників, мореплавців; почалося переселення народів. На одній території стали проживати різноплемінні групи людей, тому виникла необхідність у новій територіальній організації суспільства, яка охоплювала б усе населення не за кровно-родинними ознаками, а за місцем проживання, принципами підлеглості. Першою формою такої організації

стало місто-держава.

Перехід від родового ладу до держави прискорювався і завоюваннями одних народів іншими. Воєнна організація племен, яка спочатку захищала їх інтереси, починає шукати і завойовувати кращі території, вести загарбницькі війни. Це призвело до зміцнення влади воєнних вождів, які зосередили у своїх руках функції верховного жреця і верховного судді. Період, коли війни і воєнні пограбування стали повсюдним і повсякденним явищем, зветься “воєнною демократією”. “Воєнна демократія” у деяких країнах вважається безпосередньо переддержавною формою організації влади, яка поступово переродилася у воєнно-ієрархічну форму правління, у воєнний насильницький апарат пригнічування. Поряд із військовим управлінням специфічні управлінські функції беруть на себе особливі групи людей – організатори виробництва, працівники інформаційних систем, систем контролю, тобто поступово управлінська праця набуває самостійного значення.

Із розвитком і ускладненням суспільного життя, переходом до виробничої економіки органи влади родового ладу вже не були спроможні забезпечити нормальне функціонування і ефективне управління суспільством. На зміну первісному суспільству приходить нова організація влади – держава, яка визріває під впливом внутрішніх матеріальних, соціальних, психологічних, географічних та інших чинників.

Формування держави відбувалося різними шляхами:

1. Східний (“азіатський”) шлях (Єгипет, Вавилон, Китай, деякі країни Африки, Південної Америки, Океанії). Зберігалися основні економічні і соціальні структури первісного ладу (земельна община, колективна власність, відсутність класів як груп людей, що розрізняються за відношенням до засобів виробництва). Первинні держави – це, як правило, абсолютні, деспотичні монархії. Іноді вони виникають у зонах поливного землеробства, що потребувало проведення значних суспільних робіт (будівництво, експлуатація, захист іригаційних систем та ін.) і обумовлювало необхідність існування самостійної публічної влади, групи посадових осіб, які виконували б адміністративні функції (“общинні чиновники”). Апарат держави формувався з органів управління родоплемінних об’єднань, а політичне панування було пов’язано з виконанням громадської функції. Основними чинниками виникнення держав, заснованих на “азіатському” способі виробництва, були: необхідність забезпечення вільних хліборобів-общинників земельними угіддями, водою, іригаційними спорудами тощо; об’єднання для цього чималої кількості людей і територій; здійснення єдиного, централізованого управління суспільством.

2. Виникнення античної державності (Стародавня Греція, Стародавній Рим). Основними державоутворюючими чинниками були послідовний розклад родової організації влади, перехід від колективної до приватної

власності на землю, засоби виробництва, рабів, класовий поділ населення. Класичним прикладом виникнення держави за таким шляхом вважають Афіни. Держава виникла тут внаслідок двох політичних революцій: “реформи Солона” 594 р. до н.е. (запровадження цензової конституції, майнового принципу доступу до управління суспільними справами) і “реформи Клісфена” 509 р. до н.е. (запровадження територіального поділу населення, виникнення різних соціальних груп, ускладнення відносин між ними). Сформувалися законодавчі та виконавчі органи, поліція, юстиція, військові контингенти, тобто складний державний апарат рабовласницької держави.

У Стародавньому Римі процес формування держави ускладнювався боротьбою плебейів проти привілей римської родової аристократії (патриційів). На деякий час у Римі були встановлені демократичні порядки: рівноправність вільних громадян, можливість для кожного бути водночас воїном і землевласником та ін. Однак наприкінці II тис. до н.е. загострюються внутрішні суперечності, які стимулюють розклад родоплемінного ладу і створення держави.

3. Виникнення державності у більшості народів Західної і Східної Європи. Під час розкладу первісних відносин виникає ранньофеодальна держава, яка характеризується феодальним землеволодінням, васальною службою, становою організацією суспільства, роздробленістю суверенної влади. Так, історія Польщі свідчить про те, що виникнення кріпосництва та феодальних відносин проходило тут суто економічним шляхом. Аналогічні процеси відбувались у Київській Русі. Головною формою державного устрою у східнослов'янських племен були князівства. Спочатку це були племінні угруповання на чолі з воєнними вождями – князями, які об'єднувались у військові союзи. Пізніше поряд із племінними утворювались і територіальні князівства – “землі”. Виникнення франкської держави було прискорено завоюваннями варварами чималих територій Римської імперії, що одразу виявило неспроможність органів влади родоплемінного устрою забезпечити панування і управління на нових територіях та призвело до формування держави ранньофеодального типу. Політична специфіка такої форми державності була наслідком сполучання структур влади, успадкованих від Римської імперії, з християнством і укладом життя германських племен.

Право виникає об'єктивно на етапі становлення ранньо-класового суспільства як нормативний засіб регулювання виробничого господарства, вільної праці хліборобів-общинників і ремісників. На наступному етапі відбувається закріплення його норм у письмових джерелах. Перші з них з'явилися приблизно у IV–III тис. до н.е. у формі агрокалендарів ранньохліборобних суспільств Месопотамії, Єгипту, Індії.

Виникнення права значною мірою обумовлено тими ж причинами, що й виникнення держави, і передусім змінами в економічних відносинах. За

умов спеціалізації праці, розвитку приватної власності, товарного виробництва та товарообороту соціальні норми первісного суспільства стали неспроможними забезпечити стабільні, гарантовані економічні зв'язки, обов'язкові для всіх передумови господарської, комерційної діяльності, закріпити економічний статус товаровласників. Для вирішення цих завдань мало з'явитися право з притаманними йому загальнообов'язковістю, формальною визначеністю і гарантованістю державним примусом на випадок порушень. Важливе значення мали і такі чинники: перетворення людини в самостійного індивіда, який претендує на автономність існування (соціальну свободу); виникнення нової спільності людей – народу, котрий проживає на певній території; формування держави; необхідність обмеження і пом'якшення воєнного протистояння окремих племен; ускладнення політичного життя суспільства, розшарування його на соціальні верстви (касти, стани, класи), нерівний майновий та соціальний стан яких породжував численні суперечності й конфлікти. Ускладнені економічні, політичні, соціальні відносини потребували якісно нової системи соціального (нормативного) регулювання, основу якої складали б загальнообов'язкові правові норми, що охороняються державою. Тільки вони здатні були забезпечити єдиний порядок у масштабах усього суспільства, узгодження інтересів різних соціальних груп населення.

Спочатку право у вигляді спеціальних правил регламентувало організацію і процес сільськогосподарської праці, розподіл її результатів; із становленням міст-держав воно стало засобом закріплення і здійснення їх функцій; а з розвитком приватної власності, товарно-грошових відносин – набуло класового характеру, почало служити інтересам певних соціальних груп (класів) шляхом закріплення економічної і соціальної нерівності, встановлення жорстких санкцій, які захищали право власності, владу пануючих верств населення. У сучасний період право все більше стає засобом реалізації загальносоціальних функцій держави і цивілізованого вирішення конфліктів у суспільстві.

Становлення права – тривалий історичний процес. До основних шляхів формування права слід віднести такі.

1. Визнання правом індивідуальних фактичних стосунків, що повторюються.

2. Санкціонування державою звичаїв первісного суспільства (звичаєве право). Правовим звичай стає тоді, коли отримує мовчазне або офіційне схвалення держави і захищається нею, у тому числі з допомогою примусу. За змістом багато правових звичаїв ще зберігали залишки звичаїв родового ладу, “воєнної демократії”. Водночас формувалися такі правові звичаї, що закріплювали кастові привілеї вищих станів, правила купівлі-продажу землі, спадкове сімейне володіння землею та ін. Більшість правових звичаїв втілювались у писані тексти, на які можна було посилатися в обґрунтування

своїх прав. Якщо раніше збереження звичаїв було привілеєм жреців, то з виникненням формальної визначеності права вони стають доступними для широких верств населення. Перші закони античних і ранньофеодальних суспільств були зводами звичаєвого права (Руська Правда, Салічна Правда та ін).

3. Утворення правових норм судовими органами (судові прецеденти). Суди приймали рішення по конкретних справах, що в майбутньому ставали загальнообов'язковими правилами, нормами при вирішенні аналогічних справ. Так, рішення преторів та інших магістратів у Стародавньому Римі вважалися обов'язковими зразками при розв'язанні аналогічних справ, внаслідок чого склалася система преторського права.

4. Безпосереднє встановлення правових норм державною владою у вигляді нормативних правових актів. Регулювання суспільних відносин, що динамічно розвивалися, потребувало нових спеціальних понять, механізмів, інститутів, яких не знало первісне суспільство (наприклад: власність, позов, юридична особа, юридична відповідальність та ін.). Тому поступово нормативні правові акти витісняли звичаєве право, займали домінуюче місце серед форм права. Класова диференціація суспільства, боротьба різних соціальних груп за панівне становище сприяли політизації норм права; вони відображали уявлення влади про належну поведінку. Норми права, захищені силою державного апарату на випадок їх порушення, закріплювали можливість майнової нерівності, привілеїв, безправне становище окремих груп (рабів), поділ на касти. Проте водночас вони були необхідними і для встановлення та підтримки єдиного порядку в суспільних відносинах на території всієї держави. Нормативні правові акти держави мали обов'язкову письмову форму; оперативно реагували на потреби соціальної практики; чітко формулювали зміст прав, обов'язків, заборон.

§ 3. Основні теорії походження держави і права

Держава і право виникають і розвиваються під впливом численних чинників: релігійних, природнокліматичних, техніко-економічних, демографічних, антропологічних, психологічних та ін. Складні, неоднозначні конкретно-історичні умови (процеси) формування держави і права, а також різноманітність філософських та ідеологічних думок обумовили велику кількість теорій щодо причин виникнення держави і права. Кожній із цих теорій притаманні як певні недоліки, так і позитивні риси, але всі вони мають право на існування, бо відображають рівень економічного і соціального розвитку суспільства, свідомості людства, покликані сприяти кращому розумінню передумов та причин походження держави і права.

Основні теорії походження держави і права:

1. Патріархальна (Аристотель, Фільмер та ін.). Держава і право – результат історичного розвитку сім'ї. Спочатку люди об'єднуються в сім'ї, декілька сімей складають селище, а з селищ утворюється держава. Держава є найвищою формою політичного спілкування людей. Державна влада – це продовження батьківської влади, влади домохазяїна в сім'ї.

2. Теологічна (Ф. Аквінський, Ж. Марітен та ін.). Держава і право утворені Богом. Держава вічна і непорушна; будь-які посягання на неї приречені на невдачу, оскільки влада вкладена в руки правителів Богом і покликана захищати благо всіх.

3. Договірна або природно-правова (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гроцій, Д. Дідро, О. Радищев, П. Пестель та ін.). Держава і право виникли внаслідок укладення людьми угоди (договору) між собою про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, спільного співіснування. На певному етапі розвитку суспільства природні права одних людей суперечать правам інших, виникає насильство, порушується порядок. Тоді люди домовляються встановити над собою державу, яка б захищала їх права, відповідала за дотримання порядку і вимогам якої вони б підкорялися.

4. Насильства (Л. Гумплович, К. Каутський, Є. Дюрінг). Держава і право є результатом внутрішнього або зовнішнього насильства. Внутрішнє насильство – це насильство однієї частини суспільства над іншою, що породжує політичний устрій (державу), власність, класи (Є. Дюрінг). Зовнішнє насильство – це війни, завоювання територій, поневолення одних племен іншими. Для закріплення влади переможців над завойованими народами, для насильства над ними створюється держава, а разом із нею і право (К. Каутський, Л. Гумплович).

5. Марксистська (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Держава і право виникли внаслідок природно-історичного процесу розвитку первіснообщинного ладу: поступового переходу до виробничого способу господарювання, суспільного розподілу праці; виникнення приватної власності; майнової і соціальної диференціації суспільства. Держава є апаратом примусової влади, а право – закріпленою в законі волею пануючого в суспільстві класу.

6. Психологічна (М.Т. Ціцерон, М. Коркунов, Л. Петражицький та ін.). Походження держави і права обумовлено особливими властивостями людської психіки (індивідуальної чи колективної). Держава необхідна для вирішення психологічних суперечностей між ініціативними (активними) особами, здатними володарювати, приймати відповідальні рішення, і пасивною масою, здатною тільки виконувати такі рішення, підкорятися, наслідувати. На думку Л. Петражицького, право – це правові емоції імперативно-атрибутивного характеру; “імперативність – стан зв'язаності волі індивіда, який переживається у вигляді авторитетного тиску до певної поведінки; атрибутивність полягає в тому, що зобов'язуюча поведінка однієї

особи належить (переживається як право) іншій особі”.

7. Органічна (О. Конт, Г. Спенсер та ін.). Держава і право – продукти соціальної еволюції. Суспільство і держава як різновиди біологічних організмів є сукупністю взаємозв’язаних органів. Держава має мозок (правителі) і засоби виконання його рішень (піддані). Місце і значення кожного інституту в системі організації громадського і державного життя визначається функціями відповідного органу в живому організмі. Соціальний організм розвивається шляхом інтеграції різних його частин, ускладнення структури, диференціації функцій та ін. У соціальному житті, як і в природі, виживає найбільш пристосований організм.

8. Гідравлічна, або іригаційна (К. Вітфогель). Держава виникла з необхідності організовувати чималі маси людей для будівництва, експлуатації та охорони іригаційних споруд. Такі роботи потребували жорсткого централізованого управління і підпорядкування, що у свою чергу призводило до створення розгалуженого державного апарату.

ГЛАВА II. ДЕРЖАВА: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

§ 1. Поняття та ознаки держави

Термін “держава” вживається у трьох основних значеннях:

- 1) як сукупність людей, які проживають на певній території та об’єднані публічною політичною владою;
- 2) як політичний інститут, організація публічної політичної влади;
- 3) як сукупність владних організацій і посадових осіб (органів законодавчої, виконавчої, судової влади).

Приблизно до XVI–XVII ст. держава трактувалася широко і не відокремлювалася від суспільства, яке вона організовувала і представляла. Для позначення держави використовувалися такі поняття, як князівство, королівство, республіка, тиранія, правління та ін. Спеціальний термін “*stato*” для визначення держави як особливої політичної організації суспільства був запроваджений у літературу італійським мислителем Н. Макіавеллі (1469–1527).

Держава – це політико-територіальна і структурно-організаційна форма суспільства, покликана на владній основі гарантувати в ньому (суспільстві) свободу особи, економічну свободу, народовладдя, а також забезпечити з допомогою апарату політичної влади цілісність суспільства та його ефективне функціонування.

Ознаки держави:

- 1) організація публічної політичної влади, яка відокремлена від суспільства, здійснюється особливим апаратом, системою державних органів;

2) наявність території, на яку поширюються закони і владні повноваження держави; в межах своєї території держава охоплює все населення за ознакою громадянства (підданства) і є єдиним офіційним його представником;

3) право на встановлення і стягнення з населення податків та зборів, необхідних для утримання державних службовців і матеріального забезпечення державної політики (економічної, соціальної, екологічної, оборонної тощо);

4) право видавати нормативні правові акти, обов'язкові для всього населення;

5) монопольне право на легальне застосування сили, фізичного примусу, для чого у розпорядженні держави є спеціальні органи – армія, поліція, служба безпеки тощо;

6) суверенітет – властивість державної влади бути верховною і юридично незалежною від будь-якої іншої соціальної влади, самостійно здійснювати свої функції в межах національного і міжнародного права.

Державний суверенітет розглядається у двох аспектах: як внутрішній і зовнішній. Верховенство державної влади всередині країни (внутрішній суверенітет) виявляється: а) у поширенні влади на все населення і громадські організації країни, а також на тих, хто перебуває в межах екстериторіальності (наприклад, на осіб та установи, які знаходяться за кордоном); б) у можливості скасувати або визнати незначними вияви іншої соціальної влади (у суспільстві можуть існувати різні види соціальної влади – партійна, профспілкова, виробнича, сімейна та інші, але вищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій та установ володіє тільки держава); в) у наявності у державної влади силової основи (збройні сили, органи охорони громадського порядку, каральні установи); г) у безпосередньому здійсненні владних повноважень через законодавство, державне управління, правосуддя.

Незалежність державної влади на міжнародній арені (зовнішній суверенітет) виявляється в тому, що держава як суб'єкт міжнародного права є рівноправним учасником міжнародного спілкування, безпосередньо укладає договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговими представництвами, сприяє зміцненню миру і міжнародної безпеки.

Суверенітет держави необхідно відрізнити від суверенітету народу і суверенітету нації. Суверенітет народу ґрунтується на визнанні всього правомочного населення країни джерелом і носієм влади, на його праві самостійно визначати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у розробленні політики держави, контролі за її діяльністю. Суверенітет нації – це її повновладдя, реальна можливість визначати характер свого національного життя, політична свобода, здатність політичного самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної

держави.

§ 2. Форма держави

Форма держави характеризує організацію верховної влади, структуру і порядок взаємовідносин вищих державних органів, посадових осіб і громадян, способи і засоби володарювання. Вона складається з трьох основних елементів: форми правління, форми державного (територіального) устрою і державно-правового режиму.

Форми правління поділяються за способом організації верховної влади та за її формальним джерелом на монархії (грец. *monarchia* – єдиновладдя) і республіки (лат. *respublica* – суспільна, всенародна справа).

У *монархіях* формальним джерелом влади є одна особа. Глава держави отримує свій пост у спадщину, незалежно від виборців чи представницьких органів влади. Існує декілька різновидів монархічної форми правління: абсолютна монархія (Оман, Катар) – всевладдя глави держави; конституційна монархія – держава, в якій повноваження монарха обмежені конституцією. Конституційна монархія може бути дуалістичною (Марокко, Бутан), в якій монарх наділений переважно виконавчою владою і частково – законодавчою, та парламентською (Велика Британія, Швеція, Данія, Японія, Норвегія та ін.), у якій монарх вважається главою держави, але фактично виконує представницькі функції і лише частково – виконавчі, іноді має право вето на закони парламенту, яким практично не користується. Уряд формується парламентською більшістю і підзвітний парламенту, а не монарху. Якщо монарх очолює не тільки світське, а й духовне правління, має місце теократична монархія (Ватикан, Саудівська Аравія).

У *республіці* джерелом влади є народ; вищі органи держави обираються громадянами. В сучасному світі існують три види республіки: парламентська, президентська і змішана (парламентсько-президентська).

Головними рисами парламентської республіки є створення уряду на парламентській основі та його формальна відповідальність перед парламентом, який здійснює щодо уряду такі функції: формує і підтримує його; встановлює фінансові межі діяльності уряду; контролює уряд і в разі необхідності може виразити йому вотум недовіри; критикує урядову політику та ін. Уряд наділений виконавчою владою, а нерідко й законодавчою ініціативою. Хоча керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) офіційно не є главою держави, реально він перша особа в політичній ієрархії. Президент може обиратися або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його політична роль зводиться до представницьких і церемоніальних функцій (Німеччина, Індія, Греція, Ізраїль, Австрія, Угорщина та ін.).

Президентська республіка відзначається тим, що президент у ній є

водночас і главою держави, і главою уряду. Він сам призначає членів кабінету міністрів, які відповідальні перед ним, а не перед парламентом. У президентській республіці існує жорсткий розподіл влади, значна самостійність її гілок. Парламент може обмежувати діяльність президента з допомогою законів і через затвердження бюджету; президент має право відкладального вето на рішення парламенту (США, Бразилія, Мексика, Аргентина, Кіпр та ін.).

Змішана республіка поєднує сильну президентську владу з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду. Її головна риса – подвійна відповідальність уряду: перед президентом і парламентом (Франція, Україна, Польща, Монголія).

Для державного (територіального) устрою характерним є співвідношення цілого і частин, центральних і регіональних органів влади. Розрізняють дві основні форми територіального устрою держави: унітарну і федеративну.

Унітарна держава – це держава, яка складається з адміністративно-територіальних одиниць, що не мають власної державності. У ній існують єдина конституція, єдине громадянство; всі державні, в тому числі судові органи складають єдину систему, діють на основі єдиних правових норм (Болгарія, Японія, Англія, Чехія). Унітарні держави можуть мати у своєму складі автономні утворення, компетенція яких визначається центральною владою (Іспанія, Італія, Україна).

Головна відмінність федерації (лат. *faideratia* – союз, об'єднання) від унітарної держави полягає в тому, що джерелом влади, суб'єктами державного суверенітету є в ній як територіальні утворення (землі, штати, кантони тощо), так і народ, який складається з рівноправних громадян. Федерація – сталий союз держав, які є самостійними у межах поділеної між ними і центром компетенції, мають власну конституцію, законодавчі, виконавчі й судові органи, подвійне громадянство (Канада, Швейцарія, Австралія, Росія). Федеральний принцип державного устрою покликаний забезпечити вільне об'єднання і рівноправну взаємодію спільностей, які мають значні етнічні, історико-культурні, релігійні та інші особливості, і створити оптимальні умови для вираження регіональних та інших інтересів меншин. Повага союзним керівництвом і всіма суб'єктами федерації взаємних прав і повноважень контролюється незалежним судом, а також, як правило, двопалатним парламентом, верхня палата якого формується з представників республік, штатів, земель тощо.

Конфедерація – це міждержавний союз, члени якого, зберігаючи свою незалежність, утворюють на договірних засадах спеціальні спільні органи для координації дій при вирішенні конкретних проблем. Принцип конфедералізму означає збереження повної юридичної і політичної самостійності держав, які належать до конфедерації, відсутність центральної

влади, спільного єдиного законодавства, громадянства, судової системи. Взаємовідносини між суб'єктами конфедерації будуються виключно на основі добровільних домовленостей. Повноваження керівних об'єднаних органів конфедерації чітко визначені й обмежені сферою їх компетенції. У конфедерації не існує єдиної податкової системи, бюджет формується за рахунок внесків її членів. Правова підстава утворення конфедерації – союзний договір, а не конституція. Конфедеративні утворення мають тимчасовий характер і звичайно переростають у федерації або розпадаються на окремі унітарні держави. Конфедерації існували в США (1776–1787 рр.), Швейцарії (до 1848 р.), Німеччині (1815–1867 рр.), ОАР (Єгипет і Сирія 1958–1991 рр.), Сенегамбія (Сенегал і Гамбія 1982–1989 рр.).

Категорією “державний режим” охоплюється сукупність заходів і способів здійснення державної влади. Всі існуючі державно-правові режими поділяються на демократичні і недемократичні. У більшості сучасних держав поширений демократичний (грец. *demos* – народ, *kratos* – влада) режим (Франція, США, Німеччина, Австрія, Швейцарія та ін.). Він характеризується: прямою участю населення у вирішенні державних питань (пряма, або безпосередня, демократія) чи з допомогою виборних представницьких органів (парламентська, або представницька, демократія); гарантованістю та реальністю прав і свобод людини і громадянина; існуванням різних форм власності; політичним та ідеологічним плюралізмом; законністю і правопорядком; верховенством права в суспільстві та незалежним правосуддям.

Різновидами недемократичних державно-правових режимів вважаються авторитарні і тоталітарні. Авторитарний (лат. *autoritas* – вплив, влада, наказ) режим заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб; не допускає політичної опозиції, але зберігає автономію особи і суспільства в неполітичній сфері (Іран, Ірак, Судан, Йорданія, Сінгапур).

Тоталітарний (лат. *totus* – увесь, цілий) режим характеризується: всеохоплюючим контролем влади над суспільством і особою, пануванням однієї політичної партії, яка зростається з державою; наявністю єдиної “офіційної” ідеології, якій підкоряється вся суспільна система; зведенням до мінімуму або відсутністю політичних прав і свобод; опорою на силові методи, апарат примусу при здійсненні владних повноважень; агресивністю у зовнішній політиці. Прикладом тоталітарного режиму можна вважати фашизм (Італія 1922 р.), націонал-соціалізм (Німеччина 1933 р.).

§ 3. Функції держави

Функції держави – це основні напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких виявляються і конкретизуються її сутність і соціальне призначення. Зміст функцій демонструє, що робить держава, чим

займаються її органи, які питання вони вирішують. Функції держави відображають її еволюцію; послідовність їх виникнення залежить від черговості завдань, які виникають перед суспільством на конкретному етапі історичного розвитку. Функції держави обумовлені реальними економічними можливостями суспільства, рівнем його культурного розвитку, потребами та інтересами населення, національними особливостями, впливом міждержавних відносин, міжнародних норм і принципів на внутрішнє життя держави та іншими чинниками.

Функції держави поділяють:

1) за значенням – на основні, які мають пріоритетне значення на певному етапі розвитку суспільства (наприклад, екологічна, соціальна), і похідні (допоміжні), що мають супровідний, обслуговуючий характер (функція оподаткування і фінансового контролю);

2) за часом дії – на постійні, що характерні майже для всіх етапів розвитку держави (функція забезпечення правопорядку), та тимчасові, які розраховані на специфічні умови суспільного розвитку і після вирішення конкретних завдань втрачають своє значення (ліквідація наслідків стихійного лиха, надання допомоги іншим державам);

3) за сферами діяльності – на внутрішні, пов'язані з реалізацією політичної влади всередині країни (політична, економічна, соціальна, культурно-освітня, екологічна тощо), та зовнішні, які відображають зовнішню політику, стосуються інтересів інших держав, міжнародного спілкування.

Головним завданням сучасної держави є охорона і захист прав і свобод людини, забезпечення кожному членові суспільства гідних умов існування на засадах свободи, справедливості, солідарності. Функції держави повинні бути спрямовані на реалізацію цього завдання.

Серед внутрішніх функцій сучасної держави слід виділити: створення демократичних умов, інститутів для виявлення, враховування і координації інтересів різних соціальних груп суспільства; створення умов для розвитку виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності; задоволення потреб населення в зайнятості, житлі, охороні здоров'я, соціальному захисті, соціальному страхуванні; сприяння розвитку науки, освіти, культури; охорона навколишнього природного середовища; захист державно-конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку в суспільстві та ін.

До зовнішніх функцій треба віднести захист територіальної цілісності і непорушності кордонів; участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці; міжнародне культурне співробітництво; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, в реалізації міжнародних екологічних і соціальних програм та ін.

Функції держави здійснюються в певних правових формах, під якими розуміється однорідна за своїми зовнішніми ознаками (за характером і юридичними наслідками) діяльність державних органів, пов'язана в основному з виданням юридичних актів.

Правовими формами реалізації функцій держави є:

- правотворча діяльність, зміст якої – розроблення і прийняття нормативних актів, внесення змін до чинного законодавства або скасування юридичних норм;

- правозастосувальна діяльність – діяльність державних органів що виконання законів і підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування норм права. У правозастосувальній діяльності виділяють оперативно-виконавчу діяльність (виконавчо-розпорядча робота державних органів, пов'язана з повсякденним вирішенням різних питань управління справами суспільства шляхом видання індивідуально-правових актів, які є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин) та правоохоронну діяльність (здійснення функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів щодо охорони норм права від порушень, щодо захисту наданих громадянам суб'єктивних прав і забезпечення покладених на них юридичних обов'язків).

§ 4. Механізм (апарат) держави

Для підтримки нормальної життєдіяльності суспільства, вирішення завдань і виконання функцій держави утворюються різні державні організації, які складають поняття механізму держави. До них належать:

- державні підприємства – господарюючі суб'єкти, необхідні для виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг з метою задоволення потреб суспільства і отримання прибутку;

- державні установи – організації, що здійснюють соціально-культурні функції у сфері освіти, науки, охорони здоров'я;

- державні органи – організації (посадові особи), наділені владними повноваженнями для виконання завдань і функцій держави.

Сукупність державних органів, з допомогою яких забезпечується реалізація внутрішніх і зовнішніх функцій держави, називається державним апаратом. Він є складовою частиною механізму держави, але не ототожнюється з ним.

Державний орган як самостійна частина державного апарату характеризується такими ознаками:

- виступає від імені держави і представляє державу у відносинах, пов'язаних з її компетенцією;

- утворюється і діє на чіткій правовій основі; його компетенція (цілі, завдання, функції, права, обов'язки, форми і методи діяльності)

закріплюється в нормативно-правовому порядку – у Конституції, законах, положеннях про відповідні державні органи;

- має встановлену для нього організаційну структуру і пов'язану з нею систему службової підпорядкованості і службової дисципліни;

- наділяється державою певними матеріальними і фінансовими засобами;

- має необхідний обсяг державно-владних повноважень, на основі яких посадові особи і колегіальні органи видають правові акти і забезпечують їх реалізацію (у тому числі застосовують у разі необхідності заходи примусового характеру).

Апарат держави, як правило, містить: а) представницькі органи (парламент); б) виконавчі органи (уряд, міністерства, відомства; в) судові органи; г) органи контролю і нагляду; д) збройні сили, органи національної безпеки і охорони суспільного порядку. Особливе місце займає глава держави (президент).

Ефективність роботи державного апарату залежить передусім від того, наскільки чітко розподілені функції і компетенція між органами законодавчої, виконавчої і судової влади.

Теорія поділу влади, деякі ідеї якої були відомі ще за часів античності, найбільш систематизовано була викладена в XVII–XVIII ст. (в Англії – Д. Локк; у Франції – Ш.Л. Монтеск'є). Її мета – запобігти зловживанням владою з боку державних органів (посадових осіб), забезпечити політичну свободу. Так, на думку Ш.Л. Монтеск'є, зосередження всієї повноти влади в одній особі або в одному органі державної влади завжди буде призводити до свавілля. Зміст цієї теорії полягає в децентралізації державної влади та її поділі залежно від функціонального призначення на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна з трьох гілок влади повинна зайняти своє місце в загальній системі державно організованої влади і вести державні справи у певних межах, належними шляхами і засобами. Важливо не тільки забезпечити чіткий розподіл компетенції між різними державними органами, а й створити механізм їх взаємодії, систему “стримувань і противаг”.

Законодавчу владу здійснює представницький орган – парламент (в Україні – Верховна Рада). Як єдиний представник волі всього народу парламент має виключне право: приймати загальнообов'язкові нормативні акти – закони; встановлювати податки і затверджувати державний бюджет; ратифікувати міжнародні договори; призначати референдуми; здійснювати контроль за діяльністю уряду; застосовувати процедуру імпідменту та ін. Законодавець у своїй діяльності зобов'язаний керуватися принципами права і додержувати прав людини; бути під контролем народу (система народного представництва і демократичних виборів). Конституційність чинного законодавства забезпечується органом конституційного нагляду

(конституційним судом). Глава держави (президент) має право вето на закони, прийняті парламентом. Встановлено чітку і жорстку процедуру законотворчого процесу.

Виконавча влада здійснюється главою держави (президентом, конституційним монархом), урядом, різними міністерствами, іншими центральними установами (комітетами, відомствами, службами тощо), місцевими державними органами виконавчої влади (в Україні виконавча влада належить Кабінету Міністрів, міністерствам, місцевим державним адміністраціям в областях, районах, містах Києві та Севастополі). Діяльність виконавчої влади має ґрунтуватися на законі і реалізовуватися в його межах; виконавча влада не може привласнювати собі інших, крім визначених законом, повноважень і вимагати від громадян виконання обов'язків, не передбачених чинним законодавством. Повноваженнями уряду є, зокрема, забезпечення виконання рішень законодавчої влади; проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сфері праці, соціального захисту, освіти, науки, культури, охорони природи; забезпечення обороноздатності і національної безпеки, громадського порядку, боротьба зі злочинністю тощо. Уряд має право законодавчої ініціативи. Парламент може розглянути питання про відповідальність уряду і прийняти резолюцію про недовіру, наслідком якої є відставка уряду. Міністри, керівники інших центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової, творчої), бути у складі керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має за мету одержання прибутку. Важливу роль у боротьбі із зловживаннями владою відіграють інститут імпічменту і встановлення певних строків президентської влади. Правові акти президента і уряду підлягають конституційному нагляду.

Судова влада здійснює правосуддя (в Україні судова влада належить Конституційному Суду, судам загальної юрисдикції, які будуються за принципами територіальності і спеціалізації). Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються тільки закону. Це означає, що будь-яке обмеження, вплив або втручання з боку органів законодавчої і виконавчої влади, посадових осіб, громадських організацій, партій, рухів, колективів, окремих громадян у процесуальну діяльність судів забороняються. Судді не залежать також від судів вищого рівня, слідчих органів, прокурорів і від висновків кожного з учасників судового розгляду справи. Спори про право розглядаються в судових засіданнях суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних на основі принципів законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін, гласності, забезпечення доведеності вини, обов'язковості

рішень суду.

Єдиним органом конституційної юрисдикції є Конституційний Суд. Він не належить до системи судів загальної юрисдикції і є незалежним від законодавчої, виконавчої і судової влади. Специфіка діяльності Конституційного Суду полягає в тому, що він не здійснює правосуддя в повному розумінні цього слова, а вирішує питання про відповідність (конституційність) законів та інших правових актів Конституції. Конституційний Суд покликаний забезпечити верховенство Основного Закону держави – Конституції, сприяти попередженню зловживань владою, ліквідації конфліктів між виконавчою і законодавчою владами, що виникають при здійсненні нормотворчих функцій.

У практиці державного будівництва багатьох сучасних країн по-різному використовується принцип поділу влади. Так, жорсткий поділ влади характерний для країн з президентськими формами республіканського правління (наприклад США). Більш тісний взаємозв'язок гілок влади, навіть переплетення їх функцій, є характерним для парламентських (Італія, ФРН) і змішаних республік (Україна, Франція).

§ 5. Політична система суспільства

Політична система суспільства (у широкому розумінні) – це сукупність політичних інститутів, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих політичним, правовим, культурним нормам, історичним традиціям і установкам політичного режиму конкретного суспільства. До неї належать: 1) політичні організації; 2) політичні відносини; 3) політична діяльність; 4) політичні і правові норми; 5) політична свідомість і політична культура.

Політична система суспільства (у вузькому розумінні) – це державні і недержавні соціальні інститути, які здійснюють певні політичні функції. До таких соціальних інститутів належать держава, політичні партії, профспілки, інші організації і рухи, які беруть участь у процесі завоювання, утримання і використання політичної влади.

Основним елементом політичної системи є держава. Це обумовлено тим, що лише вона виступає офіційним представником усього суспільства, визначає головні напрямки його розвитку; здатна забезпечувати і захищати основні права людини і громадянина; здійснювати загально-соціальні функції; має у своєму розпорядженні спеціальний апарат управління і примусу; встановлює загальнообов'язкові для всіх суб'єктів правила поведінки – юридичні норми; володіє суверенітетом.

Разом із державою в політичній системі суспільства існують численні об'єднання громадян. Громадяни об'єднуються в політичні партії і громадські організації на засадах єдності інтересів для спільної реалізації

своїх прав і свобод та виконання обов'язків. Політичною партією визнається об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають за головну мету участь у формуванні державної політики, створенні органів влади та місцевого самоврядування. Політичну партію слід відрізняти від політичного руху, який не має характерних для партії організаційної структури і детально розробленої політичної програми, та від групи тиску, яка намагається не стільки завоювати політичну владу, скільки мати вплив на тих, хто її здійснює.

Громадська організація – це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національних, культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Найбільш масовою громадською організацією є професійні спілки, які об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за видом їхньої професійної діяльності. Профспілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів, не підлягають реєстрації в державних органах і діють відповідно до статутів, які самі ж приймають.

Взаємовідносини держави та об'єднань громадян мають виключно правовий характер (див., наприклад, ст.ст. 36, 37 Конституції України, Закони України – “Про об'єднання громадян” від 16.06.1992 р. та “Про політичні партії в Україні” від 05.04.2001 р.). Усі об'єднання громадян рівні перед законом. Втручання державних органів і посадових осіб у діяльність об'єднань громадян, як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, не допускається. Держава забезпечує охорону прав і законних інтересів об'єднань громадян, легалізованих (офіційно визнаних) у певному порядку. Легалізація об'єднань громадян здійснюється шляхом їх реєстрації (наприклад, Міністерством юстиції чи місцевими органами державної виконавчої влади). Забороняється утворення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності держави, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Політичні партії сприяють формуванню і виявленню політичної волі громадян, висуваючи своїх кандидатів на виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування, які повинні проводити політику цих партій при одержанні ними відповідного мандата. Держава створює рівні можливості, необхідні матеріальні та правові передумови для діяльності об'єднань громадян.

§ 6. Правова держава

Концепція правової держави формувалася поступово. Так, про владу закону над громадянами і правителями говорив ще давньогрецький філософ Солон, про співвідношення природних прав людини і законів держави писали Аристотель і Цицерон. Положення теорії правової держави у XVIII–XX ст. відображені у працях англійських філософів Т. Гоббса, Д. Локка, французьких філософів Ш.Л. Монтескьє, Ж.-Ж. Руссо, російських учених М. Коркунова, П. Новгородцева, Б. Кістяківського, Г. Шершеневича. Філософське обґрунтування ідеї правової держави міститься у працях німецьких філософів Г. Гегеля та І. Канта. Термін “правова держава” був запроваджений у літературу в XIX ст. німецькими юристами Р. фон Модем, К.Т. Велькером, Ф. фон Аретином та ін.

Правова держава – це форма організації політичної влади громадянського суспільства та її взаємовідносин з індивідами, яка ґрунтується на таких принципах: верховенство права, повага особистості, недоторканність її прав, свобод, законних інтересів.

У сутності правової держави розрізняють два аспекти:

- 1) формально-юридичний – обмеження політичної влади правом;
- 2) соціальний – забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Основні принципи правової держави:

1) наявність розвиненого громадянського суспільства, різноманітність не опосередкованих державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів;

2) суверенітет народу; конституційно-правова регламентація державного суверенітету, який має представницький характер;

3) верховенство права, поширення його вимог на діяльність усіх громадських і політичних організацій, індивідів, на всі сфери суспільного життя;

4) правова рівність громадян;

5) визнання і реальне гарантування прав і свобод людини;

6) взаємна відповідальність держави і особи (громадяни несуть відповідальність перед державою за порушення правових норм, а держава відповідає перед громадянами за невиконання прийнятих на себе зобов'язань);

7) пріоритет у сфері приватного права принципу “дозволено все, що не заборонено законом”, а у сфері публічного права – “дозволено тільки те, що прямо встановлено законом”;

8) пряма дія Конституції та норм міжнародного права;

9) поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову, їх взаємодія і взаємний контроль на основі процедур, передбачених Конституцією;

10) визначальна роль суду у вирішенні всіх конфліктів у суспільстві; можливість оскаржити в судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб; незалежність судових органів від органів

державного управління і будь-яких політичних сил;

11) створення і підтримка режиму демократії, законності, конституційності;

12) високий рівень правосвідомості і правової культури суспільства та особи.

Правова держава – необхідна умова вільного існування людей у демократичному суспільстві, заснованому на їх майновій і правовій суверенності та захищеності законом.

§ 7. Громадянське суспільство і правова держава

Процес формування громадянського суспільства починається приблизно з XVII–XVIII ст. Людство прагне створити суспільство, яке домінує над державою; складається з вільних і рівноправних індивідів та їх об'єднань; у якому визнається суверенітет народу, народ делегує владні повноваження державним органам і контролює їх виконання, а природні права людини цінуються вище за право позитивне (за закони держави).

Термін “громадянське суспільство” вживається у двох основних значеннях:

– як частина суспільства, безпосередньо не охоплена державою та її структурами, автономна, незалежна від неї сфера;

– як форма існування ринково-демократичного суспільства.

Громадянське суспільство – це суспільство з достатньо розвиненими соціально-економічними, культурними, сімейними, етнічними, релігійними, моральними відносинами між його членами, яке є незалежним від держави, але взаємодіє з нею.

Громадянське суспільство складається з асоціацій, добровільних об'єднань людей; існує поза межами політичних структур, але охоплює їх, бо вони створені громадянами як первинними суб'єктами політичного життя. Громадянському суспільству притаманні відносини конкуренції та солідарності між юридично рівноправними і вільними партнерами. Воно передбачає юридично оформлений плюралізм у різних сферах: в економічній (рівність усіх форм власності, свобода підприємництва і приватної ініціативи); у політичній (багатопартійність, незалежні від держави громадські організації і форми місцевого самоврядування, свобода слова і друку); в ідеологічній (ідеологічна різноманітність, свобода інформації). Головним суб'єктом громадянського суспільства є людина, тому вся його діяльність зорієнтована на особу, забезпечення їй можливостей для реалізації прав і свобод, для задоволення потреб і законних інтересів, розкриття індивідуальних здібностей. Природні права людини завжди мають пріоритет у її взаємовідносинах із суспільством і державою.

Громадянське суспільство потребує демократичної правової держави,

легітимна влада якої не втручається в законне приватне та асоціативне життя індивідів. Правова держава і громадянське суспільство мають одну мету: їх соціальні інститути покликані служити людині, захищати її права і свободи. Правова держава є публічно-владною формою організації громадянського суспільства; вона здійснює управління справами громадянського суспільства від його імені і в його інтересах, використовуючи такі інститути демократії, як парламентаризм, вільні вибори, федералізм, незалежне правосуддя тощо. Створюючи сприятливі умови для існування і розвитку громадянського суспільства, держава водночас не повинна втручатися у приватноправові відносини, в особисте життя людини і громадянина. Основна тенденція впливу громадянського суспільства на владні структури – обмеження і подолання політичного відчуження. Носії влади – це наймані працівники громадянського суспільства; воно припускає втручання політичної влади тільки в межах необхідності компетентного вирішення проблем вільного розвитку та життєствердження людини і суспільства. Держава бере на себе зобов'язання захищати життя, здоров'я, безпеку громадян; здійснювати ефективні соціальні програми, забезпечувати національну злагоду, матеріальне і духовне зближення з іншими народами (відкритість суспільства). Межі державно-правового регулювання суспільних відносин визначаються Конституцією і обмежуються правами людини, загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права.

ГЛАВА III. ПРАВО: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

§ 1. Поняття, ознаки і сутність права

Під словом “право” розуміється обґрунтована, виправдана свобода або можливість поведінки, які визнаються суспільством. В юридичній сфері термін “право” використовується в суб'єктивному значенні як свобода конкретної особи або можливість юридично забезпеченої поведінки (наприклад, право володіти, користуватися і розпоряджатися майном), а також в об'єктивному значенні – як сукупність юридичних норм, закріплених у законах, інших джерелах, визнаних державою.

У кожному політично організованому суспільстві разом із правом в юридичному значенні (позитивне право) існує так зване природне право (наприклад, право на життя, свободу, безпеку, власність тощо). Природні принципи і норми взаємовідносин між людьми і державою, які забезпечують індивіду можливість діяти за власним розсудом або отримувати певні блага, існують незалежно від держави, але охороняються нею. У своїй основі вони незмінні й абсолютні. Маючи вигляд об'єктивних вимог, ідей, уявлень, природні права можуть потім відображатися в нормах-звичаях, нормах

моралі, юридичних нормах.

Право – складний, багатоплановий соціальний феномен. Усю різноманітність думок щодо праворозуміння можна згрупувати у три напрямки: нормативний, соціологічний, природно-правовий (філософський).

Нормативісти ототожнюють право і закон. Вони стверджують, що право – це система загальнообов’язкових норм, закріплених у законах та інших нормативних актах, які встановлюються й охороняються від порушень державною владою. З допомогою загальних, абстрактних і тому рівних для всіх суб’єктів права норм застосовується однаковий масштаб до нерівних людей, що і є сутністю права. Представники соціологічного напрямку вважають пріоритетними суспільні відносини. Право існує не тільки у вигляді закону, правових знань та уявлень, а і як порядок суспільних відносин у діях та поведінці людей. Природно-правовий напрямок ґрунтується на розмежуванні права і закону, розумінні права як форми суспільної свідомості. Право – об’єктивно зумовлена загальна міра свободи і рівності, яка відображає вимоги справедливості, а закон – офіційне, формально-визначене, нормативно-обов’язкове вираження права.

Різні підходи до поняття права не виключають один одного. Це сумісні площини трактування одного й того ж явища. На певних етапах розвитку суспільства і правової системи вони не рівнозначні. Так, у період становлення правової системи на перший план закономірно виходить моральне розуміння права. Воно сприяє переведенню соціальних інтересів у правові категорії та поняття, засвоєнню суспільною правосвідомістю загальних принципів і норм правової системи. Стабільність розвитку суспільства, держави і права підвищує значення нормативного розуміння права.

Існування і призначення права в суспільстві обумовлені необхідністю нормативного упорядкування суспільних відносин і в першу чергу гарантуванням свободи автономної особи, простору для юридично дозволеної поведінки.

З точки зору практичної юриспруденції право як інституційне нормативне утворення – це система загальнообов’язкових норм, закріплених у законах та інших джерелах, визнаних і охоронюваних державою, які є критерієм правомірності поведінки учасників суспільних відносин. Сутність права в тому, що воно відбиває узгоджену волю учасників відносин, що регулюються, є мірою свободи і відповідальності індивідів та їх колективів, засобом цивілізованого задоволення різноманітних інтересів і потреб.

Праву притаманні такі ознаки:

1. *Нормативність.* Право існує як система норм – загальних правил, моделей поведінки, що поширюються на всі випадки даного виду і відповідно до яких має будуватися поведінка осіб, які опинилися в нормативно регламентованій ситуації. З допомогою норм, характерних для права, в

суспільне життя привносяться елементи єдності і рівності. Юридичними нормами запроваджується і підтримується єдиний порядок, що однаково поширюється на всіх учасників суспільних відносин, які усі юридично рівні перед законом.

2. *Закріплення норм у законах, інших визнаних державою офіційних джерелах* (судових прецедентах, санкціонованих звичаях, актах недержавних організацій, санкціонованих державою тощо). Саме таким чином норми набувають формальної визначеності, тобто вони можуть точно фіксувати вимоги, які пред'являються до поведінки людей, докладно розписувати можливі і необхідні варіанти поведінки, наслідки недотримання юридичних заборон. Водночас право не ототожнюється із законом. Закон (інші нормативні акти) – лише одна з форм виразу права. Він має відповідати ідеям права, його природі, цінностям і правам людини. Інакше у встановленому порядку закон визнається недійсним і в такому разі не є правом.

3. *Державна забезпеченість*. Загальні правила, які визнаються державою як правові, підтримуються державною владою. Це надає суб'єктам права впевненості в тому, що передбачені в юридичних нормах права й обов'язки будуть реалізовані.

4. *Право – міра свободи людини, критерій правомірності її поведінки в суспільстві*. Право є обов'язковим для всіх державним критерієм правомірно-дозволеної або забороненої поведінки. Воно дає відповідь на питання про наявність чи відсутність у суб'єктів суб'єктивних прав або юридичних обов'язків, про правомірність їхніх дій, про можливість юридичної відповідальності та ін. Право покликане забезпечити передусім сферу юридично дозволеного, тобто простір для незалежності автономної особи.

Роль права у житті суспільства відображається в його функціях – основних напрямках правового впливу на суспільні відносини. Прийнято розрізняти загальносоціальні і власне юридичні функції права. До загально-соціальних функцій відносять культурно-історичну, виховну, функцію соціального контролю, інформаційно-орієнтуючу.

Власне юридичні функції права поділяють на регулятивну та охоронну.

Регулятивна функція – це упорядкування суспільних відносин шляхом закріплення в правових нормах корисного для людини і суспільства порядку, забезпечення активної поведінки суб'єктів права. Вирішальне значення при здійсненні регулятивної функції мають, наприклад, інститут права власності, юридична сутність якого полягає в підтримці існуючих майнових порядків шляхом надання індивідам правомочностей щодо володіння, користування, розпорядження речами; інститут політичних прав і свобод громадян та ін. Регулятивна функція має два різновиди: регулятивну статичну і регулятивну динамічну. Регулятивна статична функція забезпечує

стабільність і незмінність соціально-правових цінностей, закріплення тих чи інших статусів у суспільстві. Регулятивна динамічна функція спрямована на обслуговування різних соціальних процесів (наприклад, торговельний обіг обслуговують такі інститути права, як договір, поставка, кредит та ін.).

Охоронна – це функція встановлення заходів юридичного захисту і юридичної відповідальності, порядку їх накладення і здійснення. Так, ст. 6 Цивільного кодексу України передбачає, що захист прав здійснюється у встановленому порядку судом, арбітражним судом або третейським судом шляхом: визнання цих прав; поновлення становища, яке існувало до порушення права, і припинення дій, що порушують право; скасування або зміни правовідносин; стягнення з винної особи заподіяних збитків та іншими способами, передбаченими законом. Змістом охоронної функції права є охорона найбільш суспільно значущих відносин у різних сферах діяльності людей (соціально-економічній, культурній, державно-політичній) і відповідно витиснення і ліквідація відносин, небезпечних для життя, здоров'я, моральності, соціального та економічного добробуту. Якщо в основу регулятивної функції права покладені уповноважуючі і зобов'язуючі норми права, то охоронна реалізується з допомогою забороняючих правових норм.

§ 2. Право в системі соціальних норм. Право і мораль

Нормативне соціальне регулювання, тобто упорядкування поведінки людей, досягається шляхом встановлення загальних правил (норм), які поширюються на всі подібні випадки і на всіх суб'єктів. Розрізняють технічні і соціальні норми. Технічні норми – це правила, які характеризують ставлення людини до природи, техніки, знарядь і засобів виробництва. Соціальні норми – це правила поведінки, що регулюють відносини між людьми, їх колективами, соціальними групами.

Зміст соціальних норм зумовлений рівнем соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. Усі соціальні норми мають спільну мету – регулювати поведінку людей, але розрізняються за способами їх утворення і охорони від порушень, за формами виразу, методами впливу на суспільні відносини.

Види соціальних норм:

- норми права – прийняті (санкціоновані) і забезпечені державою загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, які надають учасникам відносин, що регулюються, суб'єктивні права і покладають на них юридичні обов'язки;

- норми моралі – правила поведінки, що ґрунтуються на існуючих у суспільстві уявленнях про справедливість, добро, честь, совість, гідність та забезпечені силою громадської думки;

– норми-звичаї – правила поведінки, що склалися історично і виконуються в силу звички (традиції, етикет);

– норми релігії – правила поведінки, встановлені різними віросповіданнями й обов’язкові для віруючих;

– корпоративні норми – правила поведінки, вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями), які підтримуються владою громадських об’єднань.

У системі соціальних норм найбільш значущими, універсальними є норми права і норми моралі. Вони взаємодіють у процесі соціального регулювання, їх вимоги в більшості випадків збігаються: що забороняє або дозволяє право, те саме засуджує або заохочує мораль (наприклад, як право, так і мораль негативно оцінюють дії, що посягають на життя і свободу людини, принижують її гідність).

Водночас норми права і норми моралі мають відмітні ознаки:

1) за походженням – норми права встановлюються, санкціонуються або визнаються державою, а моральні норми формуються у свідомості людей;

2) за формою зовнішнього виразу – норми права закріплюються у спеціальних державних актах, а норми моралі, як правило, не мають письмової форми;

3) за сферою дії – норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини, які піддаються правовому впливу, а мораль може регулювати практично всі суспільні відносини;

4) за ступенем деталізації – норми права є деталізованими правилами поведінки, а норми моралі не містять точних правил, мають більш абстрактний характер;

5) за способом забезпечення – норми права забезпечуються примусовою силою держави, а моральні норми – силою громадського впливу (осудженням чи схваленням).

§ 3. Норма права: поняття, структура, види

Норма права – це загальнообов’язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечене її організаційною та примусовою діяльністю.

Норма права – особливий різновид соціальних норм. Їй притаманні такі ознаки:

1. Державно-владна природа. Норма права приймається компетентними органами держави (посадовими особами); забезпечується у своїй реалізації державною підтримкою, в тому числі державним примусом.

2. Загальний характер, безособовість, поширення на всіх учасників

суспільних відносин незалежно від їх волі і бажань.

3. Формальна визначеність. Норма права одержує зовнішнє мовне закріплення в статтях нормативного правового акта; чітко встановлює вид та міру можливої, необхідної або забороненої поведінки.

4. Зовнішня структура, тобто поділ норми права на складові елементи: гіпотезу, диспозицію, санкцію. Гіпотеза – частина правової норми, яка перелічує умови (обставини), за наявності чи відсутності яких починає діяти норма. Диспозиція – це частина правової норми, у якій визначається варіант поведінки суб'єктів за наявності передбачених гіпотезою фактичних обставин. Санкція – частина правової норми, що вказує на несприятливі наслідки недотримання правил поведінки, встановлених диспозицією.

Норми права можна класифікувати за різними підставами. Так, залежно від ролі норми права в механізмі правового регулювання розрізняють регулятивні (правоустановчі), які надають учасникам суспільних відносин права і покладають на них обов'язки, і охоронні норми права, які встановлюють міри юридичної відповідальності. Регулятивні норми поділяють на зобов'язуючі (вказують на необхідну поведінку), забороняючі (закріплюють юридичні заборони) і уповноважуючі (містять суб'єктивні права). Забороняючі і зобов'язуючі норми права за характером приписів є імперативними і не допускають ніяких відхилень. Уповноважуючі норми належать до категорії диспозитивних, які припускають поведінку адресата норми за згодою з партнером. Залежно від рівня правового регулювання виділяють матеріальні норми права (встановлюють права, обов'язки, заборони) та процесуальні (визначають порядок, процедуру здійснення і захисту прав або виконання обов'язків). Існують також спеціалізовані норми права, до яких належать: норми-дефініції (містять визначення правових категорій і понять), оперативні норми (скасовують або змінюють норми права), колізійні (встановлюють порядок вирішення суперечностей між юридичними нормами), норми-принципи (відображають і закріплюють принципи права) та ін.

§ 4. Система права

Система права – це сукупність норм права, яка характеризується єдністю, внутрішньою узгодженістю і поділом (диференціацією) її на інститути і галузі права. В основі такого поділу – предмет і метод правового регулювання. Предмет правового регулювання – це якісно однорідні суспільні відносини, що регулюються правом. Наприклад, предметом регулювання цивільного права є майнові та особисті немайнові відносини, трудового права – трудові відносини, сімейного права – шлюбно-сімейні відносини тощо. Вирішення питання про предмет правового регулювання пов'язано зі співвідношенням держави і громадянського суспільства. У

правовій державі особа в деяких сферах життя (відносини власності, сім'я, духовне життя тощо) буде свої відносини незалежно від держави, а остання обмежує свої функції правовим захистом і стимулюванням розвитку вказаних сфер життєдіяльності людини.

Метод правового регулювання – сукупність юридичних заходів і способів впливу права на суспільні відносини. В системі права використовуються два основні методи: імперативний і диспозитивний. Імперативний (владний) метод передбачає: правове становище суб'єктів, побудоване на їх субординації, тобто підпорядкованості; точні, конкретні приписи (накази) підвладному суб'єктові; штрафні, каральні санкції. Імперативний метод характерний, наприклад, для адміністративного, кримінального, фінансового права. Диспозитивний метод відрізняється рівноправністю сторін; можливістю суб'єктів правових відносин самостійно обирати той чи інший варіант поведінки на основі договору; майновими, поновлювальними санкціями. Він поширений у цивільному, сімейному, трудовому праві.

Найбільшим підрозділом у системі права є галузь права – сукупність правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини притаманним їй методом. Основними галузями права України є: конституційне право, адміністративне право, цивільне право, підприємницьке право, кримінальне право, трудове право, сімейне право, фінансове право, екологічне право, цивільне процесуальне право, кримінально-процесуальне право, кримінально-виконавче право. Сукупність норм права, які регулюють певний вид (сторону) однорідних суспільних відносин, зветься інститутом права. Інститути права можуть бути: галузеві (інститут дарування) та міжгалузеві (інститут договору); регулятивні (інститут купівлі-продажу) та охоронні (інститут деліктної відповідальності); матеріальні (інститут спадкування) та процесуальні (інститут притягнення до юридичної відповідальності). Декілька однорідних інститутів права, що регулюють більш вузьку групу суспільних відносин, ніж галузь права, утворюють підгалузь права (наприклад, винахідницьке право – підгалузь цивільного права; податкове право – підгалузь фінансового права та ін.).

Систему права можна поділяти на публічне і приватне право. Такий поділ уперше був запропонований ще в Стародавньому Римі. Відомий римський юрист Ульпіан публічним правом вважав усе те, що стосується інтересів держави, а приватним – те, що служить на користь (інтересам) окремої особи. В публічному праві (конституційне право, адміністративне, кримінальне, фінансове, міжнародне публічне право та ін.) відображуються інтереси держави, регулюються відносини між державною владою і громадянами; учасники цих відносин юридично нерівноправні; регулювання здійснюється централізовано, а ініціатива захисту прав належить державі. У приватному праві (цивільне, сімейне, трудове, торгове, міжнародне приватне

право) відображаються інтереси окремих осіб, регулюються відносини громадян та їх приватних об'єднань між собою; учасники таких відносин юридично рівноправні; регулювання здійснюється децентралізовано, ініціатива захисту прав належить заінтересованій приватній особі.

Поняття “система права” слід відрізнити від понять “правова система” і “система законодавства”. Якщо система права – це внутрішня побудова права і її складовими елементами є інститути, підгалузі та галузі права, то правова система ширша за обсягом і крім системи права містить також юридичну практику, правову політику, правову культуру; правові поняття і принципи; правові установи (правотворчі і правозастосовчі), тобто всю сукупність правових явищ, які існують у суспільстві. Система законодавства – це зовнішня форма права, сукупність нормативних правових актів (джерел права).

§ 5. Джерела (форми) права

Термін “джерело права” використовується в декількох значеннях:

1) у матеріальному – як чинники, що зумовлюють виникнення, розвиток, зміст права (передусім це система соціально-економічних відносин);

2) в ідеальному – як сукупність юридичних ідей, думок, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право;

3) у спеціально-юридичному – як зовнішня форма виразу й існування права (форма права).

Джерела (форми) права – це офіційно-документальні форми виразу і закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення. Найбільш поширеними джерелами права є правовий звичай, правовий прецедент, нормативний правовий акт, нормативний правовий договір.

Правовий звичай – це визнане державою правило поведінки, яке склалося в результаті фактичного його застосування протягом тривалого часу. Правовим звичай стає, коли одержує санкцію (офіційне схвалення) держави шляхом сприйняття його судовою і адміністративною практикою. Правовий звичай відзначається тим, що має локальний характер, відносно невелику сферу поширення; є консервативним за своєю природою, закріплює результати тривалої громадської практики і може відображати як загальні моральні, духовні цінності народу, так і деякі пережитки; тісно пов'язаний із релігійними і традиційними нормами. Правові звичаї як джерела права особливе значення мають у країнах Азії, Африки, Океанії, де поширена релігійно-традиційна правова система.

Правовий прецедент – це таке рішення судових або інших державних органів по конкретній юридичній справі, яке в майбутньому стає

загальнообов'язковим правилом при вирішенні всіх аналогічних справ. Прецедент з'являється тоді, коли є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин або мають місце прогалини у правовому регулюванні, а за судом чи іншим державним органом визнається право офіційного формулювання правових норм. Таким правом наділені вищі судові інстанції. Прецедент характеризується казуїстичністю (формується на основі вирішення окремих казусів); множинністю (великим обсягом прецедентного права); неузгодженістю і неупорядкованістю. Проте водночас це децентралізований засіб правового регулювання, здатний урахувати особливості конкретної ситуації. Правовий прецедент розкриває своєрідність англосаксонської правової системи і застосовується в Англії, США, Канаді, Австралії та інших країнах.

Нормативний правовий акт – це офіційний письмовий документ, прийнятий компетентними суб'єктами правотворчості, який містить норми права. Нормативні акти поширені практично в усіх правових системах світу, що зумовлено такими їх рисами: а) вони приймаються тільки уповноваженими суб'єктами правотворчості; б) найбільш чітко й однаково формулюють зміст правових норм; в) мають обов'язкову письмову форму, офіційні видання, що дає змогу оперативно доводити їх до відома адресатів; г) приймаються з додержанням встановленої законом процедури і форми; д) оперативно реагують на зміни і потреби соціальної практики; е) підлягають систематизації (упорядкуванню). Нормативні акти завжди мають правотворче призначення; відзначаються неконкретністю адресатів, тобто адресовані невизначеному колу суб'єктів; діють тривалий або неозначений час і не вичерпуються фактами їх застосування. Нормативні акти розрізняють:

1) за юридичною силою – закони, тобто акти вищої юридичної сили, та підзаконні акти – акти, які ґрунтуються на законах і їм не суперечать;

2) за суб'єктами прийняття – нормативні акти, прийняті народом (шляхом референдуму), главою держави, органами законодавчої, виконавчої влади, місцевого самоврядування та ін.;

3) за обсягом і характером дії – акти загальної дії, які охоплюють усю сукупність відносин певного виду на даній території; акти обмеженої дії (спеціальні), які поширюються на частину території або на певне коло осіб; акти виняткової (надзвичайної) дії, регулятивні можливості яких реалізуються за наявності виняткових обставин (воєнні дії, стихійне лихо тощо);

4) за зовнішньою формою виразу – закони, укази, постанови, рішення, розпорядження, накази тощо.

Нормативний правовий договір – це двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права. Нормативні договори є документами, які закріплюють волевиявлення сторін щодо їх прав і обов'язків, встановлюють порядок їх реалізації, взаємну відповідальність за невиконання або неналежне

виконання прийнятих на себе зобов'язань. Нормативні договори поширені в міжнародному праві (це міжнародний договір – угода між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з питань, що мають для них спільний інтерес, яка регулює їх відносини шляхом утворення взаємних прав і обов'язків); у конституційному праві (наприклад, федеративний договір між суб'єктами Російської Федерації, який розмежовує повноваження між федеральними органами влади і органами влади суб'єктів федерації); у трудовому праві (колективний трудовий договір, який укладають між собою профспілковий комітет від імені трудового колективу і власник підприємства або уповноважена ним особа). Нормативний договір – це швидкий, зручний і простий засіб регулювання, який дає змогу враховувати взаємні інтереси суб'єктів правових відносин і забезпечувати відносно безконфліктне існування громадянського суспільства.

§ 6. Закони і підзаконні нормативні правові акти

Нормативні правові акти за юридичною силою поділяються на закони і підзаконні нормативні акти. Юридична сила – це властивість нормативних актів, яка визначає їх співвідношення за змістом з іншими нормативними актами і залежить від компетенції правотворчого органу та його місця в механізмі держави.

Закон – це нормативний правовий акт вищої юридичної сили, який прийнято в особливому порядку вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом і який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Ознаки закону:

1. Закон приймається тільки вищим представницьким органом держави (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму). В Україні прийняття законів є виключною компетенцією Верховної Ради України. Народ здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум.

2. Закон містить первинні юридичні норми і тому є базою, основою поточної нормотворчості.

3. Закон регулює найважливіші, соціально значущі суспільні відносини в економічній, політичній, соціальній, культурній, екологічній і міжнародній сферах. Так, згідно з Конституцією України (ст. 92) тільки законами визначаються: права, свободи, обов'язки людини і громадянина, правовий режим власності, територіальний устрій, організація і порядок проведення виборів і референдумів, організація і діяльність органів виконавчої влади, основи місцевого самоврядування, судоустрій, основи цивільно-правової діяльності, діяння, які є злочинами, адміністративними чи дисциплінарними правопорушеннями, і відповідальність за них та ін.

4. Закон має вищу юридичну силу, тобто верховенство в системі нормативних правових актів. Вища юридична сила означає, що всі інші нормативні акти повинні прийматися на основі й у виконання закону; закони змінюються чи скасовуються тільки законами; закон підлягає конституційному нагляду.

5. Закон приймається в особливому порядку. Законодавчий процес має декілька самостійних стадій – логічно завершених етапів щодо прийняття законопроекту. Порядок прийняття законів в Україні регулюється Конституцією України і регламентом Верховної Ради України. Він передбачає:

а) законодавчу ініціативу – звернення суб'єктів, визначених Конституцією, до Верховної Ради з пропозицією щодо прийняття нового закону або зміни чинного законодавства; право законодавчої ініціативи згідно зі ст. 93 Конституції України мають Президент України, народні депутати, Кабінет Міністрів України і Національний банк України;

б) підготовку проекту закону до розгляду його Верховною Радою України;

в) розгляд і обговорення проекту закону Верховною Радою України. Законопроекти розглядаються на пленарних засіданнях Верховної Ради України, як правило, в першому, другому, третьому читаннях. За результатами розгляду і обговорення приймаються такі рішення: повернути проект закону для доопрацювання з визначенням головних зауважень і строку доопрацювання; надіслати проекти закону на додаткову експертизу; відхилити проект закону із зазначенням причин відхилення; схвалити текст закону в цілому і винести його на всенародний референдум; прийняти закон та визначити порядок надання йому чинності;

г) прийняття закону Верховною Радою України. Закони приймаються в цілому або постатейно за результатами другого і третього читання на відкритому пленарному засіданні шляхом голосування простою або кваліфікованою більшістю голосів народних депутатів України залежно від характеру закону. Прийнятий Верховною Радою закон підписує Голова Верховної Ради України;

д) введення закону в дію. Одночасно з прийняттям закону Верховна Рада вирішує питання щодо умов його введення в дію. Надання закону сили визначається в прикінцевих або перехідних положеннях закону чи окремими законами.

Прийнятий і підписаний Головою Верховної Ради закон подається на підпис Президентові України. Президент підписує закон протягом 15 днів після його отримання й офіційно оприлюднює його або в цей же строк застосовує своє право вето щодо прийнятого закону і повертає його зі своїми умотивованими пропозиціями для повторного розгляду Верховною Радою. Якщо при повторному розгляді закон буде прийнятий у тій же редакції не

менш як 2/3 конституційного складу Верховної Ради, Президент зобов'язаний підписати його протягом 10 днів з дня повторного прийняття. Закон України не пізніше як у 15-денний строк після його прийняття і підписання підлягає оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях: Офіційному віснику України, Відомостях Верховної Ради України. Закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування в офіційному друкованому виданні.

Основним Законом є Конституція держави, яка має найвищу юридичну силу і втілює принцип верховенства права. Це акт установчого характеру, який закріплює засади громадянського суспільства і держави, основи правової системи, правового статусу громадян, державно-територіального устрою, організації органів державної влади і місцевого самоврядування. Конституція – акт виключної властивості, вона ґрунтується на загальнолюдських цінностях, є гарантом демократії, свободи, справедливості. Це стабільний правовий акт тривалої і постійної чинності. Норми Конституції є нормами прямої дії. Всі органи, посадові особи і громадяни при розв'язанні правових спорів і конкретних справ можуть посилатися на норми Конституції. Допускається постановлення судових рішень на основі безпосереднього застосування норм Конституції, якщо таке рішення не може бути обґрунтовано нормами поточного законодавства. Охорона Конституції забезпечується Конституційним Судом.

Закони поділяються на конституційні і звичайні. Конституційний закон вносить зміни та доповнення до Конституції і приймається 2/3 голосів конституційного складу представницького органу. Звичайний закон встановлює відправні засади правового регулювання в певній сфері суспільних відносин і приймається більшістю (1/2) конституційного складу парламенту. Розрізняють також кодифіковані закони, у яких узагальнюються і систематизуються норми права, що регулюють певну групу суспільних відносин (приймаються у формі кодексів, Основ законодавства); тимчасові закони, прийняті на визначений за часом строк; допоміжні закони, які затверджують, змінюють, припиняють, скасовують, денонсують інші нормативні акти або мають допоміжне значення для їх застосування та ін.

Усі інші нормативні правові акти приймаються на основі й у виконання законів і не повинні їм суперечити. Такі акти називають підзаконними. Сфера дії та юридична сила підзаконних актів залежать від компетенції правотворчого органу і його місця в державному апараті.

Найважливішими підзаконними нормативними актами в Україні за суб'єктами їх прийняття є:

- укази Президента України;
- постанови Кабінету Міністрів України;
- накази міністрів та керівників інших центральних органів

виконавчої влади;

- розпорядження глав місцевих державних адміністрацій;
- рішення органів місцевого самоврядування та їх виконавчих комітетів;

- локальні нормативні акти (статути, положення, правила внутрішнього трудового розпорядку тощо), які діють у межах конкретного підприємства, організації, установи.

Нормативні правові акти систематизуються. Систематизація – це упорядкування чинних нормативних актів, приведення юридичних норм в єдину узгоджену систему з метою усунення суперечностей між ними, забезпечення доступності законодавства для всіх громадян і організацій.

Розрізняють дві основні форми систематизації – кодифікацію та інкорпорацію.

Кодифікація – упорядкування юридичних норм у процесі правотворчості на основі суттєвого перероблення їх змісту, наслідком якого є створення логічно і юридично цілісного, внутрішньо узгодженого нового акта (кодекс, статут, положення), що регулює певну групу суспільних відносин.

Інкорпорація – зовнішнє упорядкування нормативних актів без зміни їх змісту, наслідком якого є збірники або зібрання, де нормативні акти розташовані у хронологічному порядку, за предметною ознакою, за юридичною силою тощо. Інкорпорація може бути офіційною, тобто здійснюватися від імені компетентних державних органів, або неофіційною, яка проводиться видавництвами, науковими установами, навчальними закладами, окремими спеціалістами. У першому випадку збірники нормативних актів є офіційною формою їх оприлюднення, на них можна посилалися при вирішенні юридичних справ (наприклад, Офіційний вісник України), у другому – вони мають тільки довідково-інформаційний характер.

§ 7. Правові відносини

Під правовідносинами розуміють суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких наділяються суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. Правові відносини як особливий вид суспільних відносин характеризуються такими рисами:

- а) виникають, змінюються або припиняються на основі правових норм;

- б) суб'єкти правових відносин пов'язані між собою юридичними правами і обов'язками;

- в) мають вольовий характер;

- г) охороняються державою;

- д) відзначаються індивідуалізацією суб'єктів, визначеністю їх

взаємної поведінки, персоніфікацією прав і обов'язків.

У структурі правових відносин слід виділяти: суб'єктів права, об'єкти права, зміст правових відносин, в якому розрізняють матеріальний зміст, тобто поведінку суб'єктів, і юридичний – суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єкти правових відносин – це їх учасники (сторони), які відповідно до законодавства можуть бути носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. До них належать: громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства (індивідуальні суб'єкти); державні організації, громадські об'єднання, приватні фірми (колективні суб'єкти) тощо; держава в цілому.

Для характеристики юридичних особливостей суб'єктів права існує поняття “правосуб'єктність”.

Правосуб'єктність державних органів виявляється в їх компетенції. Компетенція – це сукупність прав, обов'язків, владних повноважень органів держави, необхідних їм для здійснення певних функцій. Компетенція має чіткі межі, встановлені нормативними правовими актами.

Правосуб'єктність індивідів складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність – здатність індивіда мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Вона починається з моменту народження людини і припиняється його смертю.

Дієздатність – здатність індивіда своїми діями здійснювати права і обов'язки. Вона починається з досягненням людиною певного віку. Правоздатність і дієздатність, як правило, поєднуються в одній особі. Наприклад, змістом трудової правоздатності громадянина є право на працю, на винагороду за її результати і певні трудові обов'язки. Трудова дієздатність – це здатність громадянина особисто реалізувати своє право на працю. Правоздатність і дієздатність тут нероздільні і починаються за загальним правилом з 16-річного віку. В цивільному праві іноді розмежовується право і дієздатність громадян. Дієздатність у повному обсязі виникає з 18 років. До досягнення цього віку громадяни мають часткову дієздатність. Так, неповнолітні віком до 15 років самостійно укладають тільки дрібні побутові угоди (ст. 14 Цивільного кодексу України). Обсяг дієздатності, якого не доставляє цим суб'єктам, здійснюють за них їхні законні представники (батьки або піклувальники). Обмеження дієздатності або визнання особи недієздатною можливі тільки в судовому порядку на підставах, передбачених законом (ст.ст. 15, 16 Цивільного кодексу України).

Деліктоздатність – це здатність особи відповідати за свої вчинки, передусім за вчинене правопорушення. Деліктоздатність пов'язується з досягненням суб'єктами віку юридичної відповідальності. Наприклад, до кримінальної відповідальності притягаються особи, які досягли 16-річного

віку (за деякі види злочинів – з 14 років).

Об'єкт правових відносин – це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів правових відносин. Розрізняють такі види об'єктів: а) речі – предмети матеріального світу, які мають просторові межі; б) поведінка, що виявляється як у діях, так і у бездіяльності, а також результати дій; в) продукти духовної творчості (твори літератури, науки, мистецтва тощо); г) особисті немайнові блага (ім'я, честь, гідність, ділова репутація).

Юридичний зміст правових відносин складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки їх учасників, сформульовані в нормах права. Суб'єктивне право – вид і міра можливої поведінки суб'єктів. Елементами структури суб'єктивного права є: 1) можливість дозволеної поведінки самої правомочної особи, тобто право на власні дії; 2) можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи, тобто право на чужі дії; 3) можливість звернутися до державних органів у разі невиконання зобов'язань іншою стороною правових відносин, тобто право на дії держави; 4) можливість користуватися на підставі даного права певним соціальним благом.

Юридичний обов'язок – це вид та міра необхідної поведінки суб'єктів у правовідносинах. Елементами структури юридичного обов'язку є: 1) необхідність виконувати певні дії або утримуватися від них; 2) необхідність відреагувати на законні вимоги правомочного суб'єкта; 3) необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог; 4) необхідність не перешкоджати правомочній особі користуватися тим благом, на яке вона має право.

Динаміка правових відносин залежить від юридичних фактів. Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин (наприклад, договір, акт призначення на посаду). Іноді для виникнення юридичних наслідків потрібна сукупність фактів (фактичний склад). Так, для виникнення пенсійних правовідносин необхідно досягти певного віку, мати стаж роботи, а компетентні органи повинні видати акт про призначення пенсії.

За характером наслідків юридичні факти поділяють на: правоутворюючі (укладення трудового договору); правозмінюючі (обмін жилої площі); правоприпиняючі (продаж майна).

За вольовою ознакою виділяють: події – факти, не пов'язані з волею людей (природні стихійні явища); дії – факти, пов'язані з волею хоча б одного з учасників правовідносин. Дії можуть бути правомірними (юридичні акти, юридичні вчинки) та протиправними (правопорушення).

§ 8. Правомірна поведінка, правопорушення, юридична відповідальність

Правомірна поведінка – це діяння (дії або бездіяльність) суб'єктів, що відповідають приписам правових норм. Правомірна поведінка за формами реалізації норм права виявляється:

– у формі виконання – передбачає виконання обов'язків, здійснення активних дій (наприклад, служба в армії, сплата податків);

– у формі використання – передбачає використання наданих суб'єктам можливостей певної поведінки (наприклад, володіти, користуватися і розпоряджатися майном);

– у формі дотримання – пасивна поведінка суб'єктів, які утримуються від порушення заборон, встановлених правовими нормами (наприклад, не полювати в заповідниках).

Залежно від мотивів поведінка може ґрунтуватися: на переконаності суб'єкта в необхідності і соціальній цінності права (правова активність); на конформістському підпорядкуванні правовим вимогам (конформістська); на побоюванні застосування заходів державного примусу (маргінальна).

Правопорушення – це суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння, яке тягне за собою юридичну відповідальність. Його ознаками є: протиправність – порушення норм права; суспільна небезпека – спричинення шкоди інтересам особи, держави, суспільства; винність – психічне ставлення суб'єкта до скоєного правопорушення (вина); караність – встановлення міри юридичної відповідальності.

До складу правопорушення належать такі елементи:

1) суб'єкт – деліктоздатна, осудна особа, яка вчинила правопорушення;

2) об'єкт – суспільні відносини, які перебувають під захистом права;

3) об'єктивна сторона – саме протиправне діяння, його суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали;

4) суб'єктивна сторона – психічне ставлення особи до вчиненого правопорушення (вина у формі умислу чи необережності).

Правопорушення залежно від суспільної небезпеки поділяють на злочини і проступки. Перелік злочинних діянь міститься в кримінальному законі, є виключним і не підлягає поширювальному тлумаченню. Проступки здійснюються в різних сферах суспільного життя, мають різні об'єкти посягань і різні правові наслідки. Вони класифікуються на цивільні, адміністративні, дисциплінарні, конституційні.

Юридична відповідальність – це правовідносини, що виникають між державою в особі її спеціальних органів та правопорушником, на якого покладається обов'язок нести певні втрати за порушення вимог правових норм.

Ознаки юридичної відповідальності:

– пов'язана з державним примусом, реалізується уповноваженими

органами держави (судовими, виконавчими та ін.);

- настає за вчинення правопорушення;

- виявляється в обов'язку правопорушника нести втрати особистого, майнового і організаційного характеру;

- здійснюється в процесуальній формі.

Види юридичної відповідальності за галузями права такі: конституційна, кримінально-правова, цивільно-правова, адміністративна, дисциплінарна, матеріальна.

Основні принципи юридичної відповідальності: законність, обґрунтованість, справедливість, доцільність, неминучість.

Юридична відповідальність виконує такі функції:

- штрафну (каральну), тобто вона є карою для правопорушника і засобом попередження нових правопорушень з боку як самого правопорушника, так і інших суб'єктів права (приватна і загальна превенція);

- виховну – сприяє формуванню поважного ставлення до права;

- правопоновлюючу – забезпечує поновлення порушених прав суб'єктів (відшкодування матеріальних збитків, повернення викраденого майна, поновлення доброго ім'я тощо).

ГЛАВА IV. ЗАКОННІСТЬ І ДЕМОКРАТІЯ

§ 1. Законність і правопорядок

Законність — це додержання і виконання законів (норм права) усіма суб'єктами суспільних відносин, тобто здійснення ними правомірних дій. У цьому аспекті вона характеризує насамперед реальне здійснення права, законів. Схематично це має такий вигляд: якщо закон (норма права) приписує учасникам суспільних відносин необхідність здійснювати певні дії, то законність буде виявлятися у точному виконанні закону (норми права); якщо закон (норма права) забороняє здійснювати певні дії, то законність буде означати утримання від здійснення таких дій; якщо закон (норма права) надає суб'єктам суспільних відносин право здійснювати за своїм розсудом певні дії, то законність буде виявлятися у невиході за межі даного закону (норми права). Отже, поняття законності, що відображає процес реалізації норм права (законів), означає відповідність поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин закону (нормі права). Законність є певною мірою синонімом юридичної правомірності.

Однак цим обсяг поняття законності не вичерпується. У демократичному суспільстві, правовій державі законність є одним із принципів конституційного ладу. В цьому аспекті вона являє собою категоричну вимогу правомірної поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин — органів держави, посадових осіб, державних організацій і

установ, громадян та їх об'єднань.

Зміст принципу законності складає система вимог: загальність законності, що означає обов'язковість законів та інших нормативно-правових актів для всіх учасників суспільних відносин без винятку; забезпечення верховенства права і закону в діяльності органів і посадових осіб, громадян та їх об'єднань; забезпечення рівності всіх перед законом; незалежність правосуддя; невідворотність покарання за здійснення правопорушення та ін. Ці вимоги законності мають загальний характер, а тому конкретизуються в більш детальних вимогах, спрямованих на регулювання поведінки суб'єктів права в окремих сферах державної і суспільної діяльності.

Так, деякі з них адресуються безпосередньо законодавчій і всій нормотворчій діяльності органів держави. Це, наприклад, вимога видавати закони, підзаконні нормативно-правові акти відповідно до потреб суспільного розвитку, інтересів і волі народу, принципів гуманізму, справедливості, невід'ємних прав і свобод людини, тобто закони, підзаконні нормативно-правові акти повинні мати правовий характер, виражати право. Закон, який не відповідає цим вимогам, не може бути джерелом законності у правовому значенні. Деякі вимоги законності характеризують процес реалізації права, наприклад: правильне застосування норм права відповідно до тих фактичних обставин, на які поширюється їх вплив; правильний вибір норми права; додержання правової процедури при отриманні доказів винуватості або її відсутності та ін.

Діяльність органів держави і посадових осіб з точки зору додержання ними вимог законності характеризує останню як метод державного керівництва суспільством. Зміст цього методу (як одного із її аспектів) складають правомірні дії органів державної влади, спрямовані на розроблення і прийняття нормативно-правових та індивідуально-правових актів. Законність у такому разі є антиподом юридичному свавіллю, при якому органи держави і посадові особи, формально додержуючись правової процедури, чинять беззаконня і насильство (наприклад, прийняття неправового закону, винесення неправосудного вироку, відмова громадянину в захисті його прав і свобод та ін.).

Як метод державного керівництва суспільством законність означає, що, по-перше, органи держави і посадові особи у своїй діяльності при розробленні й прийнятті правових рішень спираються на вимоги законності; по-друге, при організації виконання прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції; по-третє, при здійсненні контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин вони додержуються правових процедур, використовують правові засоби і способи. Метод законності має універсальний характер і є основою застосування інших методів державного управління: організації, примусу, виховання, контролю тощо.

Як свідчить історичний досвід розвитку державно-організованого

суспільства, саме від дій органів держави і посадових осіб безпосередньо залежить встановлення у країні режиму законності. Тому закономірно, що Конституція України головну відповідальність за встановлення і підтримку законності і правового порядку покладає на державу та її органи (ст. ст. 6, 19, 116, 119, 147 та ін.). Симптоматичним на цьому фоні є і той факт, що Конституція ввела як невід'ємний атрибут у текст присяги, яка складається представниками вищого ешелону влади – Президентом, народними депутатами, – вказівку додержуватися Конституції України і законів України (ст.ст. 79, 104).

Правомірна діяльність не тільки носіїв влади, але й громадян та їх об'єднань у всій різноманітності їх взаємовідносин і взаємодії характеризує законність як суспільно-правовий режим. Цей аспект законності повно і всебічно розкриває взаємодію держави, її органів та особи, панування права і закону у відносинах між ними, процес реального, фактичного втілення вимог законності в діяльності (поведінці) суб'єктів суспільних відносин.

Отже, найбільш повно законність може бути визначена як режим правомірної діяльності органів держави, який виявляється у прийнятті правових законів і підзаконних нормативно-правових актів, а також у їх неухильному додержанні, точному й однаковому виконанні і правильному застосуванні всіма органами держави, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями.

Законність виконує певні функції (тобто основні напрямки її впливу на суспільні відносини), які відображають її сутність і соціальне призначення.

Одна з них – *регулятивна функція*, її зміст – орієнтування усіх учасників суспільних відносин на здійснення правомірних, юридично значущих дій (поведінки, діяльності). Законність у цьому напрямку визначає обсяг і зміст дій суб'єктів суспільних відносин, вказує, якою саме повинна бути поведінка (діяльність) у процесі правотворчості і правореалізації.

Функція забезпечення прав і свобод людини і громадянина характеризує спрямованість законності на створення таких умов життєдіяльності особистості, за яких її правове становище залежало б тільки від права, а не від органів держави, посадових осіб, різних політичних об'єднань. Законодавець, діючи відповідно до принципу законності, зобов'язаний згідно зі ст. 22 Конституції України спрямовувати свою діяльність лише на розширення прав і свобод. Правозастосовчі органи, особливо судові, при виявленні колізії між законом і Конституцією України або законом і підзаконним актом можуть застосовувати безпосередньо норми Конституції, яким притаманна пряма дія.

Функція забезпечення принципу верховенства права і правового закону потребує, з одного боку, відповідності самих законів праву, а з іншого – відповідності закону всієї системи підзаконних нормативних актів. У процесі правозастосування забезпечення верховенства права і закону повинно

здійснюватися шляхом видання правомірних індивідуально-правових актів.

Функція правової соціалізації людини, тобто поступового формування у громадян високого рівня правової культури, правосвідомості, передбачає: виховання у громадян законопослушності, яка спиралася б не на страх перед покаранням за невиконання закону, а на усвідомлення його справедливості і правомірності, на віру в судовий захист своїх прав і свобод, на засвоєння принципів демократичності і законності як загальних і категоричних орієнтирів функціонування правової та політичної систем.

Функція гуманізації суспільних відносин ґрунтується на тісному взаємозв'язку права і моралі при вирішальній ролі останньої. У цій функції відображується несумісність законності з такими правовими і політичними системами, які не засновані на повазі людини. Тому громадяни повинні непримиренно ставитися до свавілля, беззаконня, насильства, під якими б лозунгами їх не здійснювали органи державної влади.

У результаті виконання вимог законності складається правопорядок. Стаття 19 Конституції України передбачає, що “правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством”.

Правовий порядок – це стан упорядкованості, урегульованості, організованості суспільних відносин, який утворюється, існує і функціонує внаслідок фактичної реалізації правових норм відповідно до принципу законності. Основою правопорядку є право, умовою його виникнення та функціонування – міцний режим законності.

Правопорядку властиві ознаки, які чітко відрізняють його від інших соціальних і правових явищ.

1. Правовий порядок – це правовий стан упорядкованості, організованості, врегульованості суспільних відносин. Він є антиподом анархії, хаосу, неорганізованості, невизначеності та нестабільності відносин між людьми; обмежує правовими засобами можливі незаконні вияви з боку держави, її органів стосовно громадян, а також однієї людини щодо іншої.

2. Правопорядок – це правове явище, оскільки в нормах права закріплюються всі питання, пов'язані з його оформленням, функціонуванням та підтримкою. Норми права визначають статус суб'єктів суспільних відносин, характер правових відносин, зв'язків між фізичними, юридичними особами, а також способи, методи, процедури їх регулювання.

3. Правопорядок – це фактичний правовий стан упорядкованості, організованості, врегульованості суспільних відносин, оскільки як реальне правове явище він виникає внаслідок фактичної реалізації норм права, втілення їх у життя.

4. Державне забезпечення (гарантування) правопорядку. Встановлення та забезпечення правопорядку є монопольним, суверенним правом держави. Реалізуючі його, держава з допомогою різних заходів

матеріального, політичного, ідеологічного і правового характеру забезпечує суб'єктам права можливість користуватися наданими правами і свободами, виконувати обов'язки, бути учасниками правопорядку. При цьому державна сила у разі необхідності для забезпечення правопорядку повинна застосовуватися відповідно до вимог законності.

Правовому порядку притаманна певна структура, у якій з найбільшою повнотою виявляються його сутність і зміст.

Першим структурним елементом правопорядку є його суб'єкти: держава в цілому, її органи та адміністративно-територіальні одиниці, державні установи, підприємства, організації, посадові особи; органи місцевого самоврядування; суспільні утворення — політичні партії, союзи, рухи; громадяни, іноземці, особи без громадянства.

Другим структурним елементом правопорядку є акти реалізації права, вимог законності, тобто правомірні дії (поведінка, діяльність) його учасників.

Правовий порядок суспільних відносин, які регулюються нормами права, встановлюється шляхом забезпечення точного виконання і додержання законів (норм права), що виявляється в такому: по-перше, всі органи державної влади і місцевого самоврядування, їх посадові особи діють лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією (ст. 19) та іншими законами України; по-друге, надані суб'єктам суспільних відносин загальні юридичні суб'єктивні права використовуються в межах законності, не допускаються зловживання ними; по-третє, учасники суспільних відносин виконують покладені на них загальні юридичні обов'язки; по-четверте, загальні правові заборони не порушуються (наприклад, нікому не дозволено узурпувати державну владу, не допускається звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод громадян при виданні законів та їх реалізації — ст.ст. 5, 22 Конституції України); по-п'яте, у разі невиконання обов'язків, порушення прав і свобод, честі і гідності громадян, правового статусу громадян невідворотно настає юридична відповідальність.

Третій структурний елемент правопорядку — правові відносини, які по суті і є визначальною формою (станом) упорядкованості та організованості суспільних відносин.

При цьому до складу правопорядку належать тільки ті правовідносини, які виникають у результаті здійснення правомірних дій. Правові відносини, що виникають внаслідок правопорушення, є антиподом правопорядку.

Правопорядок — це частина суспільного порядку, тобто такого стану упорядкованості, організованості та врегульованості суспільних відносин, який виникає в результаті реалізації соціальних принципів і норм, що об'єктивно склалися на певному етапі розвитку суспільства. Між правопорядком і суспільним порядком є відмінності.

По-перше, вони розрізняються за обсягом нормативної основи регулювання суспільних відносин. Так, суспільний порядок складається внаслідок реалізації всієї сукупності соціальних норм (традицій, моралі, права, звичаїв та ін.), а правопорядок виникає і функціонує на підставі реалізації лише правових норм і тому є складовою частиною суспільного порядку.

По-друге, вони забезпечуються різними методами: суспільний порядок, його виникнення та існування – переважно громадським впливом, а правопорядок – поряд із організаційними, виховними заходами ще й силою державного примусу. Хоча процес встановлення правопорядку і проходить в основному шляхом добровільного виконання і додержання норм права суб'єктами суспільних відносин, потенційна можливість застосування державного примусу чітко визначає різницю між правопорядком і суспільним порядком як явищами і поняттями.

По-третє, розрізняються вони за часом свого виникнення. Якщо суспільний порядок складається ще в період первіснообщинного ладу, то правопорядок виникає лише в державно-організованому суспільстві поряд з правом, державою, законністю.

§ 2. Гарантії законності і правопорядку

Для забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства, непорушності прав і свобод людини законність і правопорядок мають бути міцними і стабільними. Ці якості надаються їм системою гарантій – комплексом засобів і способів, спрямованих на забезпечення суворого і неухильного додержання і виконання норм права усіма учасниками суспільних відносин.

Розрізняють гарантії загальні (економічні, політичні, ідеологічні) і спеціальні, тобто юридичні. Економічні гарантії – це насамперед рівність усіх форм власності, рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин. Наявність економічно незалежних осіб, інших суб'єктів права створює об'єктивні умови для їх заінтересованості в міцному правовому порядку і законності. Політичними гарантіями законності є розвинена система народовладдя і демократичні форми та інститути його здійснення, що виявляється у свободі самовизначення особи, в об'єднанні громадян в організації за інтересами. Це також зумовлює заінтересованість суб'єктів демократії в тому, щоб усі однаково додержувалися законів держави у своїй політичній та іншій діяльності. Ідеологічні гарантії – це комплекс моральних, правових уявлень про необхідність і корисність законопослушної поведінки, про недопустимість здійснення аморальних проступків, які одночасно є протиправними; це також елементи розвиненої правової свідомості, правової культури. Важливе значення має свобода преси, думок, що дозволяє вести публічну боротьбу з правопорушеннями в кожній сфері

державного і суспільного життя.

Юридичні гарантії – система правових засобів і інститутів права, завдяки яким забезпечується додержання та виконання законів. Юридичні гарантії вельми різноманітні. Це, наприклад: закріплений у законі обов’язок органів держави, посадових осіб, громадян, громадських та інших об’єднань суворо додержуватися законів і виконувати їх при здійсненні своєї діяльності; нормативні роз’яснення законів; норми, які регулюють виконання державного примусу і передбачають юридичні санкції та ін.

У системі юридичних гарантій велике значення мають індивідуально-правові акти. Вони видаються на основі законів і тому спрямовані на забезпечення законності в реальних конкретних життєвих ситуаціях, на усунення перешкод у додержанні, виконанні, використанні прав і свобод різними суб’єктами права, на ліквідацію допущених правопорушень (наприклад, скасування незаконних нормативно-правових актів, вироків суду, адміністративних стягнень тощо).

Головне місце серед правових гарантій законності та правопорядку займають конституційно-правові засоби – принципи, норми, процедури, які покликані забезпечити верховенство Конституції як основного джерела національного законодавства, верховенство закону, додержання прав, свобод і законних інтересів громадян. Конституція передбачає систему нагляду за станом законності у сферах законотворчості та правореалізації. Конституція України, проголошуючи принцип верховенства права і відповідно найвищу юридичну силу Основного Закону, закріплює вимогу: “Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй” (ст. 8). Для проведення в життя принципу верховенства Конституції нею заснований спеціальний державний інститут – Конституційний Суд, єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Згідно зі ст. 147 він “вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України”. Крім законів Конституційний Суд України може визнавати неконституційними правові акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150), чинних міжнародних договорів або тих міжнародних договорів, які вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов’язковість (ст. 151).

Центральне місце серед конституційних гарантій займають ті, що покликані забезпечити права і свободи людини і громадянина. Так, Конституція України закріпила принцип, згідно з яким недопустимим є обмеження прав і свобод, за винятком випадків, зазначених у Конституції (ст. 64). Необхідно підкреслити, що Конституція закріплює непорушність конституційних прав і свобод. Вони не можуть бути скасовані або звужені за змістом і обсягом при прийнятті нових законів чи внесенні змін у чинні

закони (ст. 22). Важливою гарантією дієвості встановлених законом прав і свобод є вимога доводити їх зміст до відома населення (ст. 57).

Перелік конституційних гарантій прав і свобод громадянина доповнюється правом на судовий захист. Згідно зі ст. 55 Конституції “кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб”. Для захисту прав і свобод людини Конституція засновує крім судових органів інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Конституційною новелою є і надання громадянам права після використання усіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Особливе місце серед юридичних гарантій належить інституту юридичної відповідальності. Остання застосовується до винних правопорушників. Головною метою і функцією юридичної відповідальності є загальне попередження, спрямоване на адресу потенційних правопорушників, і часткове попередження (превенція – запобігання злочинам) самого правопорушника. Покарання особи, винної у здійсненні правопорушення, є важливим засобом для зміцнення законності, причому його ефективність виявляється, як відомо, не у жорстокості, а в невідворотності. Важливим є і те, що інститут юридичної відповідальності поширюється на державу, її органи, на посадових осіб у випадку прийняття ними неправомірних (незаконних) нормативно-правових та інших правових актів, внаслідок чого громадянам, іншим суб'єктам права була заподіяна шкода, порушені їх права і свободи.

§ 3. Правова культура

Важливою умовою функціонування законності є правова культура – стабільна відповідність способу і результату поведінки всіх і кожного правовим нормам, принципам, цінностям, знанням, які у сфері права сприйняті людьми та реалізуються в юридичній практиці. Можна виділити такі елементи правової культури громадян і посадових осіб: усвідомлення кожним суб'єктом права того, що право як форма суспільних відносин є великою цінністю; знання права, розуміння його смислу; уміння тлумачити ті чи інші положення закону, з'ясовувати його мету, визначати сферу дії; моральний обов'язок поважати право навіть у випадку несхвалення правових норм; уміння застосовувати в практичній діяльності правові знання, використовувати закон для захисту своїх законних прав та інтересів; здатність орієнтуватись у складних правових ситуаціях та ін.

Правова культура особи нерозривно пов'язана з правовою культурою суспільства, яка не може виникнути без правової діяльності людини. Разом з тим правова культура суспільства робить зворотний вплив на людину,

сприяючи підвищенню рівня її правової культури.

Правова культура суспільства відбиває рівень (якість, стан) розвитку правосвідомості, права, законодавства, законності й юридичної практики і охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми у сфері права.

Структуру правової культури суспільства складають такі компоненти.

1. Стан юридичної охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина. Показниками цього є наявність демократичного, гуманістичного, справедливого законодавства, його відповідність міжнародним правовим стандартам прав людини, достатність правових засобів, особливо правових процедур, для захисту конституційних прав і свобод.

2. Ступінь здійснення принципу верховенства права в практиці державного і суспільного життя. Важливими показниками можуть бути: наявність правових законів, що відповідають праву, відповідність законів Конституції України, а законам – підзаконних нормативно-правових актів; ступінь безпосередньої реалізації норм Конституції при вирішенні конкретних юридичних справ.

3. Рівень правосвідомості суспільства, тобто ступінь знання права, розуміння його необхідності для регулювання правових відносин, віра у справедливість права. Рівень правосвідомості визначається масовістю правомірної поведінки громадян, масштабами і якістю юридичної освіти, рівнем розвитку юридичної науки, правового мислення та ін.

4. Стан законодавства, ступінь його досконалості за змістом і формою. Рівень правової культури суспільства визначається тим, якою мірою втілились у законодавстві досягнення юридичної думки, наскільки оптимальними є методи, типи, способи регулювання правових відносин, як використані правові засоби і прийоми юридичної техніки.

5. Стан законності в суспільстві. Найважливішими її критеріями є ступінь правового закріплення вимог законності в системі законодавства, реальне їх здійснення. Рівень правової культури суспільства, якщо розглядати його в цій площині, значною мірою залежить від ставлення самого законодавця до принципу законності, від правового виховання громадян, особливо посадових осіб та ін.

6. Стан практичної роботи суду, прокуратури, інших юридичних органів, які застосовують право, відображає їх реальну роль у правовій системі, ступінь додержання прав і свобод людини, норм етики, моралі тощо.

7. Ступінь сприйняття правового історичного досвіду як національної правової системи, так і правових систем інших держав.

Рівень правової культури суспільства свідчить про те, як використано передові зразки правового регулювання, додержано наступність у праві та ін. Особливо важливою є ступінь засвоєння історичного досвіду правового

регулювання (історичні, літературні, наукові пам'ятки, правові традиції, звичаї, правові доктрини тощо).

Антиподом правовій культурі є правовий нігілізм, тобто нерозуміння значення законів або негативне ставлення до права, невизнання його цінності. “Живучість” правового нігілізму пояснюється як історичними, так і сучасними причинами. В умовах самовладдя, що було характерним для Російської імперії, до права, закону ставилися як до чогось непотрібного. Процес впровадження правових принципів у державне і суспільне життя, що розпочався наприкінці XIX – початку XX ст., був перерваний тоталітарним режимом, який склався у 30-х роках.

Не менш значущими є причини поширення правового нігілізму і в наші дні. До них належать неупорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість, низький рівень правової культури, численність відомчих правових актів. Неабияке значення має криза політичної і економічної систем, недоліки у правовій освіті та вихованні.

Переборенню правового нігілізму і підвищенню правової культури мають сприяти: правова інформація, правове навчання і виховання, поборення недовіри до роботи правоохоронних органів, виховання законопослушності у громадян, підготовка юридично грамотних кадрів для державного апарату тощо.

§ 4. Демократія

Демократія – це така форма організації і здійснення політичної (державної) влади народу, яка ґрунтується на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави та контролю за їх діяльністю, на правозаконності й рівності громадян перед законом, на встановленій правом взаємній відповідальності держави і особи. Сутність демократії виявляється в суверенному праві народу формувати органи державної влади, а через них і безпосередньо управляти своїми справами (політичне самоврядування). Зміст демократії як форми організації і здійснення державної влади складає система норм, принципів, процедур, форм і інститутів, які реалізують принцип народовладдя.

У цьому аспекті демократію можна охарактеризувати як внутрішню форму держави. Як суспільно-політичне явище демократія є критерієм відмежування верховної державної влади народу від інших її різновидів: влади одного (деспотія, монархія), влади небагатьох – кращих і благородних (аристократія), влади багатства (олігархія) та ін.

Демократія і народовладдя – дві нерозривно пов'язані сторони державності. Їх треба розрізняти. Народовладдя вказує на те, кому належить влада (у даному разі народові), тобто хто є її первинним джерелом і носієм, а демократія – як ця влада організована, якими способами вона реалізує свої

повноваження, тобто як вона править.

Демократії притаманні ознаки, що характеризують її як форму організації і здійснення державної (політичної) влади народу.

1. Визнання народу кожної конкретної країни верховним, суверенним носієм і джерелом політичної (державної) влади – головна ознака демократії. У ст. 5 Конституції України проголошується, що “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”. Із визнання народу єдиним джерелом державної (політичної) влади випливають певні політичні й правові наслідки. Головні з них такі: по-перше, тільки народ має право конституювати, легітимувати, контролювати органи державної влади, яким він за власним бажанням передає свої повноваження на здійснення влади; по-друге, влада народу в правовому аспекті чітко відокремлюється від усіх інших виявів влади в суспільстві і таким чином створюється правова перешкода посяганням на неї з боку інших політичних суб’єктів.

2. Державний характер демократії як ознака зумовлений природою політичної влади і процесом її реалізації. Політична влада реально потребує свого здійснення на постійній, безперервній і професійній основі. З огляду на це, а також з інших причин народ, будучи певною політичною спільнотою людей, фактично не може за сучасних умов у всіх випадках здійснювати владу, яка належить йому. Тому цю функцію виконує держава, її органи, яким народ делегує (передає на відповідний час) свої повноваження. В особі цих органів, насамперед представницьких, держава є носієм і реалізатором політичної влади народу.

3. Політичний характер – також ознака демократії, оскільки вона є організуючим принципом і чинником діяльності різних політичних сил у боротьбі за володіння державною владою та її утримання, за вплив на процес прийняття державних рішень.

4. Реальна можливість народу періодично змінювати склад представницьких органів – важлива ознака демократичного устрою державно-організованого суспільства. Суть демократії у цьому аспекті виявляється в тому, що представницькі органи обираються не довічно, а на певний строк, який встановлюється конституцією країни. Якщо у виборців немає реальної можливості обрати і переобрати представників за власним розсудом, це означає, що принцип народовладдя втратив здатність впливати на управління державними і суспільними справами.

5. Визнання політичної свободи громадян – одна з ознак демократичного устрою як державних, так і громадських інституцій. Система демократії – це по суті форма захисту свободи особистості, а отже, і всього громадянського суспільства від незаконних дій держави. Принцип свободи ґрунтується на тому, що не людина існує для держави, а держава для людини. Влада держави, закони, які нею видаються, система правосуддя – усе повинно бути гарантією здійснення, охорони і захисту свободи людини.

6. Політична рівноправність участі громадян у формуванні органів держави і організації контролю за їх діяльністю є одночасно і ознакою, і принципом демократії. Рівність поширюється на всі права, які відкривають шлях до влади, пов'язані з її набуттям або утриманням. Кожний громадянин має право брати участь у висуненні кандидатів, бути обраним на певну державну посаду, виступати ініціатором відкликання або позбавлення повноважень обраних представників влади, вимагати призначення і проведення розслідування та здійснення контролю за їх діяльністю та ін.

7. Спрямованість на реалізацію прав і свобод громадян – ще одна з ознак демократії. Вона виявляється в тому, що кожний громадянин має право висловлювати власну думку, обирати будь-який варіант поведінки при володінні, користуванні і розпорядженні своїм майном, вибирати місце проживання, професію та ін.

8. Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову – сутнісна ознака демократії. Принцип поділу влади передбачає самостійність і незалежність кожної з гілок єдиної політичної (державної) влади. Історичний досвід свідчить: там, де немає поділу влади, не може бути і демократії. Побудова держави на основі цього принципу – доказ переходу державної влади в нову демократичну якість, внаслідок чого створюється реальна можливість запобігти узурпації влади з боку однієї особи або державного органу і перетворенню її в тиранічну, тоталітарну владу.

9. Правозаконність – панування принципу законності і влади правових законів. Ця ознака внутрішньо притаманна демократії. Демократія має місце в тій державі, де існує правова влада, сутність якої виявляється в пріоритеті сили права над силою державної влади. Правозаконність має багато значень, які умовно можуть бути зведені до одного знаменника: всі владні дії, у тому числі й первинного носія державної влади – народу, обмежуються жорсткими правовими рамками. Це дозволяє: запобігти використанню державної влади більшістю населення проти меншості; спрямовувати всю діяльність органів держави і посадових осіб на забезпечення прав і свобод громадян та ін.

10. Взаємна юридична відповідальність держави і громадян (підданих) – важлива ознака, що логічно випливає з правозаконності, принципу поділу влади. “Держава відповідає перед людиною за свою діяльність” (ст. 3 Конституції України). Наявність такої відповідальності – головна відмінність демократичної держави від недемократичної. Якщо в умовах останньої головний тягар обов’язків покладено на громадян (підданих), то демократія передбачає перекладення цього тягара на державні органи і посадових осіб. Це не означає, що громадяни звільняються від обов’язку додержуватися законів, підтримувати суспільну дисципліну. Законність в умовах демократії однаково потребує здійснення правомірних дій як від органів держави, посадових осіб, так і від громадян. В іншому разі

вони повинні нести юридичну відповідальність, міра якої має визначатися демократичним і незалежним судом.

Перелічені ознаки розкривають історичну сутність демократії: вона може бути реальною формою організації і здійснення державної влади лише на певному етапі, коли для цього є необхідні передумови. Так, економічні передумови демократії виявляються в наявності економічної свободи особи, у рівності всіх форм власності та в їх однаковій охороні й захисті з боку держави. Політичні передумови — визнання народу суб'єктом політичної (державної) влади, реальна можливість громадян брати участь у формуванні органів влади і здійснювати контроль за їх діяльністю. Суб'єкти політичної системи зобов'язані додержуватися принципу законності у боротьбі за державну владу. Ідеологічні передумови характеризуються плюралізмом думок, свободою для засобів масової інформації. “Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова” (ст. 15 Конституції України). Державно-правові передумови — це насамперед конституційне закріплення прав і свобод людини і громадянина, принципу поділу влади, рівності усіх громадян перед законом та ін.

Сутність та соціальне призначення демократії виявляються в її функціях — основних напрямках її впливу на суспільні відносини з метою вирішення завдань найбільш ефективної організації і функціонування органів державної влади. Залежно від характеру впливу функції можна поділити на дві групи. Перша поєднує функції, які розкривають значення демократії з точки зору взаємодії держави і суспільства, політичної системи і держави:

1) функція самоорганізації населення країни в єдину органічну цілісність, що виявляється в організаційних зв'язках між різними суб'єктами демократії. Це дає можливість здійснювати самоорганізацію населення як джерела і носія державної влади;

2) функція забезпечення плюралізму діяльності суб'єктів політичної системи, багатопартійності, яка сприяє виникненню та розвитку нормальних, конституційно врегульованих зв'язків між державою, політичними партіями, іншими самоврядними організаціями і дає можливість обмежувати боротьбу різних політичних сил цивілізованими рамками співробітництва. Правовий засіб забезпечення цієї функції — чітка врегульованість правових статусів суб'єктів демократії;

3) функція забезпечення діяльності держави в напрямку найбільш оптимального служіння суспільству. Вона об'єктивно виникає із взаємодії громадянського суспільства й держави і сприяє ефективності демократичної форми правління;

4) функція виховання у громадян високої правової і політичної культури, що є важливою умовою ефективності демократичних інститутів, передачі від покоління до покоління цінностей демократії. Важливий напрямок її — формування уявлень про непорушність влади закону, який

стоїть над усім і кожним, у той час як ніхто не має права стояти над законом.

Друга група функцій характеризує розвиток державності, розкриває особливості демократії як внутрішньої форми держави. Це так звані власні функції демократії, до яких належать такі:

1) установча (засновницька) функція, що виявляється в певних демократичних процедурах організації органів держави (конкурс, вибори);

2) функція оптимізації державних рішень, яка виявляється у впливі норм і принципів демократії на процес розроблення і прийняття політичних рішень (вивчення громадської думки, проведення різних експертиз тощо);

3) функція контролю, яка спрямована на забезпечення діяльності органів держави у межах їх компетенції. Виборці повинні мати можливість контролювати діяльність своїх депутатів, представницькі органи – діяльність органів виконавчої влади, органи конституційного нагляду – діяльність парламенту, уряду;

4) охоронна функція, яка виявляється в обов'язку державних органів сприяти безпеці кожної людини, охороні і захисту прав і свобод громадян, форм власності, честі і гідності особи.

Функції демократії реалізуються через її форми й інститути. Форми демократії – це її зовнішні вияви. Історично склалися три основні форми демократії. Перша – участь населення в управлінні державними справами. Вона має два різновиди – представницьку і безпосередню. Представницька – це така форма, при якій державна влада здійснюється через виборні органи. Безпосередня – це форма, при якій народ у цілому або населення окремих частин держави, адміністративно-територіальних одиниць безпосередньо здійснюють свої владні повноваження. Способами реалізації цієї форми є вибори, законодавча ініціатива, референдуми та ін. У найбільш концентрованому вигляді ці форми і способи зафіксовані в розд. III Конституції України “Вибори. Референдум”.

Друга форма – організація діяльності системи державних органів на основі демократичних принципів. Такі з них, як гласність, підзвітність, точний розподіл компетенції, виконують важливу роль у забезпеченні діяльності державного апарату відповідно до інтересів суспільства, особи. Вони запобігають концентрації влади в руках одних органів, осіб та перетворенню демократичної влади в авторитарну, тоталітарну.

Третя форма демократії виявляється у проголошенні, юридичному закріпленні, фактичному забезпеченні прав і свобод громадян. Їх широкий перелік закріплено в розд. II Конституції України “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”. Проголошуючи, що “усі люди вільні і рівні у своїй гідності і правах”, що “права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними” (ст. 21), і водночас встановлюючи невичерпність даного переліку прав і свобод (ст. 22), Конституція тим самим поклала обов'язок на державу забезпечувати охорону та захист і тих прав і

свобод, які будуть розвиватися з часом.

Форми демократії втілюються в її інститутах – відносно самостійних структурних або функціональних елементах державної організації, оформлених у правовому плані або організаційно. До інститутів належать сесії парламентів, депутатські групи, фракції, депутатські запити, накази виборців, громадська думка та ін. За юридичною значущістю рішень, що приймаються, інститути поділяються на імперативні (референдум, накази виборців та ін.) і консультативні (всенародні обговорення законопроектів, анкетування тощо). Особливим інститутом демократії є референдум – один із способів демократичного управління державними справами, який виявляється у прийнятті остаточних рішень з винесених на голосування питань. Правова природа референдуму виявляється в тому, що його рішення загальнообов'язкові для державних органів і є правовою базою їх правотворчої (правоустановчої) і правореалізаційної діяльності.

Форми й інститути демократії реалізуються через діяльність суб'єктів – учасників суспільних відносин. Ними є громадяни, держава в цілому та її окремі органи, політичні партії, національно-державні утворення, народ у цілому або населення адміністративно-територіальних одиниць.

В основу цієї діяльності покладено принципи демократії – категоричні вимоги до всіх учасників політичної діяльності, що випливають із сутності народовладдя, покликані забезпечити її спрямованість у русло нормального цивілізованого співжиття, а також розвиток загальнолюдських цінностей.

Принцип політичної свободи. Він має різні форми вияву: свобода слова, зборів, маніфестацій, пересувань, вибору місця проживання та ін. Свобода – це нормальний стан людини, головна умова її життєдіяльності, розвитку та вдосконалення. Джерелом демократії є ідеї народовладдя і невідчужуваних прав і свобод людини. Система демократії – це по суті форма захисту свободи людини, а отже, і всього громадянського суспільства від незаконних дій держави.

Свобода як можливість вибору поведінки являє собою абсолютне благо. Принцип свободи виходить з того, що не людина існує для держави, а держава для людини. Звідси і відповідні вимоги: кожний орган держави, кожна посадова особа повинні мати стільки повноважень, скільки необхідно для створення умов реалізації людини, її захисту і охорони; влада держави, закони, які нею видаються, система правосуддя – усе має бути гарантією здійснення, охорони і захисту свободи людей; ні законодавча влада, ні інші органи держави не можуть самовільно обмежувати індивіда в його невід'ємних правах і свободах; обмеження, які встановлюються в законах, мають бути обґрунтованими, доцільними, сприяти забезпеченню прав і свобод людей, суспільному благу.

Принцип рівноправності громадян та їх об'єднань. Цей принцип

виявляється в рівності усіх перед законом, в однакових юридичних правах і обов'язках, гарантіях їх здійснення, у рівній відповідальності за вчинене перед судом. Даний принцип відображено у ст.ст. 24, 36 Конституції України.

Принцип поділу влади. Він логічно впливає з принципів свободи і рівності й певною мірою сприяє їх реалізації. “Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову” (ст. 6 Конституції України). Цей принцип передбачає виконання вимоги такої взаємозалежності і такого взаємообмеження різних гілок влади, які забезпечували б їх рівновагу, нормальне функціонування, не давали б можливості перетворювати владу в засіб придушення свободи і рівноправності.

Принцип виборності виходить з того, що в демократичному суспільстві влада має бути в руках народу і здійснюватися з його згоди. Цей принцип забезпечує періодичність зміни органів держави. Дійсно демократичні вибори повинні бути загальними, рівними, періодичними, конкурентними, проводитися на основі багатопартійності.

Принцип прийняття рішень за більшістю голосів при додержанні прав меншості. Саме прийняття рішень за більшістю голосів об'єктивно впливає із сутності демократії. Його логічним наслідком є обов'язковість прийнятих рішень для всіх. Тому сам по собі цей принцип приховує потенційну можливість використання його в інтересах більшості з метою дискримінації, обмеження у правах особи, меншості (наприклад, прийняття закону, в якому б закріплювалися переваги одних громадян перед іншими). Тому здійснення цього принципу повинно проводитися на основі і з урахуванням прав і свобод особи. Тільки таким чином можна забезпечити захист прав меншин – політичних, національних, релігійних, етнічних тощо. Урахування прав меншості є вихідною вимогою при застосуванні принципу прийняття рішення за більшістю голосів. Права особи, права меншості в демократичному суспільстві не можуть бути відібрані або ліквідовані більшістю. Недодержання даного принципу свідчить про формальність демократичних принципів і форм.

§ 5. Демократія і самоврядування

Самоврядування – це спосіб соціального управління загальними справами певної спільноти (утворення) людей, який ґрунтується на їх сумісній діяльності по прийняттю рішень та їх здійсненню. Основні ознаки самоврядування: 1) воно є різновидом соціального управління; 2) уся повнота влади належить певній спільноті (колективу) людей, члени якої визнають владу тільки власного об'єднання, а тому тут можна говорити про єдність, збіг суб'єкта і об'єкта управління; 3) саморегуляція, яка виявляється в тому, що всі члени об'єднання спільно виробляють загальні рішення (правила

поведінки) – положення, інструкції, статuti тощо; 4) самоорганізація – проведення організаційних заходів з метою задоволення і захисту спільних інтересів; 5) здійснення влади безпосередньо об'єднаними суб'єктами або через засновані ними органи; 6) сумісна діяльність по реалізації прийнятих рішень.

На відміну від демократії як державно-політичного явища самоврядування склалося в умовах первіснообщинного ладу. В роді публічна влада здійснювалася самим населенням через обрані ним органи на загальних зборах роду. Це зумовило фактичний збіг управління і самоврядування, які реалізовувалися на основі принципів рівної участі всіх членів роду в управлінні його справами, виборності його органів, їх підзвітності і підконтрольності.

Виникнення держави докорінно змінило характер публічної влади. Державний апарат зосередив у своїх руках владу, використовуючи її з метою управління справами суспільства. Склалася ієрархія (супідрядність) органів держави і посадових осіб від верху до низу. Самоврядування зберігалося лише на рівні селянських общин, середньовічних вільних міст, різних людських поселень (наприклад, Запорізька вольниця – Запорізька Січ в Україні).

Виникнення буржуазних держав, які проголосили джерелом державної влади народ, породило демократію, яка потім стала сприяти і відродженню самоврядування в загальнодержавному масштабі.

Існують різні системи самоврядування: одні функціонують у масштабах суспільства; другі – у масштабах окремих регіонів і адміністративно-територіальних одиниць; треті – у сфері діяльності громадських утворень, організацій; четверті – у сфері діяльності об'єднань громадян за інтересами. Усі вони в тій чи іншій формі відображені у ст.ст. 5, 36, 130, 140 Конституції України. Особливо чітко самоврядування виявляється в діяльності громадських організацій і утворень, об'єднань громадян за інтересами (політичні партії, акціонерні, кооперативні товариства та ін.). Тією мірою, якою самоврядні спільності беруть участь у вирішенні державних справ, їх діяльність набуває політичного характеру. Однак це не заперечує їх самоврядної природи.

Демократії і самоврядуванню властиві загальні та відмітні риси. Загальне – це те, що вони є формами здійснення влади; досить часто вони мають загальну нормативну базу; функціонують на основі таких загальних принципів, як рівність учасників, вирішення питань за більшістю голосів тощо; реалізуються за допомогою виявлення загальної волі учасників або через виборні органи.

Вони відрізняються: за часом виникнення (якщо самоврядування виникло в умовах родового ладу й існувало в локальних межах в усіх державно-організованих суспільствах, то демократія виникає на певному

етапі розвитку держави і суспільства); за кількісною ознакою (у суспільстві існує одна демократія, а видів самоврядування багато); тим, що демократія як спосіб організації влади має політичний характер, а самоврядування може бути політичним і неpolітичним.

Демократія і самоврядування взаємодіють між собою. Так, демократія є важливою умовою розвитку самоврядування. Її норми і принципи повинні стати звичними як для тих, ким керують, так і для тих, хто керує. У свою чергу самоврядування має знаходити шляхи все більшого проникнення в різні форми організації і здійснення політичної влади. Приклад останнього – прийняття в Україні Закону “Про судоустрій України” від 07.02.2002 р., у ст. 102 якого вказано: “Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів в Україні діє суддівське самоврядування, тобто самостійне колективне вирішення зазначених питань професійними суддями”. У більш узагальненій формі це положення закріплено в Конституції України: “Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування” (ст. 130).

§ 6. Демократія як загальнолюдська цінність

Демократії як суспільно-політичному явищу притаманні власна, інструментальна і особиста цінності. Власна цінність виявляється в наявності якостей, що здатні приносити користь особі, суспільству, державі. Інструментальною цінністю демократії є її здатність бути інструментом у руках людей для вирішення їх загальних справ, задоволення їх потреб та інтересів. Особиста цінність демократії полягає в її спрямованості на забезпечення і гарантування економічної, політичної, особистої свободи громадянина і людини.

У цілому демократія як загальнолюдська цінність виявляється багатогранно. По-перше, вона сприяє залученню до політичного життя населення країни, навчаючи його азам політичного мистецтва і тим самим сприяючи реалізації кожним громадянином свого конституційного права на участь в управлінні державними і громадськими справами.

По-друге, демократія надає можливість різним політичним силам, соціальним групам, класам в умовах громадянської згоди боротися за досягнення своїх політичних цілей. Саме в можливості використовувати демократичні принципи, норми, процедури для переборення конфліктних ситуацій і досягнення консенсусу (згоди) в суспільстві наочно виявляється її соціальна цінність. Для досягнення консенсусу важливими є як наявність демократичного механізму пошуку загальної згоди, так і розуміння суспільної корисності демократичних норм і принципів, розумне та терпеливе ставлення членів суспільства до відмінностей в їх поглядах і концепціях. Якщо ж якась частина суспільства, політичні партії, автономні утворення людей будуть розглядати демократію не як самостійну цінність, а

лише як засіб досягнення своїх честолюбивих планів шляхом обмеження прав і ущемлення інтересів інших суб'єктів суспільних відносин, то це призведе до порушення громадянського миру і підризу демократичних засад суспільства. Загроза виникає й у випадку, якщо органи держави для досягнення своїх цілей під будь-яким приводом здійснюють тиск на певні групи населення, класи, меншості, зневажаючи права і свободи людини. За таких умов демократії загрожує не тільки підризу, але й знищення. Тому кожний суб'єкт демократії зобов'язаний у своїх діях спиратися на її принципи і норми.

По-третє, демократія покликана гарантувати кожній людині її основні права і свободи. Головне її призначення – служити людині, формувати такі механізми владарювання, які створювали б умови для всебічного розвитку особистості, охороняли б її від будь-яких порушень особистих прав і свобод, захищали її.

По-четверте, надаючи вказані права і свободи, вона тим самим сприяє розвитку людської особистості, становленню вільної людини. Водночас свобода особистості як основа демократії не може бути необмеженою. Щоб забезпечити поєднання свободи одного зі свободою всіх, необхідні як самообмеження особи, так і чітке визначення правом міри і меж її свободи.

По-п'яте, демократія одночасно передбачає невторгнення у сферу особистої свободи інших громадян, тобто наявність дисципліни, організованості, суспільного порядку і високий ступінь відповідальності кожної особи, громадських утворень громадян.

По-шосте, вона передбачає панування права в громадському і державному житті, високий рівень законності в суспільстві.

По-сьоме, демократія сприяє проведенню демократичних реформ у політичній, економічній, соціальній, культурній сферах життя суспільства.

По-восьме, розвиток демократії дає можливість втілити в життя ідею правової держави.

Україна стала на шлях розширення демократичних прав і свобод особи, приведення їх змісту у відповідність до міжнародно-правових стандартів. Ураховуючи конституційні положення, особливо важливо забезпечити на демократичній основі переборення конфліктів, захист прав меншин, досягнення компромісів і консенсусу між різними політичними силами, гілками влади, посилення взаємної відповідальності держави та особи.

На сьогодні в Україні ще не створено розвиненої системи демократії. Зафіксоване в ст.1 Конституції України положення про те, що Україна є демократичною, правовою державою, вказує на цілі, які стоять перед нею. Рух для їх досягнення вже розпочато. Значного розвитку за останні роки набула гласність, скасовано цензуру, припиняються спроби дискримінації національних меншин. Зроблено чимало для забезпечення економічної і політичної свободи, конституційно закріплено принцип поділу влади, багато

форм, інститутів, принципів і норм демократії.

У процесі подальшого розвитку демократії необхідно перебороти спрощене розуміння її як необмеженої свободи, створити розгорнуту політичну систему, завершити процес формування багатопартійності, значно підвищити рівень правової і політичної культури тощо. Складовою частиною демократії має стати усвідомлення влади закону як неминущої цінності, як інструмента, що може і повинен захищати особистість.

Чималі труднощі чекають демократію на шляху переборення політичної апатії населення. Тільки його політична активність дає можливість перешкодити руху назад, до авторитаризму. Гарантіями цього є Конституція України, конституційні та інші закони, підвищення професійності державних і політичних діячів, які мають очолити рух народних мас на шляху демократичного перетворення суспільства.

§ 7. Співвідношення демократії і законності

Демократія і законність виникають у різний історичний час. Якщо законність – ровесниця права і держави, то демократія – дітище Нової історії. Однак у силу економічних, політичних й ідеологічних, правових і культурних передумов це не перешкодило їм стати (нарівні з такими фундаментальними принципами, як верховенство права і закону) основоположними устоями громадянського суспільства і правової держави. Більше того, саме завдяки становленню демократії відбуваються докорінні перетворення у співвідношенні держави і права: утверджується панування особистості і суспільства, сили права над силою держави. Паралельно з розвитком демократії законність стає невід’ємним її елементом, гарантом її функціонування і розвитку.

Більш конкретно взаємозв’язок і взаємодія законності і демократії виявляються в такому: 1) дійсна правова законність передбачає як видання, так і додержання, виконання тільки демократичних за змістом законів; 2) законність у правовій державі повинна спиратися на дійсно демократичну рівність громадян перед законом, рівність їх основних прав і свобод, рівність правової охорони і захисту; 3) законність передбачає існування демократичного порядку підконтрольності державного апарату народу; 4) додержання законності є необхідною умовою охорони демократичних прав і свобод громадян; 5) для найбільш повного і адекватного відображення у правових нормах інтересів і волі різних верств населення і народу в цілому необхідно діяти в межах законності, тобто суворо додержуватися встановленої законом демократичної процедури прийняття законів; 6) законність покликана охороняти інститути демократії від виявів свавілля з боку посадових осіб, державних органів, а також громадян і таким чином

забезпечувати демократизм у діяльності державного механізму, політичної системи, плюралізм в усіх сферах суспільного і державного життя; 7) законність сприяє діяльності всіх суб'єктів політичного життя в межах конституційно-правового порядку, будучи гарантом захисту від монополізації права на здійснення політичної влади будь-якою структурною частиною державної влади.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

ГЛАВА V. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО – ПРОВІДНА ГАЛУЗЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Предмет і метод конституційного права України

У системі національного права провідною галуззю є конституційне право. Конституційне право являє собою сукупність правових норм, які закріплюють основи конституційного ладу, основи суспільного і правового становища людини і громадянина, форми здійснення народовладдя, систему і правові основи діяльності державних органів, територіальний устрій, основи місцевого самоврядування. Найповніше специфічні ознаки конституційного права виявляються в предметі та методи правового регулювання.

Предметом правового регулювання конституційного права є суспільні відносини, які залежно від їх характеру можна поділити на окремі групи.

1. Відносини, які розкривають основоположні засади конституційного ладу. У них передусім втілюється суверенітет народу, який є його носієм і єдиним джерелом влади в Україні. Це відносини, які стосуються головних об'єктів права власності Українського народу, статусу державної мови, принципів суспільного життя в Україні, основ зовнішньополітичної діяльності, принципів правового порядку, а також відносини, які виникають у зв'язку з використанням державних символів України.

2. Відносини, які визначають характер основних зв'язків між державою і конкретною особою. Це відносини, що стосуються: громадянства; фундаментальних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина в Україні; реалізації гарантій правового статусу людини та громадянина.

3. Відносини, які розкривають головні форми здійснення народовладдя шляхом безпосередньої участі громадян у вирішенні державних та суспільних питань, а також через органи державної влади і місцевого самоврядування.

4. Відносини, що визначають систему, структуру, основи функціонування державних органів. Вони регулюють статус Верховної Ради, Президента, органів виконавчої влади, правосуддя та прокуратури.

5. Відносини, які пов'язані з організацією та функціонуванням місцевого самоврядування в Україні.

Особливість методу правового регулювання конституційного права виявляється в системі прийомів і засобів, за допомогою яких конституційні норми впливають на найголовніші принципи і положення, що визначають зміст та основні напрямки функціонування держави та правовий статус людини і громадянина.

Слід звернути увагу на установчий характер методу конституційного регулювання. Це означає, що Конституція на первинному рівні встановлює засади конституційного ладу, принципи взаємовідносин особи і держави та ін. Таким чином, конституційне право є одним із найважливіших засобів забезпечення народовладдя в політичній, економічній і суспільно-культурній сферах життєдіяльності народу. Конституційно-правові норми є підґрунтям для інших галузей права, мають особливу юридичну природу, найвищу юридичну силу, а також високий рівень стабільності, особливий механізм їх охорони і реалізації.

§ 2. Конституція України – Основний Закон держави

В юридичній літературі загальне поняття конституції визначається як нормативний акт, який має вищу юридичну силу і регулює відносини між людиною і громадянином, з одного боку, та державою – з іншого, а також основи організації самої держави. У формальному розумінні конституція – це закон законів. Конституція за значенням у правовій системі – нормативний акт виключної властивості, фундамент поточного законодавства, безпосереднє юридичне джерело національного права. Вона є гарантом демократії, свободи і справедливості в суспільстві та державі.

Конституція в Україні – це установчий документ, який юридично закріплює незалежність, самостійність державної влади, суверенітет України. Конституція як Основний Закон вирішує найсуттєвіші правові та суспільні проблеми про: принципи конституційного ладу і форму правління; основи статусу людини і громадянина; форму державного устрою; систему органів державної влади; систему місцевого самоврядування; механізм реалізації державно-владних повноважень; політико-правові умови побудови громадянського суспільства.

Конституція України – єдиний нормативно-правовий акт, який має вищу юридичну силу, встановлює головні принципи устрою суспільства та держави, закріплює основи правового статусу людини і громадянина, систему і структуру державної влади і місцевого самоврядування та механізм

їх здійснення, а також територіальний устрій держави.

Конституція має низку юридичних властивостей, які відрізняють її від інших правових актів.

1. Конституція наділена вищою юридичною силою, верховенством у правовій системі держави, що означає її пріоритетне становище в системі законодавства країни. Всі акти, які видаються в державі, повинні відповідати конституції і не суперечити їй.

2. Конституція має властивості установчого характеру. Це означає, що в її функції входить заснування основних інститутів держави та суспільства. Своїми нормами вона закріплює систему органів державної влади, місцевого самоврядування, основні права і свободи людини і громадянина.

3. Конституція – юридична база поточного законодавства. Головні положення конституції конкретизуються, деталізуються і розвиваються у чинному законодавстві.

4. Для Конституції характерним є прийняття і внесення змін. Конституція 1996 р. запровадила ускладнений порядок змін норм.

5. Важливою властивістю конституції є її стабільність. Це передбачає значну тривалість дій норм конституції без внесення в неї суттєвих змін, коли для цього немає об'єктивних політичних та соціально-економічних чинників.

6. Конституція має якість програмного документа. Вона закріплює не тільки досягнуте в суспільстві, але й відображає цілі, завдання і перспективи розвитку основних інститутів держави та права.

Дуже важливою для ефективності конституції, підвищення її авторитету є властивість конституції як безпосередньо діючого права, що означає пряму дію її норм. Уперше в історії конституційного законодавства гарантується звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина навіть без наявності інших нормативних актів.

Конституція як особливий нормативний акт має свою внутрішню структуру, а також форму організації вміщеного в ній матеріалу. Форма конституції показує, з яких елементів вона складається. Чіткість внутрішньої структури Конституції має велике значення для послідовного сприйняття за важливістю матеріалу, а також для правильного застосування на практиці її положень. Чинна Конституція України містить преамбулу, 15 розділів і 161 статтю.

ГЛАВА VI. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

§ 1. Поняття основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина

Конституційні права, свободи та обов'язки своїм змістом юридично закріплюють цивілізований спосіб існування людини, є провідними для суспільного і правового статусу людини і громадянина в суспільстві та державі.

На конституційному рівні в Україні закріплено засади державної політики, спрямовані перш за все на забезпечення прав і свобод людини, створення належних умов для її життя. Вперше в Основному Законі України проголошено, що людина є найвищою соціальною цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. А головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини (наприклад, громадяни мають право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадових осіб).

У національному праві визначаються і гарантуються права і свободи особи, встановлені нормами міжнародного права. У Конституції України відображені положення Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р., а також Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права людини 1976 р. Таким чином, конституційні права та свободи людини і громадянина перебувають під міжнародно-правовим захистом.

Права, свободи і обов'язки людини і громадянина закріплені в розділі II Конституції України, що свідчить про пріоритет цих норм серед інших конституційних приписів. Цей розділ найбільший за обсягом. Так, із 161 статті Конституції правовому статусу особи присвячено 48, що становить близько третини її змісту.

Конституційні права, свободи і обов'язки називаються основними, тому що вони визначають місце людини в суспільстві. Їх зміст має універсальний характер, розвивається і конкретизується в інших галузях права – адміністративному, цивільному, трудовому, земельному, фінансовому та ін. Якщо в Конституції йдеться про людину і громадянина взагалі як про абстрактну особу, то в галузях права виступають конкретні суб'єкти правовідносин – власники, працівники, службовці, фермери, посадові особи, військовослужбовці, покупці та ін. У силу верховенства конституційних норм усі правові акти, нормативно-правові приписи, які закріплюють права, свободи і обов'язки людини та громадянина, повинні їм відповідати і не суперечити положенням Конституції України.

Важливо підкреслити, що згідно зі ст. 22 Конституції закріплені в ній права і свободи людини і громадянина не є вичерпними, сфера прав і свобод повинна динамічно розвиватися та вдосконалюватися. При прийнятті законів або внесенні змін у чинні закони громадяни можуть наділятися новими правами і свободами. Наприклад, на міжнародному рівні готуються конвенції з питань екологічної та ядерної безпеки, у результаті яких будуть внесені

доповнення до міжнародних стандартів прав людини і внутрішнього законодавства.

Для визначення суб'єктів прав і свобод у конституції вживаються спеціальні терміни, формули. Передусім потрібно пояснити визначення “людина” і “громадянин”. Під терміном “людина” розуміється суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури. Визначення “громадянин” завжди пов'язано з державою, у цьому випадку людина належить до населення конкретної держави, яка наділяє її юридичним статусом. Найчастіше конституційні статті про права та свободи починаються словами “кожен”, “усі”, “кожна людина”. Це означає, що у змісті статті враховуються також права і свободи громадян інших держав і осіб без громадянства, які перебувають на території України. Такий підхід відповідає загальновизнаним нормам міжнародного права. Окремі права і обов'язки, закріплені в Конституції, стосуються лише громадян України (право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право голосу на виборах і референдумах, захист Вітчизни). У цьому випадку Основний Закон використовує термін “громадяни України”.

Для теорії та практики одним із актуальних завдань є розкриття сутності, природи основних прав, свобод і обов'язків. Конституція не передбачає їх поділ на більш чи менш важливі, що підтверджує їх рівноцінність. Основним правам і свободам притаманні особливі властивості. По-перше, права і свободи є невідчужуваними та непорушними, що означає неможливість позбавити їх будь-яким актом держави або обмежити, крім випадків, передбачених Конституцією. По-друге, основні права і свободи мають специфічний механізм їх виникнення. Для цього достатньо самого факту народження людини.

Між поняттями “право” і “свобода” немає чітких розбіжностей. Їх поділ є досить умовний, що визначено самою формою вираження встановлених конституцією правових можливостей для вибору людиною своєї поведінки при реалізації прав і свобод. Коли вибір пов'язаний із використанням конкретних соціальних цінностей, Основний Закон частіше використовує термін “право” (право на працю, право на підприємницьку діяльність, право на відпочинок, право на соціальний захист і т.д.). Коли йдеться про більш абстрактний рівень володіння і вибору поведінки, у Конституції застосовуються терміни “свобода” або “право на свободу” (свобода пересування, вільного вибору місця проживання, право на свободу думки і слова та ін.).

Таким чином, конституційне право людини і громадянина – це закріплені конституцією юридичні можливості суб'єкта конституційно-правових відносин задовольняти конкретні особисті потреби та інтереси, які відповідають рівню розвитку суспільства і держави.

Свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія –

встановлена і гарантована законом спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів та мети, сфера автономії громадянина стосовно держави, вибір певних дій і волевиявлень.

Конституційний обов'язок людини і громадянина – це встановлена конституцією в життєвих інтересах усіх членів суспільства міра належної поведінки. Кожен повинен підкорятися певним правилам, аби при реалізації своїх прав і свобод не спричиняти шкоди іншим суб'єктам правовідносин. Конституція визначає вид і міру належної поведінки та відповідальність у випадку її порушення.

Правовий статус людини і громадянина включає такі елементи: громадянство; загальна правоздатність; принципи правового статусу; конституційні права, свободи та обов'язки; гарантії прав і свобод. Головним елементом правового статусу є основні права та обов'язки людини, які безпосередньо визначають її становище в суспільстві, міру юридичної свободи і відповідальності.

§ 2. Конституційно-правові основи громадянства України

Правовою підставою наділення конституційними правами, свободами і обов'язками людини і громадянина є наявність у особи громадянства. Володіння громадянством означає передумову поширення на громадянина повною мірою всіх прав і свобод, які визначаються законом і гарантуються державою.

В Україні існує єдине громадянство. Це забезпечує однаковий правовий зв'язок кожного громадянина з державою. Подвійне громадянство (біпатризм) у однієї особи спричиняє на практиці негативні юридичні і політичні колізії.

Інститут громадянства України з моменту її незалежності зазнав певної еволюції. Починаючи з 1991 р. у Закон “Про громадянство України” неодноразово вносилися зміни і доповнення, що здебільшого торкалися положень щодо розширення кола осіб, на які розповсюджується процедура належності до українського громадянства. Закон “Про громадянство України” від 18.01.2001 р. (нова редакція) визначає громадянство України як “правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках”. Це означає, що правовий зв'язок між громадянином України та Українською державою є стійким, він виникає з моменту набуття особою українського громадянства і продовжується до настання юридичного факту його припинення. Правовий зв'язок між громадянином України та його державою не припиняється без належних юридичних підстав навіть у разі виїзду за межі країни.

Право на громадянство – невід’ємне право людини. Згідно зі ст. 25 Конституції України громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Таким чином, Конституція гарантує громадянам України збереження громадянства незалежно від будь-яких життєвих обставин та захист їх інтересів з боку державних органів не тільки на території держави, а й за її межами. Важливим конституційним положенням про громадянство є норма, що громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Документами, які підтверджують громадянство України, є паспорт громадянина України, свідоцтво про належність до громадянства України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; проїзний документ дитини; дипломатичний паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

Закон “Про громадянство України” закріплює єдиний порядок набуття громадянства. Головне при цьому – надати інституту громадянства стабілізуючого характеру, що проявляється у відмові як від спрощених, так і від ускладнених юридичних процедур. Громадянство України набувається: за народженням; за територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства; внаслідок поновлення у громадянстві; внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування; внаслідок встановлення над особою, визаною судом недієздатною, опіки; у зв’язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; внаслідок встановлення батьківства; за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України. Цей перелік підстав для набуття громадянства є вичерпним. Головною постійно діючою підставою поповнення числа громадян є набуття громадянства за народженням (філіація).

У вирішенні питань, пов’язаних з громадянством України, беруть участь: Президент України; Комісія при Президентові України з питань громадянства; спеціально уповноважений центральний орган з питань громадянства і підпорядковані йому органи; Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України. Найбільш вагомі повноваження у цій сфері належать Президенту України, оскільки він остаточно приймає рішення про надання громадянства України, його припинення, про надання притулку в Україні іноземним громадянам і особам без громадянства.

§ 3. Система та зміст конституційних прав, свобод і обов’язків людини та громадянина

У теорії конституційного права, а також у тексті Конституції з метою

логічного сприйняття, вивчення та правильного застосування на практиці права, свободи і обов'язки викладені у певній системі. Класифікація їх може здійснюватися за різними підставами та критеріями. Найбільш прийнятна і обґрунтована система основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина будується залежно від характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життєдіяльності індивіда. Критерієм такої класифікації є однорідність матеріального змісту прав, свобод і обов'язків та однотипність норм, що їх закріплюють. З урахуванням цього можна виділити п'ять головних груп прав і свобод – громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні, а також окрему групу обов'язків.

1. Громадянські права і свободи людини складають першооснову правового статусу, більшість із них мають абсолютний характер, є невідчужуваними і не підлягають обмеженню. Ця група прав і свобод громадян забезпечує недоступність посягання державних органів та посадових осіб на життя, здоров'я, свободу, честь та гідність людини. Громадянські права та свободи людини – це право на громадянство; право людини на життя і повагу до її гідності; право на свободу і особисту недоторканність; недоторканність житла, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на невтручання у сімейне і особисте життя.

2. Політичні права і свободи громадян України дають можливість громадянину брати активну участь у політичному житті суспільства. Особливість політичних прав і свобод полягає в тому, що їх суб'єктами у деяких випадках є тільки громадяни України (право на об'єднання в політичні партії та громадські організації, виборче право). До політичних прав і свобод громадян належать: свобода пересування, вибору місця проживання; право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право брати участь в управлінні державними справами, у референдумах, вільно обирати і бути обраними; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; право направляти звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів; право на інформацію.

3. Окрему групу основних прав і свобод людини і громадянина становлять економічні права – певні можливості людини брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. Це – право на приватну власність; право на підприємницьку діяльність, яка не забороняється законом; право на користування природними та іншими об'єктами власності народу.

4. Соціальні права і свободи людини та громадянина пов'язані з концепцією соціальної держави. Це означає, що людина має певні можливості користуватися соціальними благами в сферах матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку. Систему соціальних прав складають: право на працю; право на страйк; право на

соціальний захист; право на житло; право на достатній життєвий рівень; право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування.

5. У системі прав та свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією України, окрему групу становлять культурні права і свободи. За своїм змістом вони є мірою духовності, передбачають певні можливості доступу до духовних здобутків людства. Це право на освіту; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Характеризуючи основні обов'язки громадян, слід підкреслити, що їх перелік відносно невеликий. На конституційний рівень винесені лише ті обов'язки, які відповідають найбільш життєво важливим інтересам усіх членів суспільства, забезпечують нормальне функціонування інших суб'єктів правовідносин. До основних обов'язків громадян належать: обов'язок громадян України щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів; обов'язок усіх громадян не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки; обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом; обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

ГЛАВА VII. КОНСТИТУЦІЙНІ ІНСТИТУТИ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

§ 1. Виборча система в Україні

Безпосереднє (пряме) народовладдя – це форми вільного волевиявлення народу як носія суверенітету шляхом прямої його участі у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також у безпосередньому прийнятті владних рішень з передбачених Конституцією та законами України питань.

Інститутами безпосередньої демократії, засобом прямого вирішення народом важливих питань політичного, економічного, соціально-культурного життя є вибори та референдум.

Постійно і періодично як форма прямої демократії застосовуються вибори. Шляхом виборів формуються парламент, президент, представницькі органи місцевого самоврядування, сільський, селищний, міський голови.

У конституційному праві термін “вибори” означає передбачену конституцією або законами таку особливу процедуру формування державного органу чи представницького органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями посадової особи, що здійснюється шляхом

таємного голосування виборцями, якщо на кожен мандат претендують у встановленому порядку два і більше кандидати.

Вибори виконують важливі суспільні функції. По-перше, вибори є засобом реалізації народного суверенітету, легітимізації влади; по-друге, через вибори забезпечується стабільність, поступовість і наступність існування влади; по-третє, періодичні вибори дають змогу здійснити якісний вибір складу представницьких органів; по-четверте, вибори розглядаються як найважливіший засіб формування і вираження громадської думки.

Порядок формування державних органів та посадових осіб називається виборчою системою. Конституційно-правові норми, які регулюють суспільні відносини в сфері виборів, в об'єктивному розумінні становлять виборче право.

Суб'єктивне виборче право – це гарантована громадянину державою можливість брати участь у виборах. Основними джерелами виборчого права є Конституція України, окремі закони про вибори.

Вибори і виборчі системи поділяються на види залежно від часу, об'єктів виборів, територіальних ознак. За об'єктом, що передбачає органи або посади, вибори можна класифікувати так: 1) вибори парламенту – Верховної Ради України; 2) вибори на посаду Президента України; 3) вибори представницького органу територіальної автономії – Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 4) вибори представницьких органів самоврядування сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад; 5) вибори на посаду сільських, селищних, міських голів.

За часом проведення вибори поділяються на чергові, позачергові або дострокові, повторні, вибори замість депутатів, сільських, селищних, міських голів, які вибули.

За порядком визначення результатів виборів розрізняють мажоритарну, пропорційну та змішану виборчі системи.

Мажоритарна система, в основі якої лежить принцип більшості, передбачає, що депутатські мандати (один або кілька) від округу одержують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а всі інші кандидати вважаються не обраними.

Пропорційна система передбачає розподіл депутатських мандатів у парламенті або у представницьких органах самоврядування між партіями пропорційно кількості голосів виборців, зібраних кожною з них у межах виборчого округу. При застосуванні цієї системи округи завжди є багатомандатними.

Змішана система поєднує правила мажоритарної та пропорційної систем. Як правило, змішані системи застосовуються в тих країнах, де здійснюються пошук і становлення виборчих систем, формування партій або є необхідність досягти компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил. Найпростішим варіантом змішаної

виборчої системи є паралельне комбінування: певна частина парламенту обирається за мажоритарним, інша – за пропорційним принципом.

Конституція України не закріплює вид виборчої системи в парламент та представницькі органи місцевого самоврядування. Вона визначається окремими виборчими законами. Вибір виборчої системи є проблемою політичної доцільності, яка вирішується Верховною Радою з урахуванням політичних і соціальних чинників.

Суб'єктивне виборче право ґрунтується на принципах, додержання яких дозволяє вважати вибори легітимними, проявом дійсно народного волевиявлення.

Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Принцип загальності виборчого права означає, що активне виборче право мають усі громадяни України, які на день голосування досягли 18 років, за винятком осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними.

Право громадян України бути обраними, тобто пасивне виборче право, має особливості залежно від виду виборів. Так, народним депутатом може бути обраний лише громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом 5 років. Не може бути обраним до Верховної Ради громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Президентом може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Принцип рівності виборчого права передбачає, що всі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах, коли кожен виборець має лише один голос.

Пряме виборче право означає, що особи, які балотуються, обираються безпосередньо виборцями.

Принцип таємного голосування означає, що контроль за волевиявленням виборців забороняється. Це гарантується положенням про те, що кожен виборець голосує особисто. Виборчий бюлетень заповнюється голосуючим у кабіні або кімнаті для таємного голосування. При заповненні бюлетеня забороняється присутність будь-кого, крім голосуючого.

§ 2. Референдуми в Україні

У системі народовладдя в Україні референдум є найбільш органічною і природною формою народовладдя. Референдум – це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Референдум – один із основних засобів реалізації народного суверенітету. Референдум слід розглядати і як джерело формування громадської думки. В умовах демократичного суспільства референдум може бути використаний народом як протидія рішенням органів державної влади та місцевого самоврядування, що не задовольняють інтереси громадян.

Організація та порядок проведення референдумів регулюються Конституцією України та Законом “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”. За територіальною ознакою розрізняють всеукраїнський референдум та місцеві референдуми, що проводяться в межах Автономної Республіки Крим та інших адміністративно-територіальних одиниць.

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою або Президентом відповідно до їх повноважень. За Конституцією виключно Верховна Рада призначає всеукраїнський референдум з питань про зміну території України (ст. 73, п. 2 ст. 85). Президент згідно з п. 6 ст. 106 Конституції призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції відповідно до ст. 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Місцеві референдуми призначають відповідні представницькі органи з питань, що належать до відання органів місцевого самоврядування.

ГЛАВА VIII. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

§ 1. Конституційно-правові основи статусу Верховної Ради України

За Конституцією (ст. 75) єдиним органом законодавчої влади в Україні є Парламент – Верховна Рада України. Верховна Рада – це загальнонаціональний представницький орган державної влади, оскільки вона представляє увесь український народ і виступає від імені народу. До складу Верховної Ради входять два органи, які мають особливий правовий статус, – Рахункова палата та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Верховна Рада України наділена низкою функцій, які в сукупності виражають основні напрямки її діяльності. Головними функціями є законодавча, установча та парламентський контроль.

Пріоритетною функцією для Верховної Ради є законотворення. Це виражається в прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили юридичну силу, у скасуванні або призупиненні їх чинності. Складовою частиною цієї функції є також законопроектна робота, внесення законопроектів на розгляд Верховної Ради та їх обговорення, видання законів, проведення наукових експертиз законопроектів. Провідними

напрямами законодавчої функції є внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII, а також прийняття законів.

Установча (державотворча, організаційна) функція Верховної Ради проявляється: 1) у формуванні чи участі у формуванні органів виконавчої або судової влади; 2) формуванні власних парламентських структур; 3) призначенні чи обранні на посади, звільненні з посад, наданні згоди на призначення і звільнення з посад інших органів державної влади та державних організацій; 4) вирішенні питань, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України; 5) забезпеченні формування органів місцевого самоврядування.

Функція парламентського контролю має такі головні напрямки: 1) контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України; 2) парламентський контроль за додержанням конституційних прав та свобод людини і громадянина та їх захист; 3) бюджетно-фінансовий контроль; 4) направлення запиту до Президента України; 5) реалізація права запиту народного депутата України на сесії Верховної Ради; 6) парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури; 7) здійснення контролю з окремих питань безпосередньо або через тимчасові спеціальні і слідчі комісії.

Кожна функція Верховної Ради України має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення (процес). Розрізняють законодавчу, установчу, процедуру парламентського контролю, бюджетну та інші спеціальні процедури.

Відповідно до Конституції та регламенту Верховної Ради структура Верховної Ради України включає: 1) загальний кількісний склад (450 народних депутатів); 2) комітети Верховної Ради; 3) депутатські групи і фракції; 4) тимчасові спеціальні і слідчі комісії; 5) посадові особи парламенту (Голова Верховної Ради, перший заступник і заступник Голови); 6) апарат Верховної Ради.

Основними організаційними формами роботи Верховної Ради є її сесії та засідання. Верховна Рада приймає закони і постанови. Крім цього, вона може приймати й інші акти – декларації, заяви, звернення, які мають політико-правовий характер.

§ 2. Конституційно-правові основи статусу народного депутата України

Виразниками суверенної волі народу у Верховній Раді України є народні депутати, що обираються на 4 роки. Вони як суспільні і політичні діячі покликані виражати та захищати не тільки інтереси своїх виборців, а й суспільні, загальнодержавні інтереси, керуючись Конституцією України, законами України, а також своєю совістю.

Народний депутат України здійснює свої повноваження на постійній

основі. Він не може мати іншого представницького мандата. Статус депутата несумісний із заняттям будь-якою іншою діяльністю за сумісництвом з отриманням винагороди, за винятком викладацької, наукової роботи та літературної, художньої і мистецької діяльності у вільний від роботи час.

На даному етапі йде становлення юридичної природи мандата народного депутата України. Виникає питання: хто є депутат – уповноважений своїх виборців чи представник усієї нації. Визначають два види мандатів: імперативний і вільний. Принцип імперативного мандата передбачає право виборців надавати депутатам обов'язкові для них накази, достроково їх відкликати, підтримувати тісні зв'язки з виборцями, виступати зі звітами перед виборцями про свою депутатську діяльність. Вільний мандат передбачає відповідальність парламентарія не перед конкретними виборцями, а перед нацією, народом. За його наявності депутат не підлягає достроковому відкликанню, а також не зобов'язаний виконувати накази виборців. Нині мандат народного депутата України має змішану форму (у ньому є ознаки як імперативного, так і вільного характеру).

Форми діяльності народного депутата України виявляються у роботі під час сесійного періоду та поза сесійним часом.

У сесійний період народний депутат бере участь у пленарних засіданнях Верховної Ради, у засіданнях комітетів, комісій Верховної Ради, їх підкомітетів, підкомісій, робочих та підготовчих груп; у виконанні доручень Верховної Ради та її органів; у роботі над законопроектами, документами Верховної Ради; виконує повноваження у складі депутатських об'єднань чи індивідуально. Значне місце в діяльності народного депутата займає робота у виборчих округах.

§ 3. Конституційно-правові основи статусу Президента України

Інститут Президента України як глави держави є порівняно новим явищем у державному будівництві України, остаточно він був визначений Конституцією України 1996 р. За Конституцією України Президент є главою держави і виступає від її імені (ст. 102). Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Конституція наділяє Президента України функціями та повноваженнями, необхідними для реалізації його статусу.

Важливими за змістом є повноваження Президента щодо представництва держави всередині країни і в міжнародних відносинах. Президент має право звертатися з посланням до народу та із щорічним посланням до Верховної Ради. Він представляє державу в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори України.

Президент приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах.

Особливе значення мають повноваження Президента щодо парламенту. Це стосується права Президента розпуску Верховної Ради. Президент має право законодавчої ініціативи, тобто право вносити до Верховної Ради законопроекти або пропозиції про прийняття законів. Законопроекти, визначені Президентом як невідкладні, мають розглядатися парламентом позачергово.

Президент також наділений установчими повноваженнями щодо формування органів виконавчої влади (Кабінету Міністрів, міністрів інших центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій).

Низка повноважень Президента стосується порядку формування органів судової влади та контрольно-наглядових органів. Зокрема, Президент призначає 1/3 складу Конституційного Суду України, здійснює перші призначення на посаду професійного судді на перші 5 років, призначає за згодою Верховної Ради на посаду Генерального прокурора України та звільнює його з посади. Він також здійснює помилування.

В окрему групу виділяються повноваження Президента як гаранта конституційного ладу, територіальної цілісності України, додержання прав і свобод людини і громадянина та інших конституційних інститутів. Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони; вносить до Верховної Ради подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини.

Як глава держави Президент приймає рішення про прийняття до громадянства та припинення громадянства, про надання притулку в Україні.

Президент нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними. Президент України здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Окремі види актів Президента скріплюються підписами Прем'єр-міністра і міністра, відповідального за акт та його виконання.

§ 4. Конституційно-правові основи статусу Кабінету Міністрів України

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, яку складають центральні і місцеві органи виконавчої влади. Як вищий колегіальний орган він здійснює владу безпосередньо та

через центральні і місцеві органи виконавчої влади. У межах, передбачених Конституцією України, Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Крім Конституції, правовий статус Кабінету Міністрів регулюється окремим законом. На конституційному рівні не дається чіткого визначення самого характеру виконавчої влади. У розділі VI Конституції йдеться лише про систему органів виконавчої влади, але не зазначається, хто ж визначає і формує цю систему. Відповідь дається в інших розділах Конституції. Організацію та діяльність органів виконавчої влади визначає Верховна Рада (п. 12 ст. 92), а Президент України формує виконавчу владу шляхом призначення за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України (п. 10 ст. 106).

Компетенція Кабінету Міністрів України спрямована на організацію виконання Конституції і законів України, актів Президента та Кабінету Міністрів, програми його діяльності. Основні сфери компетенції Кабінету Міністрів України такі: 1) забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; 2) вжиття заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина; 3) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; 4) розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; 5) забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; 6) розроблення проектів закону про Державний бюджет України і забезпечення його виконання; 7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України; 8) організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи; 9) спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади. Крім цього, Кабінет Міністрів здійснює інші повноваження, визначені Конституцією, законами України та актами Президента України.

У межах своєї компетенції Кабінет Міністрів України видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Ці акти підписує Прем'єр-міністр України.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом виконавчої влади. Тому основною організаційно-правовою формою його роботи є засідання, які періодично скликаються Прем'єр-міністром.

§ 5. Конституційно-правові основи статусу місцевих державних адміністрацій

Виконавчу владу в областях і районах здійснюють обласні та районні адміністрації. Місцеві державні адміністрації – це державні органи виконавчої влади в областях, районах, у районах Автономної Республіки Крим, наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що функціонують на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Вони діють за принципом субординації, відповідальності перед Президентом України, Кабінетом Міністрів України, підзвітності та підконтрольності органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Межі таких повноважень визначені законами України “Про місцеві державні адміністрації” і “Про місцеве самоврядування в Україні”.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з неї Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Склад місцевих державних адміністрацій формується їх головами.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок, додержання прав та свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

ГЛАВА IX. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

§ 1. Поняття і принципи територіального устрою України

За формою державного устрою Україна є унітарною державою. Це означає, що складові частини її території характеризуються внутрішньою єдністю і не мають ознак державності, як це властиво суб’єктам федерації. В Україні як унітарній державі функціонують загальні для всієї країни вищі органи державної влади й управління та єдина судова система.

Територіальний устрій України – це її організація, система взаємовідносин між державою в цілому (її центральною владою) і територіальними складовими частинами (їх населенням та органами місцевого самоврядування). Невід’ємним елементом територіального устрою України є її адміністративно-територіальний устрій – внутрішня організація, поділ території на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці), стосовно яких будується система державних органів і місцевого

самоврядування.

Територіальний устрій України ґрунтується на важливих конституційних засадах (ст. 132 Конституції України). Це, по-перше, єдність та цілісність державної території, що означає нерозривний взаємний зв'язок складових частин держави. По-друге, це поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади. Сутність цього принципу полягає в тому, що функції центральних органів держави спрямовані на забезпечення та охорону загальнодержавних інтересів, а функції місцевих органів – на самостійне вирішення важливих питань місцевого значення. По-третє, територіальний устрій України будується на засадах збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій. Це виявляється у диференціальному науковому підході держави до вирішення питань демографічної політики, оптимального економічного та історичного розвитку складових частин території України.

§ 2. Система адміністративно-територіального устрою України

Відповідно до Конституції України (ст. 133) адміністративно-територіальний устрій України складається з цілісної системи адміністративно-територіальних одиниць: Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст, районів у містах, селищ і сіл. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

До первинного рівня адміністративно-територіального устрою належать села, селища, міста, райони в містах. Середній рівень – це сільські райони та міста з районним поділом. Вищий рівень складається з Автономної Республіки Крим, областей, міст Київ та Севастополь. На початку 2001 р. в Україні нараховувалося: 451 місто, 893 селища міського типу і 28651 сільський населений пункт. До складу 24-х областей і Автономної Республіки Крим входять 490 районів.

Слід звернути увагу на різницю між адміністративно-територіальною одиницею і населеним пунктом. Населений пункт – це частина комплексно заселеної території, яка склалася внаслідок господарської діяльності, має сталий склад населення і зареєстрована в передбаченому законом порядку. Не всі населені пункти є адміністративно-територіальною одиницею. В єдині адміністративно-територіальні одиниці можуть об'єднуватися села, селища і міста на умовах, передбачених законом.

Згідно з Конституцією України (п. 29 ст. 85) утворення та ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів

і районів належать до повноважень Верховної Ради України.

§ 3. Статус Автономної Республіки Крим

Відповідно до ст. 134 Конституції України Автономна Республіка Крим (далі – АРК) є невід’ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

За юридичною природою АРК є самоврядною територіальною одиницею у складі унітарної Української держави (територіальною автономією). Сутність територіальної автономії полягає в праві громадян, які постійно проживають на її території, та органів влади самостійно вирішувати питання, які віднесені до їх компетенції.

До основних ознак АРК як територіальної автономії належать такі: 1) АРК є державним утворенням – республікою, що визначає її політичний та етнічний характер; 2) АРК має свою Конституцію; 3) регіональну систему державних органів АРК очолюють Верховна Рада АРК як представницький орган та Уряд – Рада міністрів АРК; 4) Верховна Рада АРК у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови; Рада міністрів – постанови, рішення і розпорядження, які входять в регіональну систему правових актів АРК.

Статус АРК як автономії має низку юридичних обмежень, що об’єктивно зумовлено унітарним характером української держави, а саме: 1) межі повноважень АРК визначаються Конституцією України; 2) Конституція АРК затверджується Верховною Радою України; 3) нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України; 4) повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради АРК і Ради міністрів визначаються Конституцією та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК з питань, віднесених до її компетенції; 5) суди в АРК належать до єдиної системи судів України.

Конституція України передбачає в АРК інститут представництва Президента України, статус якого визначається законом України (ст. 139). Представництво Президента України в АРК є органом державної виконавчої влади, основні функції якого – здійснення повноважень щодо забезпечення проведення в життя Конституції і законів України, прав і свобод громадян, а також сприяння взаємодії органів державної виконавчої влади України з відповідними органами АРК.

ГЛАВА X. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

§ 1. Поняття місцевого самоврядування

Одним із найважливіших елементів демократичної, соціальної, правової держави є децентралізація державної влади на рівні територіальних громад та органів, які вони обирають. У ст. 7 Конституції України зазначено, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Це підкреслює тісний зв'язок місцевого самоврядування з принципом народовладдя. У розділі XI Конституції України визначено засади функціонування місцевого самоврядування, які набули подальшого розвитку в Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні”. Законодавство про місцеве самоврядування в Україні відповідає міжнародно-правовим нормам, які викладені у Всесвітній декларації місцевого самоврядування і Європейській Хартії про місцеве самоврядування.

Згідно із Законом “Про місцеве самоврядування в Україні” місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах : народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законом; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування.

§ 2. Система місцевого самоврядування в Україні

До системи місцевого самоврядування в Україні входять: територіальна громада; сільська, селищна, міська рада; сільський, селищний, міський голова; виконавчі органи сільської, селищної, міської рад; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватися районні в містах ради. Вони формують свої виконавчі органи та обирають голів рад, які одночасно очолюють їх виконавчі комітети.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у

межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями або добровільними об'єднаннями жителів кількох сіл, які мають єдиний адміністративний центр.

Саме на місцевому рівні найповніше реалізуються права громадян на участь в управлінні громадськими справами. Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад, спрямованими на забезпечення і здійснення ними самоврядування в межах Конституції і законів України, є місцеві референдуми, вибори, загальні збори громадян за місцем їх проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання.

Органічними складовими частинами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради. До їх складу входять депутати, які обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 4 роки. Районні та обласні ради виступають як органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Елементом системи місцевого самоврядування є виконавчі органи сільських, селищних і міських рад – виконавчі комітети, відділи, управління тощо. Головною посадовою особою територіальної громади відповідно села, селища, міста є сільський, селищний, міський голова, який обирається виборцями. Голови очолюють виконавчі комітети відповідних рад і головує на їх сесіях.

Районні та обласні ради не створюють виконавчих органів. Голови районних і обласних рад обираються на сесіях відповідних рад.

Особливості здійснення місцевого самоврядування у містах Києві і Севастополі визначаються окремими законами України. Згідно зі ст. 133 Конституції України ці міста мають спеціальний статус.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень приймають нормативні та інші акти. Ради та виконавчі комітети на своїх засіданнях приймають рішення, а сільські, селищні, міські голови видають розпорядження.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

ГЛАВА XI. ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

§ 1. Трудове право як самостійна галузь права

Відповідно до ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Громадяни реалізують конституційне право на працю насамперед за допомогою норм трудового права. Трудове право – одна з основних галузей вітчизняного права, яка регулює відносини, що виникають у процесі праці. Проявів праці дуже багато, і окремі елементи відносин, пов'язаних з використанням праці, регулюються не тільки трудовим, а й цивільним, аграрним, адміністративним, кримінально-виконавчим правом. Наприклад, цивільне право регулює відносини, що виникають при виконанні робіт за договорами підряду, побутового замовлення, доручення; адміністративне законодавство встановлює стягнення у вигляді виправних робіт; новим Кримінальним кодексом передбачено такі покарання, як громадські та виправні роботи; обов'язок працювати є елементом режиму відбування покарання у вигляді позбавлення волі за кримінально-виконавчим законодавством.

Однак трудове право відрізняється від інших галузей тим, що охоплює регулюванням комплекс відносин, що виникають під час використання праці, характерними ознаками якої є те, що вона має суспільну форму, є вільною (непримусовою), найманою (несамостійною), організованою, відплатною, особистою.

Норми трудового законодавства поширюються тільки на працю, яка має суспільну форму, тобто коли виникають суспільні відносини, що потребують правового регулювання. Не регулюється трудовим правом, наприклад, праця у власному домашньому господарстві, тобто праця “на себе”.

Трудове право регулює відносини, що виникають при використанні вільної, договірної праці, коли є вільне волевиявлення, немає примусу у будь-якому вигляді, включаючи обов'язки військової служби. Трудове законодавство не поширюється на примусову працю. Примус до праці у трудових відносинах не дозволяється, тому забороняється залучення працівника до роботи, яку він вільно не обирає або на яку вільно не погоджується.

Наймана праця здійснюється особою, яка не працює самостійно як підприємець або не є власником майна підприємства. Трудове законодавство діє там, де є відносини між роботодавцем (власником підприємства або уповноваженим ним органом; фізичною особою) та найманою особою, яка застосовує свої здібності до праці для виконання завдань організаторів праці.

Організована праця означає, що трудове право регулює сам процес праці, а її проявами є: існування відносин влади-підпорядкування у процесі праці; встановлення внутрішнього трудового розпорядку; розподіл функцій між працівниками; виконання працівником роботи за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією або посадою; нормування праці та багато інших елементів.

Оплата праці здійснюється на основі державного та договірної регулювання, а конкретний розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства (ст. 1 Закону “Про оплату праці” від 24.03.1995 р.) .

Особистий характер праці означає, що працю неможливо відокремити від її носія – працівника, який входить до складу колективу підприємства, установи, організації, повинен виконувати доручену йому роботу особисто і не має права передоручити її іншій особі. Частково правовому регулюванню підлягають міжособистісні відносини в трудовому колективі. Правилами внутрішнього трудового розпорядку встановлено обов’язок працівників поводитися гідно, утримуватися від дій, що перешкоджають іншим працівникам виконувати їх трудові обов’язки, додержувати правил співжиття. Норми трудового права через централізоване та локальне регулювання передбачають забезпечення працівникам безпечних та нешкідливих умов праці, соціально-побутових умов.

Самостійність трудового права виявляється в тому, що воно має свій предмет, специфічний метод правового регулювання та велику кодифіковану нормативну базу.

Предмет трудового права становлять трудові відносини, а також інші суспільні відносини, які тісно пов’язані з трудовими. Трудові відносини займають центральне місце в системі відносин, що складають предмет трудового права. Будучи врегульованими нормами трудового права, вони стають правовідносинами. Трудові правовідносини – це двосторонній правовий зв’язок між працівником та роботодавцем, змістом якого є сукупність суб’єктивних прав та юридичних обов’язків щодо виконання працівником за винагороду роботи за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією або посадою з підкоренням внутрішньому трудовому розпорядку, а з боку роботодавця – забезпечення належних умов праці та її оплата.

Відносини між працівником та роботодавцем, які тісно пов’язані з трудовими, поділяються на такі, що: передують трудовим за часом (наприклад, відносини по працевлаштуванню), існують водночас із трудовими (наприклад, відносини по забезпеченню належних соціально-побутових умов на виробництві) та настають вслід за трудовими (наприклад, відносини по розгляду трудових спорів про поновлення на роботі).

До предмета трудового права також входять: а) організаційно-трудові відносини по забезпеченню соціально-побутових умов на виробництві, що виникають між трудовими колективами та власниками підприємств і регулюються колективними договорами; б) відносини по забезпеченню соціально-економічних умов у регіоні, галузі, державі в цілому, суб'єктами яких є соціальні партнери (об'єднання профспілок або інших представницьких організацій трудящих, об'єднання роботодавців та органи державної влади і місцевого самоврядування) і які регулюються угодами з соціально-економічних питань на регіональному, галузевому та державному рівнях.

Юридичним фактом, на підставі якого виникають трудові правовідносини, є трудовий договір. Однак за часом ці два акти – укладення трудового договору та виникнення трудових правовідносин, як правило, не збігаються, тому що права та обов'язки за трудовими правовідносинами виникають лише з початком роботи. Винятком з цього правила є випадки фактичного допуску до роботи, коли трудовий договір формально не укладався, а працівник став до роботи з відома особи, яка користується правом прийняття на роботу.

Щоб бути суб'єктами трудових правовідносин, громадяни повинні володіти правосуб'єктністю. На відміну від цивільного права, де правоздатність виникає з народженням, а дієздатність – з досягненням певного віку, у трудовому праві правоздатність і дієздатність нерозривні у часі. Фактично всі права та обов'язки у трудових правовідносинах виникають та реалізуються з початку виконання роботи. Так, право працівника на заробітну плату, на належні умови праці та обов'язок підкорятися внутрішньому трудовому розпорядку не можуть існувати без фактичного виконання роботи. У свою чергу до початку роботи у роботодавця не виникають право вимагати виконання роботи та обов'язок оплачувати працю.

Метод трудового права характеризується поєднанням імперативних і диспозитивних засад у регулюванні трудових та інших відносин, що складають предмет цієї галузі.

Імперативне регулювання поширюється на більшість відносин у сфері праці, має забезпечувати гарантії трудових прав, обмеження часу роботи, охорону праці, надання пільг окремим категоріям працівників та вирішення інших важливих питань. Диспозитивне (договірне) регулювання спрямовано на реалізацію законних інтересів суб'єктів соціально-трудова відносин, розв'язання конкретних проблем, що стосуються сторін, забезпечується можливостями сторін і поділяється на: індивідуально-договірне (через трудові договори, контракти); колективно-договірне (через колективні договори); соціальне партнерство (через угоди з соціально-економічних питань на регіональному, галузевому та державному рівнях). Особливості методу трудового права виявляються і в участі самих суб'єктів соціально-

трудових відносин (працівників, їх представників) у прийнятті локальних нормативних актів (колективного договору, правил внутрішнього трудового розпорядку, положень про оплату праці та ін.).

Нормативну базу трудового права складають різноманітні нормативні акти:

- Конституція України (ст.ст. 3, 8, 21 – 24, 36, 43 – 46, 55, 57, 60, 61 та ін.);

- міжнародні договори України, укладені і належним чином ратифіковані (наприклад, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 19.12.1966 р.; конвенції Міжнародної організації праці – “Про примусову чи обов’язкову працю” 1930 р. № 29; “Про припинення трудових відносин” 1982 р. № 158 та ін.);

- Кодекс законів про працю від 10.12.1971 р. та інші закони України (“Про зайнятість населення” від 01.03.1991 р., “Про охорону праці” від 14.10.1992 р., “Про колективні договори і угоди” від 01.07.1993 р., “Про оплату праці” від 24.03.1995 р., “Про відпустки” від 15.11.1996 р., “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 03.03.1998 р., “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15.09.1999 р. та ін.);

- постанови Верховної Ради України (наприклад, “Про стан виконання Закону України “Про оплату праці” на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності” від 15.03.2001 р.);

- укази Президента України (“Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року” від 24.05.2000 р., “Про утворення Національної служби посередництва і примирення” від 17.11.1998 р. та ін.);

- постанови і розпорядження Кабінету Міністрів (наприклад, постанови “Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій” від 03.04.1993 р., “Про затвердження Порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні” від 01.11.1999 р.);

- акти центральних органів виконавчої влади (наказ Міністерства праці, Міністерства юстиції, Міністерства соціального захисту населення України від 29.07.1993 р. “Про затвердження Інструкції про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, в установах, організаціях”);

- акти соціального партнерства (Генеральна угода на 2002 – 2003 роки, укладена 16.01.2002 р. між Кабінетом Міністрів, Конфедерацією роботодавців і всеукраїнськими профспілками та профоб’єднаннями; Галузева угода між Міністерством транспорту України, Державною адміністрацією залізничного транспорту України та Галузевою профспілкою залізничників і транспортних будівельників України на 1995 – 2001 роки та ін.);

- локальні нормативні акти (правила внутрішнього трудового

розпорядку, колективні договори, що приймаються або затверджуються на підприємствах).

§ 2. Трудовий договір: поняття, зміст, порядок укладення

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник підприємства, установи, організації (або уповноважений ним орган чи фізична особа) зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, які передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін (ч. 1 ст. 21 КЗпП).

Трудовий договір є результатом взаємного волевиявлення працівника і роботодавця, і тому без взаємної волі сторін трудовий договір укласти не можна.

Під змістом трудового договору прийнято розуміти умови, які виробляються сторонами або встановлені законодавством і на яких сторони погоджуються укласти трудовий договір. Умови, що виробляються сторонами договору, поділяються на необхідні (обов'язкові) і факультативні (додаткові).

Необхідними є умови, без яких трудовий договір не може вважатися укладеним. Це домовленості про місце роботи, трудову функцію (зобов'язання виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією, посадою), оплату праці. Факультативними можуть бути умови про випробування при прийнятті на роботу, про неповний робочий час, про суміщення професій, про забезпечення працівникові додаткових соціально-побутових умов (надання житла, транспорту тощо). Відсутність угоди щодо цих умов не виключає можливості укладення трудового договору.

У частині 3 ст. 21 КЗпП зазначено, що особливою формою трудового договору є *контракт*, у якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (у тому числі й матеріальна), умови матеріального забезпечення й організація праці працівника, умови розірвання договору (у тому числі дострокове), можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

Контракт відрізняється від звичайної форми трудового договору тим, що: 1) укладається тільки у випадках, передбачених законами (наприклад, ст.ст. 20 та 54 Закону “Про освіту” від 23.05.1991 р.; ст. 23 Закону “Про фізичну культуру і спорт” від 24.12.1993 р.; ст. 5 Закону “Про телебачення і радіомовлення” від 21.12.1993 р.; ст. 16. Закону “Про зв'язок” від 16.05.1995 р.; ст. 15 Закону “Про залізничний транспорт” від 04.07.1996 р.); 2)

укладається тільки з тими категоріями працівників, які зазначено у законах; 3) укладається виключно у письмовій формі; 4) укладається тільки на визначений строк; 5) може містити конкретні показники, які має забезпечити працівник, а також зобов'язання роботодавця щодо створення додаткових умов працівникові, що стимулюють високопродуктивну працю; 6) може містити додаткові умови матеріальної відповідальності і припинення трудових відносин.

Стаття 22 КЗпП України забороняє необґрунтовану відмову в прийнятті на роботу. Відповідно до Конституції України не допускається будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні або припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці або іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання. Вимоги до віку, рівня освіти, стану здоров'я працівника можуть встановлюватися законодавством України.

Необґрунтованою слід вважати відмову у прийнятті на роботу без пояснення причин або з посиланням на підстави, не передбачені законодавством, або таку, що пов'язується з причинами, забороненими законодавством (наприклад, вагітність жінки, яка поступає на роботу). З іншого боку, обґрунтованою буде відмова, пов'язана з відсутністю вакансій; з відсутністю у претендента необхідних професійних (у деяких випадках – фізичних та інших) якостей; з прямими обмеженнями, встановленими законодавством.

При прийнятті на роботу власник підприємства, установи, організації (або уповноважений ним орган) зобов'язаний зажадати від особи, яка поступає на роботу: подання трудової книжки, оформленої належним чином; пред'явлення паспорта; подання військового квитка (від звільнених із військової служби).

Прийняття на роботу без зазначених документів не допускається. Якщо для роботи необхідні спеціальні знання, власник підприємства, установи, організації (або уповноважений ним орган) вправі витребувати диплом або інший документ про освіту, професійну підготовку.

При укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну і національну приналежність, походження, а також документи, подання яких не передбачено законодавством (ст. 25 КЗпП).

Укладати трудовий договір можуть особи, які досягли 16 років. За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу особи, які досягли 15 років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для

виконання легкої роботи (що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання) у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, яка його замінює (ст. 188 КЗпП).

Відповідно до ст. 25¹ КЗпП власник вправі вводити обмеження на сумісну роботу на одному підприємстві, в установі, організації осіб, які є близькими родичами або свояками (батьки, подружжя, брати, сестри, діти, а також батьки, брати, сестри і діти подружжя), якщо у зв'язку з виконанням трудових обов'язків вони безпосередньо підпорядковані або підконтрольні один одному. На підприємствах, в установах, організаціях державної форми власності порядок введення таких обмежень встановлюється законодавством.

Трудові договори укладаються на різні строки: на невизначений строк; на строк, встановлений за погодженням сторін; на час виконання певної роботи.

Працівники, які уклали трудові договори на строк до двох місяців (до чотирьох місяців – для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи), вважаються тимчасовими.

Сезонними вважаються працівники, прийняті на роботи, що у силу природних і кліматичних умов виконуються не цілий рік, а протягом визначеного періоду (сезону), який не перевищує шести місяців.

Трудові договори на певний строк укладаються у випадках, якщо трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру майбутньої роботи, умов її виконання або інтересів працівника, і в інших випадках, передбачених законодавчими актами (ст. 23 КЗпП).

Укладання трудового договору оформляється наказом або розпорядженням власника чи уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу і оголошується працівникові під розписку.

До початку роботи за укладеним трудовим договором власник або уповноважений ним орган зобов'язаний: 1) роз'яснити працівникові його права і обов'язки та проінформувати під розписку про умови праці, про наявність на робочому місці, де він буде працювати, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору; 2) ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку і колективним договором; 3) визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами; 4) проінструктувати працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони (ст. 29 КЗпП).

§ 3. Переведення, переміщення, зміни істотних умов праці

Працівник зобов'язаний виконувати трудову функцію, визначену при укладенні трудового договору. Власник (або уповноважений ним орган) не має права вимагати від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором (ст. 31 КЗпП).

Однак у процесі діяльності підприємств, установ, організацій можливі події, які зумовлюють зміни в правовому статусі працівників. Вони можуть відбуватися у формі переведення, переміщення працівника і зміни істотних умов праці.

Переведення – це доручення працівникові роботи, яка не відповідає професії, спеціальності, кваліфікації, посаді, обумовленій при укладенні трудового договору, з вивільненням від встановленої угодою сторін роботи. Переведення поділяються: а) за часом – на постійні та тимчасові; б) залежно від місцевості – на переведення на тому ж підприємстві; на інше підприємство в тій же місцевості або в структурний підрозділ підприємства, що знаходиться в іншій місцевості (або на інше підприємство в іншій місцевості); в) залежно від ініціативи – на переведення з ініціативи працівника та з ініціативи роботодавця.

Переведення працівника на іншу постійну роботу можливе тільки за його згодою.

Тимчасове переведення на іншу роботу теж потребує згоди працівника, крім випадків, коли є підстави, передбачені у ст. 33 КЗпП: відвернення або ліквідація наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, що ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей. Переведення за цими підставами строком до одного місяця можна здійснювати на роботу, яка не протипоказана працівникові за станом здоров'я, з оплатою праці за виконану роботу, але не нижчою, ніж середній заробіток за попереднім місцем роботи.

Стаття 34 КЗпП регламентує тимчасове переведення на іншу роботу у випадку простою. Простій – це призупинення роботи, викликане відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, невідвратною силою або іншими обставинами. У разі простою працівники можуть бути переведені за їх згодою з урахуванням спеціальності і кваліфікації на іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації на весь час простою або на інше підприємство, в установу, організацію, але в тій самій місцевості на строк до одного місяця.

Від переведення працівника на іншу роботу слід відрізняти переміщення. *Переміщення* – це доручення працівникові роботи на іншому робочому місці на тому ж підприємстві, в установі, організації або в іншому структурному підрозділі підприємства у тій же місцевості, доручення роботи на іншому механізмі або агрегаті у межах спеціальності, кваліфікації чи посади, обумовленої трудовим договором (ч. 2 ст. 32 КЗпП).

Переміщення не потребує згоди працівника, воно здійснюється зазвичай в інтересах виробництва. Проте судова практика виробила правило, згідно з яким немотивоване переміщення не допускається.

Зміна істотних умов праці (систем та розмірів оплати праці, пільг, режиму роботи, встановлення або скасування неповного робочого часу, суміщення професій, зміна розрядів і найменування посад та ін.) допускається у зв'язку зі змінами в організації виробництва та праці за умови, якщо працівник був повідомлений про це за два місяці (ч. 3 ст. 32 КЗпП). Працівник може не погодитися з такими змінами, і, якщо колишні істотні умови праці не можуть бути збережені, трудовий договір припиняється за п. 6 ст. 36 КЗпП.

§ 4. Загальна характеристика підстав припинення трудового договору

У законодавстві про працю для визначення підстав припинення трудових відносин вживається кілька термінів: “припинення трудового договору”, “розірвання трудового договору”, “звільнення працівника”.

Припинення трудового договору є родовим поняттям для всіх підстав і означає припинення трудових відносин незалежно від того, з чиєї ініціативи або за якими іншими підставами вони припиняються. Термін “розірвання трудового договору” передбачає ініціативу працівника (ст.ст. 38, 39 КЗпП), власника (ст.ст. 28, 40, 41 КЗпП), профспілкового органу (ст. 45 КЗпП), батьків неповнолітнього працівника (ст. 199 КЗпП).

Основні підстави припинення трудового договору встановлено ст. 36 КЗпП.

1. Угода сторін (п. 1 ст. 36). Сторони мають дійти згоди з таких моментів: а) самий факт припинення трудових відносин; б) припинення трудових відносин не з ініціативи працівника (у наказі про звільнення та у його трудовій книжці буде посилання не на ст. 38 або ст. 39, а на п. 1 ст. 36 КЗпП; в) дата припинення відносин. На відміну від розірвання трудового договору з власної ініціативи, коли працівник до закінчення строку попередження про звільнення може відізвати свою заяву, відмова від припинення трудових відносин за п. 1 ст. 36 КЗпП може відбутися тільки за погодженням сторін.

2. Закінчення строку (п. 2 ст. 36). Це може бути підставою припинення тільки тих трудових договорів, які укладено на певний строк відповідно до п. 2 та п. 3 ст. 23 КЗпП. Якщо після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично продовжуються і жодна із сторін не вимагала його припинення, то вважається, що дія трудового договору продовжується на невизначений строк.

3. Призов або вступ працівника на військову службу, направлення на

альтернативну (невійськову) службу (п. 3 ст. 36).

4. Розірвання трудового договору за такими підставами (п. 4 ст. 36): з ініціативи працівника (ст.ст. 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (ст.ст. 40, 41) або з ініціативи профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (ст. 45).

5. Переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду (п. 5 ст. 36). Для цього необхідні не тільки факт запрошення працівника для роботи на іншому підприємстві або обрання його на виборну посаду, але й згода власника підприємства на звільнення саме за п. 5 у зв'язку з переведенням.

6. Відмова працівника від переведення на іншу роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці (п. 6 ст. 36).

7. Вирок суду (п. 7 ст. 36), в якому встановлено покарання, що виключають продовження працівником роботи (позбавлення волі, виправні роботи не за місцем роботи та ін.).

8. Контракти, укладені відповідно до законів України, в яких можуть передбачатися додаткові, порівняно із законодавством, підстави розірвання трудового договору (п. 8 ст. 36).

Підстави припинення трудових відносин також встановлені: у ст. 28 КЗпП (звільнення працівника за результатами випробування, яким виявлено його невідповідність роботі); у ст. 37 КЗпП (припинення трудового договору з працівником, направленим за постановою суду на примусове лікування); у ст. 199 КЗпП (розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків, усиновителів і піклувальників).

Відповідно до ст. 7 КЗпП законодавством, що регулює працю осіб, які працюють в особливих умовах, можуть встановлюватися додаткові підстави припинення трудових відносин.

§ 5. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника

Трудовим законодавством послідовно реалізується принцип свободи праці та заборони примусової праці. Тому розірвання з ініціативи працівника трудового договору, укладеного на невизначений строк, не може залежати від будь-яких обставин. Працівникові достатньо попередити про це власника підприємства (або уповноважений ним орган) письмово за два тижні (ст. 38 КЗпП).

Власник не має права вимагати від працівника посилання на причину розірвання трудового договору. Проте за наявності у працівника поважних причин, що зумовлюють неможливість продовження роботи, власник зобов'язаний розірвати трудовий договір у строк, про який просить працівник

(ч. 1 ст. 38 КЗпП). Такими причинами є: переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання в даній місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або за дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом родини відповідно до медичного висновку або за інвалідом I групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом, а також інші поважні причини.

Після закінчення двох тижнів із дня попередження про розірвання трудового договору працівник вправі залишити роботу, а власник (або уповноважений ним орган) зобов'язаний видати йому трудову книжку і зробити розрахунок.

Відповідно до ч. 2 ст. 38 КЗпП працівник, попередивши власника або уповноважений ним орган про розірвання трудового договору, укладеного на невизначений строк, вправі до закінчення строку попередження відкликати свою заяву. У такому випадку договір із працівником не розривається, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому відповідно до закону не може бути відмовлено в укладенні трудового договору (наприклад, працівникам, запрошеним на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації; молодим спеціалістам, які закінчили вищі навчальні заклади і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію; запрошеним вагітним жінкам; жінкам, що мають дітей у віці до трьох років або дитину-інваліда, а самотнім матерям – за наявності дитини у віці до 14-ти років).

Працівник також має право розірвати трудовий договір у строк, який він сам визначає, якщо власник (або уповноважений ним орган) не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору (ч. 3 ст. 38 КЗпП).

Для розірвання строкового трудового договору (пп. 2 і 3 ст. 23 КЗпП) у працівника повинні бути поважні причини. До них належать причини, зазначені у ст.ст. 38, 39 КЗпП: хвороба або інвалідність працівника, які перешкоджають виконанню роботи за договором; порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору.

§ 6. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Однією з важливіших гарантій права на працю є те, що трудовим законодавством встановлено вичерпний перелік підстав звільнення працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.

Більшість загальних підстав розірвання трудового договору з

ініціативи власника закріплено в ст.ст. 40 та 41 КЗпП. Спеціальні законодавчі акти, а також статuti про дисципліну, що діють в окремих галузях економіки або відомствах України, можуть містити додаткові підстави розірвання трудового договору.

У частині 1 ст. 40 КЗпП передбачено зазначені нижче випадки, коли може бути розірвано трудовий договір (як строковий до закінчення його дії, так і укладений на невизначений строк) власником або уповноваженим ним органом.

1. Зміни в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників (п. 1 ст. 40 КЗпП).

Рішення про реорганізацію або ліквідацію підприємств, установ, організацій приймає власник (щодо заснованих на загальнодержавній формі власності – міністерства та інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи державної виконавчої влади відповідно до повноважень). Скорочення чисельності або штату працівників провадиться за рішенням власника або уповноваженого ним органу. Оскільки скорочення чисельності або штату працівників є одним із заходів, спрямованих на поліпшення роботи підприємства, установи, організації, а також на укомплектування їх найбільш кваліфікованими працівниками, законодавством встановлено переважне право на залишення на роботі працівників із більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці (ч. 1 ст. 42 КЗпП). При однакових вказаних якостях працівників перевага надається: сімейним – за наявності двох і більше утриманців; особам, у сім'ї яких немає інших працівників із самостійним заробітком; працівникам із тривалим безперервним стажем роботи на даному підприємстві, в установі, організації; працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва; учасникам бойових дій, інвалідам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”; авторам винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій; працівникам, які дістали на цьому підприємстві, в установі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання; особам з числа депортованих з України протягом п'яти років з часу повернення на постійне місце проживання до України; працівникам із числа колишніх військовослужбовців строкової служби та осіб, які проходили альтернативну (невійськову) службу, – протягом двох років з дня звільнення їх зі служби.

Цей перелік не є вичерпним, і в законодавчих актах можуть зазначатися додаткові обставини, за яких встановлюється перевага при скороченні, або особи, яким надається така перевага. Наприклад, у ст. 20 Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи” від 28.02.1991 р. до такої категорії

віднесено осіб, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи.

Про майбутнє звільнення працівник персонально попереджається не пізніше ніж за два місяці. Водночас має бути доведено до відома органів по працевлаштуванню про майбутнє звільнення працівника із зазначенням його професії, спеціальності, кваліфікації і розміру оплати праці.

Працівникам, звільнюваним за цією підставою, якщо вони зареєстровані в службі зайнятості як особи, які шукають роботу, не пізніше ніж за десять календарних днів до закінчення тримісячного строку, гарантуються: а) статус безробітного, якщо після закінчення семи днів відповідна робота не була запропонована; б) право на одержання допомоги по безробіттю в розмірі 75% середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи протягом наступних трьох місяців і в розмірі 50% протягом наступних шести місяців, але не більш середньої заробітної плати, що склалася в народному господарстві відповідної галузі, і не нижче встановленої законодавством мінімальної заробітної плати; в) збереження на новому місці роботи на весь період професійного перенавчання з відривом від виробництва середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи; г) право дострокового виходу на пенсію для осіб пенсійного віку (за півтора року до встановленого законодавством строку, якщо є зазначений у законодавстві про пенсійне забезпечення необхідний загальний трудовий стаж, у тому числі й на пільгових умовах).

Звільнення працівників через банкрутство підприємств провадиться відповідно до Закону України “Про відновлення платоспроможності працівника або визнання його банкрутом” від 30.06.1999 р.

2. Невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи (п. 2 ст. 40).

Ці підстави для звільнення не залежать від поведінки працівника і не можуть бути поставлені йому за вину. Звільнення за такими підставами можливе лише в тому разі, коли працівник не може виконувати належним чином доручену роботу чи її виконання протипоказано йому за станом здоров'я або є небезпечним для членів трудового колективу чи громадян, яких він обслуговує.

Якщо роботодавець, порушуючи встановлені правила, прийняв на роботу, що вимагає певної кваліфікації, працівника, який не має належної освіти, то у подальшому він не вправі звільнити працівника з цієї причини.

Недостатня кваліфікація працівника може бути підставою для його звільнення тільки в тих випадках, коли вона підтверджена у встановленому порядку (наприклад, висновком кваліфікаційної комісії).

Неналежне виконання працівником трудових обов'язків, пов'язане не з недостатньою кваліфікацією, а з порушенням технологічної дисципліни, може бути підставою звільнення не за п. 2, а за п. 3 ст. 40 КЗпП за

систематичне порушення трудової дисципліни.

Розірвання трудового договору внаслідок невідповідності працівника виконуваній роботі може мати місце лише при стійкому зниженні працездатності і за умови, що такий стан працівника перешкоджає належному виконанню трудових обов'язків. Тому сама по собі наявність у працівника інвалідності будь-якої групи ще не дає підстав власнику звільняти працівника за п. 2 ст. 40. Інваліди навіть I групи можуть виконувати роботу, що відповідає стану їх працездатності.

Тривала часткова втрата працездатності у зв'язку з погіршенням здоров'я може бути підставою звільнення працівника не за п. 2 ст. 40 КЗпП, а за п. 5 ст. 40 і тільки у випадку, коли працівник не з'являвся на роботу з цієї причини більше ніж чотири місяці підряд.

Звільнення у зв'язку із станом здоров'я, що перешкоджає виконанню роботи, можливе лише після відповідного медичного висновку, який надає лікувально-консультаційна комісія (для інвалідів – медико-соціальна експертна комісія).

3. Систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення (п. 3 ст. 40).

Такими, що систематично порушують трудову дисципліну, вважаються працівники, які мають дисциплінарне або громадське стягнення за порушення трудової дисципліни і порушили її знову. При цьому враховуються ті заходи дисциплінарного стягнення, які встановлені чинним законодавством і не втратили юридичної сили за давністю або не зняті достроково (відповідно до ст. 151 КЗпП дисциплінарне стягнення діє протягом року). Громадські стягнення за порушення трудової дисципліни можуть накладати трудові колективи (ст. 9 Закону СРСР “Про трудові колективи та підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями” від 17.06.1983 р. передбачає товариське зауваження та громадську догану), а також товариські суди (у “Положенні про товариські суди в Українській РСР”, затвердженому Указом Президії Верховної Ради УРСР від 23.03.1977 р., передбачено товариське зауваження, громадський осуд, громадську догану).

4. Прогул (у тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин (п. 4 ст. 40).

Офіційне визначення поняття прогулу закріплено в п. 25 Типових правил внутрішнього трудового розпорядку від 20.07.1984 р. Прогоулом вважається неявка на роботу без поважних причин протягом усього робочого дня. Так само прогульниками визнаються працівники, які були відсутні на роботі без поважних причин більше трьох годин підряд або сумарно

протягом робочого дня. Таким чином, у п. 4 ст. 40 КЗпП зазначено два грубих порушення трудової дисципліни, які можуть бути підставою для звільнення: а) прогул; б) відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня без поважних причин. За своїм проявом та впливом на трудову дисципліну друге порушення наближається до прогулу, а тому може спричинити для працівника такі ж правові наслідки, як і прогул.

У нормативних актах немає визначення причин, які слід вважати поважними у разі відсутності на роботі. Такі поняття, тобто ті, що використовуються, але не розкриваються в тексті нормативного акта, у трудовому праві прийнято вважати оціночними. Тому і власник при звільненні, і суд при розгляді трудового спору мають з урахуванням обставин оцінити ці причини та зробити висновок щодо їх поважності.

Не може вважатися прогулом невихід працівника на роботу у зв'язку з незаконним переведенням.

Для звільнення за п. 4 достатньо одного факту прогулу або відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня без поважних причин.

5. Нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родах, якщо законодавством не встановлено триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності (п. 5 ст. 40).

Звільнити працівника за цією підставою можливо тільки в тому випадку, якщо працездатність продовжувалася більше 4-х місяців безперервно, а тому підсумовувати окремі періоди хвороби не можна. Звільнити працюючого можна тільки в період непрацездатності.

6. Поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу (п. 6 ст. 40).

Поновлення на роботі означає не просто повернення до роботи працівника, за яким відповідно до законодавства зберігається місце роботи (народні депутати; військовослужбовці строкової служби, звільнені протягом трьох місяців з дня призову за станом здоров'я, та ін.). На цій підставі працівників може бути звільнено у випадках: якщо на роботі поновлено органами з розгляду трудових спорів незаконно звільненого працівника; якщо працівнику, звільненому з роботи (посади) у зв'язку з незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, надається попередня робота (посада).

7. Поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння (п. 7 ст. 40). Це означає, що працівник у нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння був на роботі в будь-

який час робочого дня (зміни). Для працівників з ненормованим робочим днем перебування на роботі у стані сп'яніння за межами робочого дня теж вважається порушенням трудової дисципліни. Нетверезий стан працівника, наркотичне або токсичне сп'яніння можуть бути підтверджені як медичним висновком, так і іншими доказами (у тому числі показаннями свідків), що повинні бути відповідно оцінені власником або уповноваженим ним органом, а також судом.

Для звільнення за цією підставою не має значення, чи був відсторонений порушник від роботи, чи застосовувалися в минулому до нього заходи дисциплінарного або громадського стягнення.

8. Вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного) майна власника, встановлене вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу (п. 8 ст. 40).

Звільнення працівника за цією підставою можливе навіть при одноразовому вчиненні ним за місцем роботи розкрадання майна власника та незалежно від того, у робочий чи неробочий час вчинено розкрадання. Звільнити працівника можна протягом одного місяця з дня набрання законної сили вироком суду чи з дня прийняття постанови про накладення адміністративного стягнення або застосування громадського впливу за вчинення крадіжки.

Звільнення працівника з підстав, зазначених у пп. 1, 2 і 6 ст. 40 КЗпП, допускається, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу. Не допускається звільнення працівника в період його тимчасової непрацездатності (крім випадку, зазначеного у п. 5), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Працівникам, яких звільняють за пп. 1, 2 і 6 ст. 40 КЗпП, виплачується вихідна допомога в розмірі не менше середнього місячного заробітку (ст. 44 КЗпП).

Статтею 41 КЗпП закріплено додаткові підстави розірвання трудового договору з окремими категоріями працівників за певних умов:

1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філії, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєні персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;

2) винні дії працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку

власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (крім підстав, передбачених пп. 6 і 8 ст. 40 та п. 1 ст. 41) може бути проведено лише за попередньою згодою профспілкового органу первинної профспілкової організації, членом якої є працівник. Профспілковий орган у 15-денний строк розглядає обґрунтоване письмове подання власника про звільнення та повідомляє його у письмовій формі про згоду або незгоду на звільнення в триденний строк після прийняття рішення. Якщо розірвання трудового договору з працівником проведено власником або уповноваженим ним органом без звернення до профспілкового органу, то суд, що розглядає справу про поновлення на роботі, припиняє провадження у справі до одержання відповіді від профспілкового органу, а потім розглядає спір по суті (ст. 43 КЗпП).

Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу без попередньої згоди профспілкового органу допускається у випадках: ліквідації підприємства, установи, організації; незадовільного результату випробування, обумовленого при прийнятті на роботу; звільнення із займаної роботи у зв'язку з прийняттям на роботу іншого працівника, який не є сумісником, а також у зв'язку з обмеженнями на роботу за сумісництвом, передбаченими законодавством; поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу; звільнення працівника, який не є членом профспілки, що діє на підприємстві, в установі, організації; звільнення з підприємства, установи, організації, де немає профспілкової організації; звільнення керівника підприємства, установи, організації (філії, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступників, головного бухгалтера підприємства, установи, організації, його заступників, а також службових осіб митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєні персональні звання, і службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посаду державними органами, органами місцевого та регіонального самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян; звільнення працівника, який вчинив за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібне) майна власника, встановлене вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Законодавством можуть бути передбачені й інші випадки розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу без згоди відповідного профспілкового органу (ст. 43¹ КЗпП).

ГЛАВА XII. РОБОЧИЙ ЧАС І ЧАС ВІДПОЧИНКУ. МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПІДПРИЄМСТВУ, УСТАНОВІ, ОРГАНІЗАЦІЇ. ТРУДОВА ДИСЦИПЛІНА. ТРУДОВІ СПОРИ

§ 1. Робочий час

Робочим вважається час, протягом якого працівник відповідно до законодавства, правил внутрішнього трудового розпорядку або трудового договору з фізичною особою повинен виконувати свої трудові обов'язки.

Законодавство про працю встановлює нормальну, скорочену і неповну тривалість робочого часу.

Нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 год. на тиждень (ст. 50 КЗпП).

Скорочена тривалість робочого часу менша у порівнянні з нормальною і встановлюється законом залежно від суб'єктів трудових правовідносин або від умов праці. Так, скорочена тривалість робочого часу для працівників у віці від 16-ти до 18-ти років встановлена в 36 год. на тиждень, для осіб у віці від 15-ти до 16-ти років (учнів від 14-ти до 15-ти років, які працюють у період канікул) – 24 год. на тиждень. Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу, зазначеної вище для осіб відповідного віку.

Для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, тривалість робочого часу не може перевищувати 36 год. на тиждень. Перелік виробництв, цехів, професій і посад із шкідливими умовами праці, що дають право на скорочену тривалість робочого часу, затверджується в порядку, встановленому законодавством.

Оплата праці при скороченому робочому часі провадиться як за повний робочий час.

Підприємства та організації за рахунок власних коштів можуть встановлювати скорочену тривалість робочого часу для жінок, які мають дітей у віці до 14-ти років або дитину-інваліда (ст. 51 КЗпП).

Неповна тривалість робочого часу (неповний робочий день або неповний робочий тиждень) встановлюється за угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом як при прийнятті на роботу, так і з часом. Проте власник або уповноважений ним орган зобов'язаний встановити неповний робочий день або неповний робочий тиждень на прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину у віці до 14-ти років або

дитину-інваліда, а також жінки, яка має на опікуванні хворого члена сім'ї (відповідно до медичного висновку) або здійснює за ним догляд. Робота на умовах неповного робочого часу не спричиняє яких-небудь обмежень обсягу трудових прав працівників. Оплата праці у цих випадках провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку (ст. 56 КЗпП).

Для окремих категорій керівників і фахівців може встановлюватися *ненормований* робочий день. Перелік працівників із ненормованим робочим днем найчастіше вказується в колективному договорі. Для виконання своїх трудових обов'язків такі працівники повинні без додаткових розпоряджень керівника процесу праці працювати понад нормальну тривалість робочого часу. Такий переробіток не вважається надурочною роботою і компенсується наданням додаткової відпустки.

Робоча зміна – це тривалість щоденної роботи відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку (графіка змінності). Робота понад встановлену тривалість робочої зміни вважається надурочною. Надурочні роботи, як правило, не допускаються. Вони можуть провадитися тільки у виняткових випадках, зазначених у ст. 62 КЗпП, і лише за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації (ст. 64 КЗпП).

За будь-яких ситуацій не можна залучати до надурочних робіт: вагітних жінок, а також жінок, які мають дітей віком до трьох років; осіб, молодших вісімнадцяти років; працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять. Жінки, які мають дітей у віці від трьох до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, можуть залучатися до надурочних робіт тільки за їх згодою. Інвалідів допускається залучати до надурочних робіт лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 63 КЗпП).

§ 2. Час відпочинку

Кожен, хто працює, має право на відпочинок (ст. 45 Конституції України). Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Часом відпочинку слід вважати час, протягом якого працівник не повинен виконувати трудові обов'язки та який він має право використати за власним розсудом.

Законодавством про працю встановлено такі види часу відпочинку: перерви протягом робочого дня (зміни); щоденний відпочинок (перерви між змінами); щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні); неробочі та

святкові дні; відпустки.

Відповідно до ст. 66 КЗпП працівникам надається перерва для відпочинку і харчування тривалістю не більше двох годин. Перерва не включається в робочий час, вона повинна надаватися, як правило, через 4 години після початку роботи. Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівники використовують перерву за своїм розсудом. У цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. На тих роботах, де за умовами виробництва перерву встановити не можна, працівнику має бути надана можливість прийому їжі протягом робочого часу. Перелік таких робіт, порядок і місце прийому їжі встановлюються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації.

Тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не менш як 42 год. (ст. 70 КЗпП).

За загальним правилом робота у вихідні дні заборонена. У ст. 71 КЗпП передбачено винятковий порядок залучення окремих працівників до роботи в ці дні. Робота у вихідний день може компенсуватися, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі у подвійному розмірі (ст. 72 КЗпП).

У святкові і неробочі дні допускаються роботи, припинення яких неможливо через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні і вантажно-розвантажувальні роботи (ст. 73 КЗпП).

Громадянам, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи, надаються щорічні (основна та додаткові) відпустки із збереженням на їх період місця роботи (посади) і заробітної плати (ст. 74 КЗпП).

У Законі України “Про відпустки” від 15.11.1996 р. встановлено такі види відпусток:

1) щорічні відпустки (основна; додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством);

2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творчі відпустки;

4) соціальні відпустки (у зв'язку з вагітністю та пологами; по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей);

5) відпустки без збереження заробітної плати.

Щорічна основна відпустка надається працівникам строком не менш як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

Особам у віці до 18-ти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день.

§ 3. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації

Залежно від суб'єктного складу матеріальна відповідальність поділяється на індивідуальну та колективну.

Індивідуальна матеріальна відповідальність – це обов'язок працівника відшкодувати майнову шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації його протиправними винними діями.

Покладення матеріальної відповідальності на працівника можливе за наявності певних підстав і умов.

Підставою матеріальної відповідальності є наявність прямої дійсної шкоди. Під такою шкодою необхідно розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації зробити витрати на відновлення, придбання майна та інших цінностей або провести зайві виплати.

Покласти матеріальну відповідальність на працівника можна за наявності таких умов: вина працівника; його протиправна дія або бездіяльність; причинний зв'язок між поведінкою працівника і прямою дійсною шкодою.

Залежно від ступеня покриття шкоди існують три види індивідуальної матеріальної відповідальності: обмежена, повна і підвищена. Обмежена матеріальна відповідальність полягає у відшкодуванні розміру шкоди, але не більше встановленої правовими нормами межі – середнього місячного заробітку працівника (ст.ст. 132, 133 КЗпП). При повній матеріальній відповідальності працівник зобов'язаний відшкодувати шкоду в повному обсязі незалежно від розміру своєї заробітної плати (ст.ст. 134, 135¹ КЗпП). При підвищеній матеріальній відповідальності працівник повинен відшкодувати шкоду у більшому розмірі, ніж він фактично заподіяв (ст. 135 КЗпП).

Порядок відшкодування шкоди, заподіяної працівником, регламентується ст. 136 КЗпП, а розміри відрахувань із заробітної плати визначено в ст. 128 КЗпП.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність встановлюється при спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника і укласти з ним договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність. Вона

оформлюється договором про прийняття колективом бригади на себе повної матеріальної відповідальності (ст. 135² КЗпП).

§ 4. Трудова дисципліна

Трудова дисципліна – це неухильне дотримання працівником правил внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи, організації, виконання в повному обсязі і на необхідному рівні своїх трудових обов'язків.

Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохоченням за сумлінну працю. У необхідних випадках щодо окремих несумлінних працівників застосовуються заходи дисциплінарного і громадського впливу (ст. 140 КЗпП).

Створення необхідних умов для праці є не тільки обов'язком власника за трудовим договором, а й передумовою забезпечення належного порядку на виробництві. Продуктивна, на належному рівні оплачувана робота стимулює працівника, сприяє свідомому ставленню до праці.

За зразкове виконання трудових обов'язків працівники можуть заохочуватися відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку. Заохочення застосовуються власником або уповноваженим ним органом разом або за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації і заносяться в трудову книжку. За особливі трудові заслуги працівників нагороджують орденами, медалями, почесними грамотами, їм присвоюють почесні звання.

За невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків можуть застосовуватися заходи дисциплінарного стягнення. У ст. 147 КЗпП за порушення працівником трудової дисципліни передбачено тільки один із таких заходів стягнення – догана або звільнення. Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть встановлюватися й інші дисциплінарні стягнення для окремих категорій працівників. Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (право обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника.

Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством (ст. 147¹ КЗпП).

Чинне законодавство чітко регламентує порядок притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарне стягнення застосовується не пізніше одного місяця з дня виявлення проступку, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладено після закінчення 6-ти місяців з дня

вчинення проступку (ст. 148 КЗпП).

Перед тим, як застосувати дисциплінарне стягнення, власник (або уповноважений ним орган) зобов'язаний зажадати від порушника трудової дисципліни письмове пояснення. Відмова працівника від дачі пояснення не звільняє його від відповідальності. За кожний дисциплінарний проступок може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення. Стягнення оголошується наказом (розпорядженням) і повідомляється працівникові під розписку. Дисциплінарні стягнення в трудову книжку не записують.

Дисциплінарне стягнення діє протягом року з дня оголошення працівникові наказу про покарання. Після закінчення року працівник вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення, якщо він протягом цього часу не притягнувся до дисциплінарної відповідальності за вчинення нового дисциплінарного проступку. Якщо працівник після застосування до нього дисциплінарного стягнення сумлінною працею зарекомендує себе з позитивного боку, то дисциплінарне стягнення може бути знято до закінчення річного строку. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються (ст. 151 КЗпП).

§ 5. Індивідуальні трудові спори

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Ця норма означає, що трудові спори можуть розглядатися в судовому порядку без попереднього розгляду будь-якими органами.

Разом з тим у Кодексі законів про працю залишилися положення про те, що трудові спори між власником або уповноваженим ним органом і працівником незалежно від форми трудового договору розглядаються комісіями по трудових спорах (КТС) і районними (міськими) судами. Проте такий порядок не поширюється на спори про дострокове звільнення від виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обрали (ст. 221).

Порядок розгляду трудових спорів судів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини, встановлюється спеціальним законодавством (ст. 222 КЗпП).

Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень КТС визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації. При цьому кількість робітників у комісії з трудових спорів підприємства повинна бути не менше половини її складу. КТС обирає із свого складу голову, заступників, секретаря комісії.

За рішенням загальних зборів (конференції) трудового колективу підприємства, установи, організації можуть бути створені комісії з трудових спорів у цехах та інших структурних підрозділах. Ці комісії обираються колективами відповідних підрозділів і діють на тих же засадах, що й комісії по трудових спорах підприємства, установи, організації. У комісіях по трудових спорах підрозділів можуть розглядатися трудові спори в межах повноважень цих підрозділів.

Організаційно-технічне забезпечення КТС (надання обладнаного приміщення, друкарської та іншої техніки, необхідної літератури, організація діловодства, облік та зберігання заяв працівників, а також справ, підготовка та видача копій рішень тощо) здійснюється власником або уповноваженим ним органом.

КТС підприємства, установи, організації має печатку встановленого зразка. Працівник може звернутися до комісії по трудових спорах у 3-місячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права. Якщо цей строк пропущено з поважних причин, комісія по трудових спорах може його поновити.

Заява працівника, що надійшла до КТС, підлягає обов'язковій реєстрації (ст. 225 КЗпП).

КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у 10-денний строк з дня подання заяви працівника. Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника або уповноваженого ним органу. Спір може розглядатися за відсутності працівника тільки за наявності його письмової заяви. За бажанням працівника при розгляді спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або (за вибором працівника) інша особа, в тому числі адвокат. Якщо працівник (або його представник) на засідання комісії не з'явився, розгляд заяви відкладається до наступного засідання. При повторному нез'явленні працівника на засідання без поважних причин КТС може винести рішення про зняття заяви з розгляду. Це не позбавляє працівника права у встановлений строк знову звернутися з заявою в комісію. КТС має право викликати на засідання свідків, доручати спеціалістам проведення технічних, бухгалтерських та інших перевірок, вимагати від власника або уповноваженого ним органу необхідні розрахунки та документи.

Засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин обраних до її складу членів. Працівник і власник або уповноважений ним орган мають право заявити мотивований відвід будь-якому членові комісії. Питання про відвід вирішується більшістю голосів присутніх на засіданні членів комісії. На засіданні комісії ведеться протокол, що підписується головою або його заступником і секретарем (ст. 226 КЗпП). КТС приймає рішення більшістю голосів її членів, що присутні на засіданні. Копія рішення комісії у 3-денний строк вручається працівнику, власнику або

уповноваженому ним органу.

Якщо працівник або власник не згодні з рішенням КТС, то можуть оскаржити його в суд у 10-денний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії. Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у 3-денний строк після закінчення 10-ти днів, передбачених на його оскарження, за винятком випадків, зазначених у законодавстві (ст. 229 КЗпП).

При невиконанні власником або уповноваженим ним органом рішення КТС у встановлений строк працівнику комісією по трудових спорах підприємства, установи, організації видається посвідчення, що має силу виконавчого листа. На підставі цього посвідчення, пред'явленого не пізніше 3-місячного строку до районного, міського (міста обласного значення), районного у місті відділу державної виконавчої служби державний виконавець виконує рішення КТС у примусовому порядку (ст. 230 КЗпП).

Не можуть розглядатися у КТС та підлягають безпосередньому розгляду в судах спори з питань, зазначених у ст. 232 КЗпП.

§ 6. Колективні трудові спори

Вирішення колективних трудових спорів в Україні на цей час провадиться на основі Закону України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 03.03.1998 р.

Колективний трудовий спір (конфлікт) – це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин щодо:

- а) встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- б) укладення чи зміни колективного договору, угоди;
- в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- г) невиконання вимог законодавства про працю (ст. 2 Закону від 03.03.1998 р.).

Вимоги найманих працівників, профспілки або об'єднання профспілок формуються і затверджуються на загальних зборах (конференції) трудового колективу (з'їзді профспілки, пленумі керівного органу профспілки), оформляються відповідним протоколом і надсилаються власнику підприємства, установи, організації (представнику).

Колективний трудовий спір виникає з моменту, коли вимоги трудового колективу відхиляються власником чи задовольняються тільки частково і представницький орган трудового колективу прийняв рішення про незгоду з рішенням власника або коли строки розгляду вимог закінчилися, а відповіді від власника не надійшло.

Розгляд колективних трудових спорів з питань, передбачених пп. “а” і “б” ст. 2 Закону “Про порядок вирішення колективних трудових спорів

(конфліктів)”, здійснюється примирною комісією, а з питань, передбачених пп. “в” і “г” ст. 2 – трудовим арбітражем. Сторони спору не мають права ухилятися від участі в примирній процедурі. Примирна комісія створюється у 3-денний строк на виробничому рівні (на галузевому чи територіальному – у 5-денний, на національному – у 10-денний строк) з ініціативи однієї зі сторін із рівної кількості представників і розглядає вимоги трудового колективу або профспілки в 5-денний строк.

При недосягненні згоди в примирній комісії спір (конфлікт) розглядається трудовим арбітражем, що утворюється з ініціативи однієї із сторін у 3-денний строк сторонами трудового спору (конфлікту). До складу трудового арбітражу входять залучені сторонами фахівці, експерти, представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Трудовий арбітраж повинен у 10-денний строк з дня його створення прийняти рішення, що є обов’язковим для виконання, якщо сторони попередньо домовилися про це.

Якщо примирна комісія і трудовий арбітраж не змогли врегулювати розбіжностей, вони в письмовій формі доводять це до відома трудового колективу і профспілки. У такій ситуації трудовий колектив або профспілка вправі використовувати всі інші заходи для задоволення висунутих вимог, у тому числі страйк.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов’язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (ст. 17 Закону від 03.03.1998 р.).

Рішення про страйк повинно прийматися на зборах (конференції) трудового колективу шляхом голосування і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників або не менше 2/3 делегатів конференції. Страйк очолює орган (особа), що визначається загальними зборами (конференцією) найманих працівників при прийнятті рішення про оголошення страйку.

Незаконними визнаються страйки, оголошені з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів та адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини; оголошені без додержання найманими працівниками, профспілкою, об’єднанням профспілок процедури, встановленої Законом від 03.03.1998 р.

Заява власника або уповноваженого ним органу (представника) про визнання страйку незаконним розглядається у судовому порядку. Рішення суду про визнання страйку незаконним зобов’язує учасників страйку прийняти рішення про припинення або відміну оголошеного страйку, а працівників – розпочати роботу не пізніше наступної доби після вручення копії рішення суду органів (особі), що очолює страйк.

Працівники, які не стали до роботи у зазначений строк,

розглядаються як порушники трудової дисципліни. Організація страйку, визнаного судом незаконним, або участь у ньому також вважаються порушеннями трудової дисципліни. Участь у страйках, що проходять із додержанням чинного законодавства, розглядається як правомірне поведінка працівників.

Президент України вправі відкласти страйк або призупинити його на строк до 2-х місяців.

ГЛАВА XIII. ЕКОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§ 1. Правова охорона навколишнього природного середовища

Охорона навколишнього природного середовища – складова частина раціонального природокористування. Вона є похідною від діяльності, пов'язаної з використанням природних ресурсів (земель, вод, надр, рослинного та тваринного світу тощо), тобто з експлуатацією їх корисних властивостей. Обов'язкова умова охорони навколишнього природного середовища – належна експлуатація природних об'єктів. Охорона навколишнього природного середовища здійснюється різними засобами, у тому числі й правовими. Вона спрямована на забезпечення захисту численних компонентів природи, що перебувають у нерозривному зв'язку і взаємозалежності.

Охорона навколишнього природного середовища з використанням правових засобів зветься правовою. Її завдання полягає в регламентації суспільних відносин у галузях охорони довкілля, використання і відтворення, а також належності природних ресурсів. Такі суспільні відносини прийнято називати екологічними. Реалізується зазначене завдання шляхом закріплення в законодавстві обов'язкової для всіх суб'єктів належної поведінки щодо навколишнього природного середовища в цілому або ж окремих його компонентів.

Принципові положення екологічної стратегії держави закріплені в Конституції України. Центральне місце серед екологічних норм Конституції займає ст. 13, у якій вказано на належність природних ресурсів Українському народу. Від імені народу права власника реалізують органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Кожний громадянин може користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

У Конституції закріплено обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на території України (ст. 16).

Згідно із Конституцією (ст. 14) земля проголошена основним

національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами і державою виключно відповідно до закону.

Основу правової охорони навколишнього природного середовища складають норми земельного, водного, лісового законодавства, законодавства про надра, тваринний і рослинний світ, а також іншого екологічного законодавства. Одним із найважливіших комплексних спеціальних нормативних актів, що регулюють основи організації охорони навколишнього природного середовища, є Закон України від 25.06.1991 р. “Про охорону навколишнього природного середовища” (зі змінами та доповненнями).

Відносини в галузях використання, відтворення, належності та охорони природних ресурсів регламентуються також поресурсовими кодексами (земельним, водним, лісовим, про надра) і спеціальними законами України (“Про тваринний світ”, “Про охорону атмосферного повітря”, “Про природно-заповідний фонд України”, “Про рослинний світ” та ін.). Крім того, екологічні відносини регулюються декретами Кабінету Міністрів України (наприклад, “Про приватизацію земельних ділянок”), указами Президента України (наприклад, “Про біосферні заповідники”) та іншими підзаконними нормативними актами.

§ 2. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” визначає правові, економічні і соціальні основи організації охорони довкілля. Цей Закон регулює екологічні відносини на основі принципів і правил, єдиних для всього екологічного законодавства і права. У ньому закріплені екологічні права й обов’язки громадян, положення, що регулюють надзвичайні екологічні ситуації, обов’язкове проведення екологічної експертизи, заходи щодо забезпечення екологічної безпеки, стандартизації і нормування в галузі охорони навколишнього природного середовища та ін. Законом докладно визначено компетенцію уповноважених органів, які здійснюють управління в галузі охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів. Наприклад, на Міністерство екології та природних ресурсів покладено такі функції: здійснення комплексного управління природокористуванням; проведення єдиної науково-технічної політики з питань охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів; координація діяльності міністерств, відомств, підприємств і установ у цій галузі; здійснення

державного контролю за використанням і охороною природних ресурсів; організація екологічного моніторингу за станом навколишнього природного середовища; здійснення державної екологічної експертизи; подання позовів про відшкодування збитків, заподіяних у результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища та ін.

Поряд із функціями державного управління Законом передбачено і повноваження громадських об'єднань у галузі охорони навколишнього природного середовища. Так, громадські формування мають право: подавати позови про відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення екологічного законодавства, у тому числі здоров'ю громадян і майну громадських об'єднань; проводити громадську екологічну експертизу, оприлюднювати її результати і передавати органам, уповноваженим приймати рішення; розробляти і пропагувати свої природоохоронні програми і т.п.

Зазначений Закон розрізняє державну, громадську та інші різновиди екологічної експертизи, закріплює обов'язковість її проведення в процесі законотворчої, інвестиційної, управлінської, господарської та іншої діяльності, що впливає на стан навколишнього природного середовища. Відповідно до Закону правове значення позитивного висновку державної екологічної експертизи полягає в тому, що такий висновок є підставою для відкриття фінансування всіх програм і проєктів. Висновок же громадської екологічної експертизи, проведеної незалежно від державної, може враховуватися органами, що здійснюють державну екологічну експертизу, а також іншими заінтересованими органами.

Певне місце в Законі займають норми, що регулюють використання природних ресурсів, контроль і нагляд за охороною навколишнього природного середовища, а також економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища.

В окремих розділах Закону зосереджено статті, що визначають правовий статус територій і об'єктів, які підлягають особливій охороні, а також статті, що регулюють розгляд спорів у галузі охорони навколишнього природного середовища та відповідальність за порушення екологічного законодавства.

§ 3. Право природокористування

Природокористування – одна з найважливіших сторін взаємодії людини з природою. Використання людиною природних ресурсів в основному регулюється правовими приписами. Розрізняється право природокористування в об'єктивному і суб'єктивному значеннях. Право природокористування в об'єктивному значенні являє собою правовий інститут, сукупність правових норм, що регламентують порядок, умови і

підстави виникнення, здійснення, зміни і припинення прав і обов'язків суб'єкта, який користується природними ресурсами. Під правом природокористування в суб'єктивному значенні розуміють забезпечену законом можливість безпосередньої експлуатації суб'єктом природного об'єкта чи його частини з метою отримання певних благ (матеріального чи нематеріального характеру). Право природокористування є ємким за своїм змістом. Серед його різновидів можна виділити: право землекористування, право водокористування, право лісокористування, право користування надрами, право користування тваринним світом, право користування атмосферним повітрям, право користування природно-заповідними територіями та ін.

Експлуатація природних ресурсів у встановленому порядку можлива як користувачами, так і власниками цих ресурсів. Наприклад, використання земельних ділянок для передбачених законом цілей може здійснюватися не тільки землекористувачами, але і власниками відповідних земельних ділянок.

Право природокористування характеризується певними принципами. Найважливішими з них є: цільовий характер природокористування (тобто використання конкретного об'єкта природи чи його частини можливо тільки для тих цілей, для яких він призначений), комплексність, сталість, стабільність, самостійний захист прав суб'єктів, які здійснюють експлуатацію природних ресурсів, ліцензування, похідність від відповідних форм власності на природні ресурси та ін.

Чинне законодавство про охорону навколишнього природного середовища розрізняє право загального і право спеціального використання землі, вод, надр, лісів, тваринного і рослинного світу, інших природних ресурсів. Суб'єктами загального використання природних ресурсів можуть бути тільки громадяни. Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" гарантує громадянам це право для задоволення різних життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних та ін.).

Загальне природокористування здійснюється громадянами безкоштовно, без закріплення за ними індивідуально визначених природних ресурсів або їх частин. За загальне природокористування не стягується плата і для його здійснення не потрібно отримувати спеціальні дозволи (ліцензії). Прикладами загального природокористування є купання у водоймах, плавання на човнах, право використання земель, зайнятих вулицями, майданами, проїздами, парками, скверами, та інших земель загального користування в населених пунктах; право вільно перебувати в лісах, збирати дикоростучі плоди, горіхи, ягоди, гриби тощо.

На відміну від загального спеціальне використання природних ресурсів здійснюється не тільки громадянами, але й підприємствами, установами та організаціями в тих випадках, коли природні ресурси чи їх

частини у встановленому законом порядку надаються в користування (у тому числі в оренду). При цьому надання природних ресурсів у користування здійснюється на підставі спеціальних дозволів: державних актів на право постійного користування землею, договорів оренди землі, лісорубних ордерів, лісорубних квитків, лісових квитків, ліцензій, карток та ін. Це природокористування в більшості випадків пов'язано із закріпленням відповідних природних ресурсів за конкретними користувачами і з використанням технічних пристроїв або споруд. Спеціальне використання природних ресурсів для здійснення виробничої чи іншої діяльності можливо тільки за плату. Наприклад, законодавством за використання землі встановлено плату у вигляді земельного податку та орендної плати за землею.

Мета спеціального використання конкретних природних ресурсів визначається законом й уточнюється при наданні об'єкта природи в користування. Так, земельні ділянки використовуються для потреб сільського господарства, розміщення і розвитку населених пунктів (міст, селищ міського типу і сільських населених пунктів), для розвитку галузей народного господарства і т.п. Лісові ресурси служать для задоволення потреб у деревині, захисту вод і земель, регулювання клімату та ін. Надра призначені для геологічного вивчення, видобутку корисних копалин, будівництва підземних споруджень та інших цілей; водні об'єкти – для питних і побутових потреб населення, промислового водопостачання, сільського господарства, судноплавства, рибальства та ін. Тваринний світ використовується для здійснення полювання і рибальства, для науково-дослідних, культурно-виховних, естетичних та інших цілей.

§ 4. Право власності на природні ресурси

Право власності на природні ресурси – це сукупність правових приписів, що регулюють володіння, користування і розпорядження природними ресурсами в інтересах як окремої особи, так і суспільства в цілому. Згідно зі ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади й органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією.

Зміст права власності на природні ресурси складають правомочності власника по володінню, користуванню і розпорядженню конкретним об'єктом природи (або його частиною).

Володіння означає фактичне утримання конкретного об'єкта природи або його частини, панування над ним. Користування – це забезпечена і гарантована законом можливість безпосередньої експлуатації для

встановлених цілей шляхом використання корисних властивостей природних ресурсів. Під розпорядженням природними ресурсами розуміють гарантовану власникові законом можливість провадити дії, спрямовані на визначення або зміну юридичного статусу, стану природних ресурсів. Серед таких дій найбільш значущими є надання природних ресурсів у користування (у тому числі на умовах оренди), передача їх у власність іншим суб'єктам у встановленому порядку, визначення цільового призначення природних ресурсів, вилучення їх з користування та ін. Право розпоряджатися природними ресурсами – головна правомочність власника. Право володіння і право користування об'єктом природи власник може передати іншим суб'єктам (наприклад, користувачам), але при цьому він завжди зберігає за собою право розпорядження зазначеним об'єктом природи.

Чинне екологічне законодавство розрізняє державну, колективну і приватну власність, наприклад, на землю і тваринний світ, зазначаючи при цьому, що всі три форми власності є рівноправними. Конституція України закріплює право власності на землю громадян, юридичних осіб і держави. Водночас вона виділяє комунальну власність на даний об'єкт природи. Право комунальної власності на землю – це право територіальної громади села, селища чи міста володіти, користуватися і розпоряджатися землею як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування. Комунальна власність на землю – самостійна форма власності, що буде функціонувати поряд з іншими формами (наприклад, державною і приватною) після того, як відповідні землі будуть передані у встановленому порядку в комунальну власність.

У власності держави можуть бути всі природні ресурси. При цьому деякі з них (наприклад, ліси, надра і води) є виключною власністю держави. Це означає, що нікому іншому, крім держави, даний об'єкт природи не може належати і надається тільки в користування. У державній власності перебувають всі землі України, за винятком земель, переданих у комунальну і приватну власність. Не можуть передаватися в комунальну і приватну власність землі загального користування населених пунктів, землі, надані для розміщення будинків органів державної влади і державної виконавчої влади, землі гірничодобувної промисловості, атомної енергетики і космічної системи, оборони тощо.

Суб'єктом права державної власності на певні природні ресурси, зазначені, наприклад, у Кодексі про надра (ст. 4) і Водному кодексі (ст. 6), названо народ України, а у Лісовому кодексі (ст. 6) і Законі “Про тваринний світ” (ст. 5) – державу в особі Верховної Ради України. Проте незалежно від того, хто згідно із зазначеними нормативними актами є власником природних ресурсів, здійснюється це право через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Повноваження органів державної виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування у галузі

використання та охорони природних ресурсів закріплено чинним законодавством.

Так, Земельним кодексом встановлено, що суб'єктами права комунальної власності на землю є територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування. У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовано об'єкти комунальної власності.

У приватній власності громадян України можуть бути земельні ділянки, призначені для: ведення селянського чи фермерського господарства, будівництва й обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва.

Об'єктами права приватної і колективної власності юридичних та фізичних осіб на тваринний світ можуть бути окремі дикі тварини та інші об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної волі чи природного середовища, розведені (отримані) у неволі чи в напіввільних умовах або придбані іншим дозволим законодавством шляхом (ст. 7 Закону "Про тваринний світ"). Не можуть передаватися в колективну і приватну власність об'єкти тваринного світу, що являють собою особливу природоохоронну, наукову, естетичну цінність, а також види тварин, занесені в Червону книгу України. Виняток складають випадки, коли ці тварини отримані шляхом розведення в неволі або придбані у власність за межами України в порядку, передбаченому чинним законодавством.

§ 5. Екологічні права та обов'язки громадян

Чинне законодавство в комплексі прав і обов'язків громадян виділяє екологічні права й обов'язки.

Екологічні права являють собою сукупність юридичних можливостей для кожного суб'єкта здійснювати конкретні дії в галузі визначення належності природних ресурсів, їх використання, відтворення, а також у сфері охорони навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних та інших інтересів.

Екологічний обов'язок – це встановлена законодавством міра належної поведінки суб'єктів у галузі екології.

Конституцією України (ст. 50) передбачено, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Обов'язок щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, щодо збереження генофонду Українського народу Конституція України покладає на державу (ст. 16).

Закріплені Конституцією України принципові положення, що стосуються екологічних прав і обов'язків громадян, деталізуються і конкретизуються в екологічному законодавстві. Так, відповідно до Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” громадянин має право брати участь у проведенні громадської екологічної експертизи, у розробленні та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів, в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів про розміщення, будівництво і реконструкцію об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, вносити пропозиції з цих питань у державні, господарські органи, установи й організації. Кожний громадянин має право здійснювати загальне і спеціальне використання природних ресурсів, подавати в суд позови на підприємства, установи і організації, а також на громадян про відшкодування шкоди, завданої його здоров'ю чи майну внаслідок негативного впливу навколишнього середовища та ін.

Екологічні права громадян реалізуються в порядку, встановленому законом. Порушені екологічні права громадян підлягають поновленню, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до закону.

Поряд з наданням екологічних прав громадянам Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” покладає на них і певні обов'язки: вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і штрафи за екологічні правопорушення, провадити діяльність з дотриманням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів; компенсувати збитки, заподіяні забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище. Крім того, важливі обов'язки в галузі екології закон покладає на громадян незалежно від того, чи здійснюють вони природокористування. Громадяни зобов'язані, наприклад, не завдавати шкоди природі, відшкодовувати заподіяні їй збитки, берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог чинного екологічного законодавства.

§ 6. Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища

Один із найважливіших засобів підвищення ефективності використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища – впровадження в зазначену сферу економіко-правового механізму. Сутність цього механізму полягає в тому, що економічні умови господарювання кожного природокористувача або власника природних ресурсів мають забезпечувати екологічні інтереси як суспільства в цілому,

так і кожного індивіда. Складовими елементами такого механізму є: встановлення лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище і розміщення відходів; встановлення нормативів плати і розмірів платежів за використання природних ресурсів, за відходи та інші види шкідливого впливу; надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій і нетрадиційних видів енергії; здійснення інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища.

Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” передбачено, що підприємства (незалежно від форм власності і відомчого підпорядкування) користуються природними ресурсами у встановленому порядку за плату, а у випадках, передбачених чинним законодавством України, – на пільгових умовах. Нормативний припис щодо платності спеціального використання природних ресурсів стосується і громадян. Плата за спеціальне природокористування встановлюється на підставі нормативів плати і лімітів використання природних ресурсів. Ці нормативи визначаються з урахуванням поширеності природних ресурсів, їхньої якості, можливостей виробництва, комплексності, продуктивності, місцезнаходження, можливостей переробки й утилізації відходів та інших чинників. Платежі за використання природних ресурсів у межах встановлених лімітів зараховуються на витрати виробництва, а за понадлімітне використання і зниження якості природних ресурсів стягуються з прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства.

Плата за забруднення навколишнього середовища встановлюється на основі відповідних лімітів на: викиди забруднюючих речовин в атмосферу і поверхневі води, територіальні і внутрішні морські води, а також підземні води, в тому числі скиди, що здійснюються підприємствами через систему комунальної каналізації; розміщення відходів промислового, сільськогосподарського, будівельного та іншого виробництва. Порядок визначення плати і стягнення платежів за забруднення навколишнього природного середовища затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 13.01.1992 р.

§ 7. Контроль у галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища

Контроль у галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища здійснюється шляхом перевірки, спостереження, обстеження, інвентаризації, інспектування та ін. Цей контроль проводиться

уповноваженими державними органами і громадськими формуваннями. Державний контроль покладається на ради всіх рівнів, органи державної виконавчої влади, а також на спеціально уповноважені органи, наприклад, Міністерство екології та природних ресурсів і його органи на місцях та ін.

Громадський контроль здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища. Компетенцію і порядок діяльності цих інспекторів визначено Положенням, затвердженим Міністерством екології та природних ресурсів. Громадські інспектори уповноважені проводити перевірки, складати протоколи про порушення законодавства про охорону довкілля і подавати їх органам державного контролю і правоохоронним органам для притягнення винних до відповідальності. Крім того, обов'язком громадських інспекторів є надання допомоги органам державного контролю в діяльності по запобіганню екологічним правопорушенням, участь у проведенні разом із працівниками органів державного контролю рейдів і перевірок додержання всіма суб'єктами екологічного законодавства, норм екологічної безпеки і використання природних ресурсів.

§ 8. Відповідальність за порушення екологічного законодавства

Важливим складовим елементом правового забезпечення раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища є юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства. Підставою такої відповідальності є екологічні правопорушення, перелік яких закріплено в екологічному законодавстві. Відповідно до закону екологічними порушеннями визнаються: порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє середовище; порушення норм екологічної безпеки; невиконання вимог державної екологічної експертизи; перевищення лімітів і порушення інших вимог щодо використання природних ресурсів; самовільне використання природних ресурсів; порушення строків внесення платежів за використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища, а також інші передбачені законом правопорушення.

Особи, винні у вчиненні екологічних правопорушень, несуть дисциплінарну, адміністративну або кримінальну чи цивільно-правову відповідальність.

Дисциплінарна відповідальність застосовується у випадках порушення екологічних вимог у результаті недодержання трудової чи виробничої дисципліни.

Адміністративні стягнення накладаються на винних, якщо порушення екологічного законодавства характеризуються відносно невисоким ступенем небезпеки і не пов'язані з притягненням до кримінальної відповідальності. За

здійснення екологічних правопорушень, що є злочинами, передбачено кримінальну відповідальність.

Законом закріплено обов'язок підприємств, установ, організацій і громадян відшкодовувати збитки, заподіяні ними внаслідок порушення екологічного законодавства, тобто нести цивільно-правову відповідальність. Така відповідальність покладається на винних суб'єктів незалежно від притягнення їх до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Порядок накладення дисциплінарних, адміністративних, кримінальних і цивільно-правових санкцій регулюється спеціальним законодавством.

§ 9. Поресурсові кодекси і закони України

Перехід економіки України до ринкових відносин зумовив необхідність докорінних перетворень у галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища. В основу таких перетворень покладено поресурсові кодекси і закони України, що останнім часом зазнали істотних змін та доповнень.

До поресурсових належать Земельний, Водний, Лісовий кодекси і Кодекс про надра. Поресурсовими вважаються також закони України “Про тваринний світ”, “Про рослинний світ”, “Про охорону атмосферного повітря”, “Про природно-заповідний фонд” та деякі інші.

Земельний кодекс України, прийнятий Верховною Радою 25.10.2001 р., регулює відносини в галузі використання та охорони земель. Земля розглядається як поверхневий родючий шар, що використовується як засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві, а також інша поверхня в межах територіальних кордонів України, що використовується для розміщення населених пунктів та інших несільськогосподарських цілей і як природний ресурс – основа екосистеми.

Головною, визначальною особливістю чинного Земельного кодексу є визнання існування багатосуб'єктності форм власності на землю та забезпечення пріоритету права приватної власності на цей об'єкт природи. Земельний кодекс відображає стратегію держави, спрямовану на поглиблення і подальший розвиток земельної реформи, створює законодавчу базу для нормотворчої та правозастосовчої практики.

Основним земельним законом держави закріплено нові правові інститути: право земельного сервітуту, набувальна давність, застава землі, договір довічного утримання, обмеження прав на землю, зонування земель та ін.

Земельний кодекс визначає систему органів, які здійснюють державне управління у сфері використання та охорони земель. Це органи загальної і спеціальної компетенції. У кодексі зосереджено правові приписи, що

регулюють порядок передачі земельних ділянок у власність і надання їх у користування, порядок здійснення і припинення земельних прав на земельну ділянку, плату за землю та ін. Належне місце в цьому законі займають правові норми щодо використання земель різних категорій (сільськогосподарського призначення, населених пунктів, водного й лісового фондів, державного запасу та ін.). У спеціальних розділах кодексу зосереджено норми, що регламентують охорону земель, контроль за використанням і охороною земель, землевпорядкування, вирішення земельних спорів, відповідальність за порушення земельного законодавства та ін. Чинний Земельний кодекс України відповідає вимогам ринкової економіки та цивілізованого суспільства і водночас зберігає соціальну спрямованість.

Водний кодекс України, прийнятий 06.06.1995 р. Верховною Радою, регламентує водні відносини, тобто відносини в галузі використання, охорони і відтворення вод (водних об'єктів). Ці відносини поряд із земельними, лісовими, гірськими та іншими є складовою частиною екологічних відносин.

Водний кодекс у комплексі з іншими заходами впливу повинен сприяти формуванню водно-екологічного правопорядку і забезпеченню екологічної безпеки населення України, а також більш ефективному, науково обґрунтованому використанню вод та їх охороні від забруднення, засмічення і вичерпання. У цьому кодексі в окремих розділах вміщено норми про водокористування та охорону вод. Особлива увага приділяється відтворенню водних ресурсів, бо саме вони забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими природними об'єктами.

Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. регламентує правовідносини з метою забезпечення підвищення продуктивності, охорони і відтворення лісів, збереження їхніх корисних властивостей, задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах на основі їх науково обґрунтованого, раціонального використання. Цей кодекс визначає ліс як сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева і чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що у своєму розвитку біологічно взаємозалежні, впливають один на одного і на навколишнє середовище. Ліси України визнаються її національним багатством і за своїм призначенням та місцем розташування виконують переважно екологічні, естетичні, виховні та інші функції, мають обмежене експлуатаційне значення і підлягають державному обліку та охороні. До лісових ресурсів належать деревина, технічна і лікарська сировина, кормові, харчові та інші продукти лісу, які використовуються для задоволення потреб населення і потреб виробництва.

Відносини в галузі використання та охорони надр регламентуються Кодексом України про надра, прийнятим 27.07.1994 р. З урахуванням специфіки надр вони оголошені виключною власністю народу України і

можуть надаватися тільки в користування, наприклад, для видобутку корисних копалин, геологічного вивчення тощо.

Закон України “Про тваринний світ” від 13.12.2001 р. регулює відносини в галузі охорони, використання та відтворення об’єктів тваринного світу.

Відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослинного світу регулюються Конституцією України, законами України “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про природно-заповідний фонд України”, Лісовим кодексом України, а також спеціальним Законом України “Про рослинний світ” від 09.04.1999 р. та іншими нормативно-правовими актами.

Завданням Закону України “Про охорону атмосферного повітря” від 16.10.1992 р. (зі змінами та доповненнями) є регламентація відносин у цій сфері з метою збереження, поліпшення і відновлення стану атмосферного повітря, запобігання і зниження шкідливого впливу на атмосферне повітря, забезпечення раціонального його використання для виробничих потреб, а також зміцнення правопорядку і законності в цій сфері. Він визначає правові й організаційні основи та екологічні вимоги в галузі охорони і використання атмосферного повітря.

Закон України “Про природно-заповідний фонд” від 16.06.1992 р. закріплює правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду, а також відтворення його природних комплексів і об’єктів.

§ 10. Особливості оренди землі та інших природних ресурсів

Аналіз чинного законодавства свідчить, що оренда природних ресурсів як специфічний різновид природокористування являє собою строкове, платне володіння і користування природними ресурсами для самостійного здійснення орендарем підприємницької та іншої діяльності. Серед природних ресурсів, що можуть використовуватися на умовах оренди, слід назвати землю (у тому числі земельні ділянки лісового фонду), а також водні об’єкти.

Відносини, пов’язані з орендою землі, регулюються Земельним кодексом України (ст. 93), Законом України від 06.10.1998 р. “Про оренду землі”, а також іншими нормативними актами.

Орендодавцями земельних ділянок можуть бути громадяни та юридичні особи України, яким належать ці ділянки. Орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у комунальній власності, є органи місцевого самоврядування (сільські, селищні і міські ради). Землі, що належать державі, в оренду передають органи державної виконавчої влади.

Суб'єкти, яким земельні ділянки надаються в користування на умовах оренди, зветься орендарями. До них належать не тільки громадяни України, підприємства, установи та організації, громадські об'єднання і релігійні організації, але й спільні підприємства, міжнародні об'єднання за участю українських, іноземних юридичних осіб і громадян, а також підприємства, що цілком належать іноземним інвесторам. Крім того, земля на умовах оренди може бути передана іноземним державам, міжнародним організаціям, іноземним юридичним і фізичним особам та особам без громадянства.

На умовах оренди можуть використовуватися землі як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення. В останньому випадку допускається оренда для здійснення підприємницької діяльності. Відповідно до Указу Президента України від 12.07.1995 р. "Про приватизацію та оренду земельних ділянок несільськогосподарського призначення для здійснення підприємницької діяльності" право на оренду зазначених земельних ділянок може бути придбане на конкурсній основі шляхом проведення аукціонів, конкурсів і т.п. Це право в подальшому може бути продано, подаровано, успадковано, закладено чи відчужено іншим законним способом або передано згідно з договором оренди земельної ділянки. Відповідні правові приписи з цього приводу закріплено і в Земельному кодексі України.

Умови, строки оренди землі визначаються за згодою сторін (орендодавця й орендаря) і закріплюються в договорі. Типова форма такого договору затверджена Постановою Кабінету Міністрів від 17.03.1993 р. Укладений договір на право тимчасового користування землею на умовах оренди підлягає нотаріальному посвідченню і набуває законної сили з моменту його державної реєстрації.

Головною умовою договору оренди землі є закріплення в ньому певної мети, для якої передається і надалі повинна використовуватися конкретна земельна ділянка. Саме цією метою і визначаються межі самостійності господарювання орендаря на орендованій земельній ділянці. Законом передбачено можливість зміни цільового призначення орендованої землі. У цьому випадку передача в оренду земельної ділянки здійснюється відповідно до проекту відводу, що є невід'ємним додатком до договору оренди. Залежно від того, які землі передаються в оренду, конкретний орендар набуває відповідних земельних прав, несе покладені на нього обов'язки. Законодавство закріплює конкретні гарантії стабільності прав орендаря і орендодавця.

Закон дозволяє передачу в оренду не тільки земельної ділянки, але й земельної частки (паю) її власником.

Особливістю оренди землі є те, що орендар може передати її у володіння і користування іншій особі. У такому разі йдеться про суборенду, яка можлива лише за згодою орендодавця.

Слід підкреслити деякі особливості орендного землекористування з точки зору строків здійснення цього права. Оренда землі – самостійний різновид тимчасового землекористування. На умовах оренди в короткострокове користування, тобто не більше 5-ти років, земельні ділянки можуть передаватися для випасу худоби, сінокошіння, городництва, державних та громадських потреб. Максимальний же термін довгострокової оренди – 50 років.

Орендне землекористування є платним. За орендовану земельну ділянку з орендаря стягується орендна плата, яка може встановлюватися у грошовій, натуральній та у відробітковій формах. Розмір, умови і строки її внесення визначаються за згодою сторін у договорі оренди. Орендна плата за землю, що стягується у грошовій формі, зараховується на спеціальний бюджетний рахунок сільської, селищної, міської ради, на території якої розташована орендована земельна ділянка.

Право орендного землекористування дає орендарю (громадянину чи підприємству) можливість у багатьох випадках користуватися різними природними ресурсами (корисними копалинами місцевого значення, водними об'єктами та ін.).

Згідно зі ст. 10 Лісового кодексу України в тимчасове користування на умовах оренди можуть надаватися і земельні ділянки лісового фонду. Орендар має переважне право на поновлення договору оренди земельних ділянок лісового фонду після закінчення строку його дії.

Водним кодексом України (ст. 51) передбачено, що в користування на умовах оренди водні об'єкти (їх частини) місцевого значення можуть надаватися водокористувачам лише для риборозведення, виробництва сільськогосподарської і промислової продукції, а також для лікувальних і оздоровчих цілей. Орендодавцями в цих випадках можуть бути тільки відповідні ради. Водокористувачі, яким водний об'єкт (його частина) наданий в оренду, можуть дозволити іншим водокористувачам здійснювати спеціальне водокористування в порядку, який встановлено Водним кодексом України.

§ 11. Правова охорона атмосферного повітря і тваринного світу

Атмосферне повітря – природний об'єкт, що складається з природної суміші газів. Воно утворює зовнішню оболонку землі. Це один із основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища, який виконує екологічні, економічні та оздоровчі функції. Держава, надаючи великого значення збереженню сприятливого стану атмосферного повітря, забезпечує охорону цього природного об'єкта. Важливе місце серед охоронних заходів належить правовій охороні атмосферного повітря. Її

основу складає Закон України “Про охорону атмосферного повітря”. Предметом правової регламентації є відносини в галузі охорони, збереження і поліпшення атмосфери, а також використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення.

На стан атмосферного повітря впливають головним чином два фактори: викиди в атмосферу забруднюючих речовин і шкідливі впливи на неї. До останніх належать, зокрема, звукові коливання, різні випромінювання та інші фізичні й біологічні фактори.

Серед заходів щодо охорони атмосферного повітря закон закріплює специфічні обов’язки підприємств, установ та організацій, які здійснюють викиди в атмосферу і шкідливо впливають на неї. У зв’язку з цим важливого значення набувають законодавчі приписи, що регламентують обмеження, тимчасову заборону чи припинення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря та шкідливий вплив фізичних і біологічних чинників тощо.

Тваринний світ – один із основних компонентів навколишнього природного середовища, національне багатство України, джерело духовного й естетичного збагачення і виховання людей, база отримання матеріальних цінностей.

Законом України “Про тваринний світ” передбачено, що охорона тваринного світу містить систему як правових, так і організаційних, економічних, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення і раціональне використання об’єктів тваринного світу.

Правова охорона тваринного світу забезпечується шляхом: встановлення правил та норм охорони, раціонального використання і відтворення об’єктів тваринного світу; встановлення заборон та обмежень у використанні об’єктів тваринного світу; охорони від самовільного використання та інших порушень чинного порядку використання об’єктів тваринного світу; охорони середовища перебування, умов розмноження і шляхів міграції тварин; створення заповідників, заказників і виділення інших природних територій та об’єктів, що підлягають особливій охороні; встановлення особливого режиму охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України; проведення заходів екологічної безпеки; обмеження вивезення за кордон об’єктів тваринного світу, здійснення інших заходів і встановлення інших вимог щодо охорони об’єктів тваринного світу.

За порушення законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу винні особи притягуються до відповідальності. Відповідальність передбачено, зокрема, за порушення порядку надання об’єктів тваринного світу в користування, за незаконне вилучення об’єктів тваринного світу з природного середовища або ж самовільне спеціальне використання цих об’єктів, невиконання вимог державної екологічної

експертизи, жорстоке поводження з тваринами; виготовлення, зберігання, реалізацію та застосування заборонених знарядь добування тварин та в інших випадках.

§ 12. Правовий режим природно-заповідного фонду України

Природно-заповідний фонд України складають ділянки суші й водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність. Вони виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримки загального екологічного балансу і забезпечення належного стану навколишнього природного середовища. Правовою основою організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів та об'єктів є Закон України “Про природно-заповідний фонд України”.

Складові частини природно-заповідного фонду – це природні території й об'єкти (природні заповідники, біосферні заповідники, заказники, національні природні парки та ін.), а також штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва). Території та об'єкти природно-заповідного фонду з додержанням встановлених законом охоронних вимог і правил можуть використовуватися тільки для природоохоронних, науково-дослідних, оздоровчих, рекреаційних, освітньо-виховних та інших цілей.

Управління в зазначеній сфері здійснюється спеціально уповноваженими органами – Міністерством екології і природних ресурсів та його органами на місцях. В управлінні територіями й об'єктами природно-заповідного фонду мають право брати участь і об'єднання громадян, статутами яких передбачено діяльність у галузі охорони навколишнього природного середовища.

З метою забезпечення ефективної організації і функціонування природно-заповідного фонду використовуються закріплені законом економічні механізми: компенсація у встановленому порядку збитків, заподіяних порушенням законодавства про природно-заповідний фонд; екологічна оцінка територій і об'єктів природно-заповідного фонду, ведення їхнього обліку та ін. Створення об'єктів природно-заповідного фонду та оголошення відповідних територій територіями природно-заповідного фонду здійснюються в порядку, встановленому законом. Так, рішення про створення природних заповідників, національних і природних парків і про відведення земельних ділянок для них, а також рішення щодо інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення приймаються Президентом України. Рішення ж про створення

біосферних заповідників приймаються Президентом України лише після того, як зазначені питання будуть вирішені відповідно до міжнародних угод.

За порушення законодавства про природно-заповідний фонд передбачено дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову і кримінальну відповідальність винних осіб.

ГЛАВА XIV. ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§ 1. Цивільне право як самостійна галузь права

Цивільне право регулює майнові відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням матеріальними благами, а також деякі особисті немайнові відносини. Особисті немайнові відносини можуть бути пов'язані з майновими відносинами (наприклад, відносини, об'єкти яких – твори літератури, науки, мистецтва, відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції) і не пов'язаними з ними (наприклад, відносини, об'єкти яких – честь, гідність, ділова репутація осіб, інші нематеріальні блага, які невіддільні від особистості людини).

Особливістю нематеріальних відносин, що регулюються цивільним правом, є те, що їх учасники юридично рівні. Тому майнові відносини, які ґрунтуються на адміністративній підпорядкованості, регулюються не цивільним, а іншим законодавством (адміністративним, фінансовим та ін.).

Цивільне законодавство – найбільша галузь законодавства. Її основними нормативними актами є Цивільний кодекс України¹, закони України про власність, про підприємства, про господарські товариства, про підприємництво, про оренду майна державних підприємств і організацій, про приватизацію майна державних підприємств, про приватизацію невеликих державних підприємств (мала приватизація) та ін.

§ 2. Громадяни як суб'єкти цивільного права

Суб'єктами цивільних правовідносин є передусім громадяни України. Як суб'єкти цивільного права громадяни характеризуються тим, що в силу закону вони повинні бути правоздатними й дієздатними. Здатність мати цивільні права і обов'язки в цивільному праві називається правоздатністю (ст. 9 ЦК). Здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки – це дієздатність (ст. 11 ЦК).

Правоздатність громадянина виникає у момент його народження і припиняється зі смертю. Як правоздатні особи громадяни можуть відповідно

¹ Далі – ЦК.

до закону мати: право на приватну власність, на користування жилими приміщеннями та іншим майном, успадковувати і заповідати майно, обирати рід занять і місце проживання, авторські права на твори науки, літератури і мистецтва, на відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, промислові зразки, а також мати інші майнові та особисті немайнові права.

Цивільна правоздатність визнана рівною мірою за всіма громадянами України незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, релігійних переконань, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин.

На відміну від правоздатності дієздатність громадян виникає в повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення ними вісімнадцятирічного віку (ст. 11 ЦК). Громадяни цього віку можуть самостійно здійснювати будь-які цивільно-правові угоди.

Неповнолітні громадяни також мають дієздатність, але не повною мірою. Неповнолітні віком від 15 до 18 років вправі укласти угоди за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників, а також учиняти дрібні побутові угоди, самостійно розпоряджатися своєю заробітною платою (заробітком) або стипендією, здійснювати авторські або винахідницькі права на свої твори, винаходи, раціоналізаторські пропозиції і промислові зразки, права на свої відкриття (ст. 13 ЦК).

За неповнолітніх, які не досягли 15 років, угоди укладають від їх імені батьки (усиновителі) або опікун. Закон визнає за ними можливість учиняти тільки дрібні побутові угоди, наприклад, придбання учбового приладдя, продуктів харчування, білета в кіно або інших незначних за своєю вартістю предметів.

Обсяг дієздатності громадян визначається законом. Тому ніхто не може бути обмеженим у дієздатності інакше ніж у випадках і порядку, зазначених у законі. Так, ст. 15 ЦК передбачає можливість обмеження в дієздатності громадянина, який внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами ставить себе і свою сім'ю у тяжке матеріальне становище. Обмеження в дієздатності допускається лише за рішенням суду і тільки стосовно повнолітніх осіб.

Визнання громадянина повністю недієздатним можливе в тому випадку, коли він внаслідок душевної хвороби або недоумства не може розуміти значення своїх дій або керувати ними (ст. 16 ЦК).

Визнання громадянина недієздатним також відбувається в судовому порядку. Його права та обов'язки у цьому разі здійснює опікун, призначений на підставі рішення суду органами опіки та піклування.

§ 3. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права

Суб'єктами цивільного права, крім громадян, можуть бути

підприємства, установи, організації, у тому числі й індивідуальні, спільні підприємства, господарчі товариства, міжнародні об'єднання організацій. У законодавстві ці суб'єкти називаються юридичними особами.

Юридичними особами визнаються організації, які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді або в господарському чи третейському суді (ст. 23 ЦК).

Юридичні особи утворюються в порядку, встановленому законодавством. Підприємство, наприклад, може створюватися за рішенням власника майна або уповноваженого ним органу, а також у результаті виділення із складу діючих підприємств, організацій одного чи декількох структурних підрозділів. Підприємство вважається створеним і набуває права юридичної особи з дня його державної реєстрації.

Такий же порядок встановлено для створення організацій і установ. У деяких випадках для здійснення діяльності підприємствам, установам необхідно отримати дозвіл (ліцензію). Так, пошук (розвідування) та експлуатація корисних копалин, ремонт спортивної, мисливської та іншої зброї, виготовлення і реалізація медикаментів та хімічних речовин, виготовлення пива і вина, медична, юридична практика та деякі інші види діяльності здійснюються лише за ліцензіями, які видаються Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним органом.

§ 4. Право власності

Право власності – сукупність правових норм, які регулюють відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном. Під володінням розуміють можливість власника панувати над майном, впливати на нього. Користуванням називається одержання із майна користі. Розпорядження – це правомочність повною мірою визначати долю майна (продати, подарувати, віддати в заставу та ін.).

Суб'єктами права власності визнаються: народ України, громадяни, юридичні особи, держава. Суб'єктами права власності на території України можуть бути й інші держави, їхні юридичні особи, спільні підприємства, міжнародні організації, громадяни інших держав і особи без громадянства. Конституцією України визначаються ще й такі суб'єкти права комунальної власності, як громади сіл, селищ, міст, районів у містах.

Згідно із Законом України “Про власність” від 07.02.1991 р. національне багатство України складають: земля, її надра, повітряний простір, водні й інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони, основні засоби виробництва в промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, житловий фонд,

будови і споруди, фінансові ресурси, наукові досягнення, національні культурні та історичні цінності, в тому числі й ті, що знаходяться за її межами, – все це є власністю народу України (ст. 1).

За загальним правилом власник не може бути позбавлений права власності на своє майно, крім випадків, передбачених законом. Наприклад, вилучення майна у власника допускається при зверненні стягнення на це майно за зобов'язаннями власника; за обставин надзвичайного характеру (у випадках стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій майно в інтересах суспільства за рішенням органів державної влади може бути вилучено або реквізовано у власника з виплатою йому вартості цього майна).

У випадках, передбачених законодавчими актами України, допускається оплатне вилучення майна у власника за рішенням суду чи іншого компетентного органу (службової особи), а також безоплатне вилучення (конфіскація) у власника за рішенням (вироком) суду, господарського суду чи іншого компетентного органу (посадової особи) як санкція за вчинення правопорушення.

Зазначений Закон передбачає поряд із правом власності на майно і право інтелектуальної власності, об'єктами якого є твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, результати науково-дослідних робіт та інші результати інтелектуальної праці (ст. 41).

Конституцією України не передбачено поділу державної власності на загальнодержавну (республіканську) і комунальну, а виділено поряд з державною як самостійну форму власності – комунальну (ст. 41).

§ 5. Право приватної власності

Суб'єктами права приватної власності в Україні є громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Іноземні громадяни та особи без громадянства користуються правами і несуть обов'язки щодо належного їм на території України майна нарівні з громадянами України.

Виникнення права власності не залежить від віку. Коли майно, наприклад, отримано підлітком внаслідок успадкування або подарено йому, то він має право володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Об'єктами права приватної власності можуть бути підприємства, жилі будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення. Крім того, у власності громадян можуть бути твори науки, літератури, мистецтва, відкриття, промислові зразки та інші результати інтелектуальної праці.

Постановою Верховної Ради України від 17.06.1992 р. “Про право власності на окремі види майна” затверджено перелік видів майна, яке не може перебувати у власності громадян, і встановлено спеціальний порядок набуття права власності на окремі види майна. Так, не можуть бути у власності громадян: зброя, боєприпаси (крім мисливської зброї і боєприпасів до неї, придбаних громадянськими об’єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ); бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси; вибухові речовини і засоби вибуху; всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали й устаткування для його виробництва; бойові отруйні речовини – наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікарські засоби (за винятком отриманих за призначенням лікаря); протиградові прилади; державні еталони одиниць фізичних величин; електрошокові установки і спеціальні засоби, що застосовуються правоохоронними органами, крім газових пістолетів, револьверів і патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивою і подразнювальною дії.

Інколи громадяни набувають права власності на майно за наявності відповідного дозволу компетентних органів, наприклад, про право власності на вогнепальну нарізну зброю (мисливські карабіни, гвинтівки, комбіновану зброю з нарізними стволами). Дозвіл на ці об’єкти власності видається органами внутрішніх справ. У власності можуть бути й об’єкти, які перебувають на державному обліку, – пам’ятки історії та культури, а також радіоактивні речовини у разі наявності дозволу відповідно Міністерства культури і Державного комітету України з ядерної і радіоактивної безпеки.

Право власності на майно може належати одночасно двом чи кільком особам, що створює спільну власність. Закон розрізняє два види спільної власності: часткову і сумісну.

Спільна часткова власність має місце в тих випадках, коли кожен її учасник володіє певною часткою у праві власності. При цьому кожному учаснику спільної часткової власності належить не частка майна в натурі, а частка у праві власності на спільне майно. Наприклад, майно, придбане внаслідок спільної праці громадян, що об’єдналися для спільної діяльності, є їх спільною частковою власністю, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними (ст. 17 Закону України “Про власність”).

Володіння, користування і розпорядження майном при спільній частковій власності здійснюється за згодою всіх її учасників. Коли такої згоди не досягнуто, спір між ними вирішується судом.

Спільна сумісна власність має місце в тих випадках, коли кожен її учасник не володіє ніякою зарані визначеною часткою у праві на спільне майно. Наприклад, майно, нажите подружжям під час шлюбу, належить їм на праві спільної сумісної власності. Особам, що ведуть селянське (фермерське) господарство, майно належить також на праві спільної сумісної власності (ст. 18 Закону “Про власність”).

Частка кожного з учасників спільної сумісної власності може бути визначена лише при поділі (виділі) майна, після чого відносини спільної сумісної власності припиняються.

§ 6. Право власності юридичних осіб

У Законі України “Про власність” право власності юридичних осіб називається правом колективної власності (ст. 2).

Суб’єктами права власності юридичних осіб є колективні підприємства, акціонерні товариства, господарчі товариства, господарчі об’єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об’єднання, релігійні та інші організації.

Право власності юридичних осіб виникає на підставі: добровільного об’єднання майна громадян і юридичних осіб для створення кооперативів, акціонерних товариств, інших господарчих товариств і об’єднань; передачі державних підприємств в оренду; викупу колективами трудящих державного майна; перетворення державних підприємств в акціонерні та інші товариства; безоплатної передачі майна державного підприємства у власність трудового колективу; державних субсидій; пожертвувань організацій і громадян, інших цивільно-правових угод.

У власність юридичних осіб можуть бути передані землі колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, у тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, землі садівницьких товариств – за рішенням загальних зборів цих підприємств, кооперативів, товариств.

На праві власності юридичним особам можуть належати різні об’єкти. Так, згідно із Законом України “Про власність” об’єктами права власності є:

а) кооперативу – будівлі, споруди, грошові та інші майнові внески його членів; виготовлена ним продукція; доходи, одержані від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу, а також інше майно, придбане на підставах, не заборонених законом;

б) акціонерного товариства – майно, придбане за рахунок продажу акцій, одержане в результаті його господарської діяльності, а також інше майно, набуто на підставах, не заборонених законом;

в) господарчого товариства – грошові та майнові внески його членів, а також майно, набуто внаслідок господарської діяльності, та інше майно, придбане на підставах, не заборонених законом;

г) господарчого об’єднання підприємств і організацій (концерну, асоціації, галузевого, міжгалузевого регіонального об’єднання) – майно, добровільно передане йому підприємствами й організаціями, а також набуто в результаті господарської діяльності та на інших підставах, не заборонених

законом;

д) громадських об'єднань (у тому числі професійних спілок, благодійних та інших громадських фондів) – майно культурно-освітнього та оздоровчого призначення, грошові кошти, акції, інші цінні папери, жилі будинки, споруди виробничого і невиробничого призначення, обладнання, устаткування, транспортні засоби та інше майно, необхідне для забезпечення діяльності, передбаченої їх статутами;

е) релігійної організації – культові споруди, предмети релігійної обрядовості, благодійного, культурно-освітнього і виробничого призначення, жилі будинки, грошові кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

§ 7. Право державної власності

Суб'єктом права державної власності є держава в особі Верховної Ради України.

Верховна Рада України здійснює свої повноваження власника через уповноважені нею державні органи. Цими органами є: Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, а також Фонд державного майна України. Згідно із п. 5 ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності, а також здійснює управління об'єктами державної власності. Міністерства і відомства згідно з Декретом Кабінету Міністрів України “Про управління майном, що є у загальнодержавній власності” від 15.12.1992 р. приймають рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємств, установ і організацій, заснованих на загальнодержавній власності (п. 2). Фонд державного майна України здійснює повноваження управління при приватизації та передачі в оренду об'єктів права державної власності, а також деякі інші повноваження (наприклад, управління частками, паями в господарчих товариствах, акціями акціонерних товариств тощо).

Об'єктами права державної власності є: земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони; майно, яке забезпечує діяльність Верховної Ради України і утворених нею державних органів; майно Збройних Сил, Служби безпеки, Прикордонних і Внутрішніх військ; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту спільного користування, зв'язку та інформації, які мають загальнодержавне значення; кошти Державного бюджету; Національний банк, інші державні банки, їх установи і створені ними кредитні ресурси; державні резервні страхові та інші фонди; майно вищих і середніх навчальних закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери та інше майно, що становить

матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток.

У державній власності може бути інше майно, передане у власність України іншими державами, а також юридичними особами та громадянами (ст. 34 Закону України “Про власність”).

Відчуження від держави засобів виробництва, що є державною власністю і закріплені за державним підприємством, здійснюється виключно на конкурентних підставах (через біржі, за конкурсом, на аукціонах) у порядку, визначеному Фондом державного майна України. Отримані в результаті відчуження такого майна кошти направляються виключно на інвестиції.

Реалізуючи право повного господарського ведення, державне підприємство володіє, користується зазначеним майном за своїм розсудом, здійснюючи щодо нього будь-які дії, що не суперечать статуту підприємства.

Підприємство, якщо інше не передбачено його статутом, має право продавати і передавати іншим підприємствам, організаціям, установам, а також громадянам, обмінювати, здавати в оренду, надавати безоплатно в тимчасове користування або в борг належні йому будови, спорудження, устаткування, транспортні засоби, інвентар, сировину та інші матеріальні цінності, а також списувати їх з балансу (ст. 10 Закону “Про підприємства в Україні”).

Способами виникнення права державної власності є: стягнення податків та зборів, націоналізація, конфіскація та реквізиція, розширене відтворення на державних підприємствах. Можливим є набуття права державної власності на безхазяйне майно, скарб, знахідку, бездоглядну худобу, а також на майно, що є пам’яткою історії та культури, у разі безгосподарного ставлення до нього громадянина, якому воно належить.

§ 8. Право комунальної власності

Право комунальної власності – право територіальної громади володіти, доцільно, економно, ефективно користуватися і розпоряджатися за власним розсудом і в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування (ст. 1 Закону України “Про місцеве самоврядування” від 21.05.1997 р.).

Суб’єктами права комунальної власності згідно із Законом України “Про власність” є адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, районних, міських, селищних, сільських рад народних депутатів (ст. 32). Це положення Закону суперечить Конституції України, а тому не може застосовуватися. У ст. 142 Конституції України зазначено, що суб’єктами права комунальної власності є територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах.

Відповідно до ст. 143 Конституції України територіальні громади села,

селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання, затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю.

Територіальна громада як суб'єкт права комунальної власності несе самостійну майнову відповідальність за зобов'язаннями – майном, яке їй належить, а також майном, яке закріплено за відповідними органами місцевого самоврядування, комунальними підприємствами, установами, організаціями.

Одним із найпоширеніших способів виникнення права комунальної власності є передача об'єктів права державної власності у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст або у їх спільну власність. Згідно із Законом України “Про передачу об'єктів права державної і комунальної власності” від 03.03.1998 р. об'єктами такої передачі є:

- цілісні майнові комплекси підприємств, установ, організацій, їх структурних підрозділів;
- нерухоме майно (будівлі, споруди, у тому числі об'єкти незавершеного будівництва, приміщення);
- інше окреме індивідуально визначене майно підприємств;
- акції (частки, паї), що належать державі або суб'єктам права комунальної власності у майні господарських товариств (ст. 2).

Способом виникнення права комунальної власності є також укладення різних цивільно-правових угод, внаслідок яких у комунальну власність переходять матеріальні блага від інших власників.

§ 9. Захист права власності

Цивільне законодавство забезпечує громадянам та іншим власникам рівні умови захисту права власності.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права (навіть коли вони не поєднані з втратою володіння) і відшкодування шкоди, заподіяної йому. Так, у випадку прийняття законодавчого акта, який припиняє право власності, держава відшкодовує власнику заподіяні збитки в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент припинення права власності, включаючи й неoderжані доходи.

Припинення права власності на будинок, інші будови чи насадження у зв'язку з вилученням земельної ділянки, на якій вони розташовані, дозволяється лише у випадку і порядку, встановлених законодавством, і за

попереднім відшкодуванням збитків у повному обсязі. Якщо власник не згоден із рішенням, що передбачає припинення права власності, воно не може бути виконано до вирішення спору судом, господарським чи третейським судами.

Власнику надається право на компенсацію зниження вартості будинку в результаті діяльності підприємств, організацій, що призвели до порушення рівня шумової чи екологічної захищеності території.

У випадках технологічних чи екологічних катастроф та за інших обставин надзвичайного характеру, які виключають можливість здійснення власником його прав щодо володіння, користування і розпорядження майном, йому відшкодовуються збитки в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент припинення права власності, включаючи й неoderжані доходи, чи передається у власність інше рівноцінне майно.

Положення про захист права власності поширюються також на особу, яка хоча й не є власником, але володіє майном на праві повного господарського відання, оперативного управління або на іншій підставі, передбаченій законом чи договором. Ця особа має право на захист свого володіння і від власників.

Найважливішим цивільно-правовим способом захисту права власності є право власника на витребування повернення (віндикації) свого майна з чужого незаконного володіння. Власником може бути витребувана тільки його річ, а тому вона повинна мати індивідуально визначені ознаки.

Захист прав власника можливий і в тих випадках, коли власник, володіючи річчю, не може належним чином користуватися чи розпоряджатися нею, оскільки інші особи створюють перешкоди у здійсненні цих правомочностей.

Згідно зі ст. 48 Закону України “Про власність” власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння, і відшкодування завданих цим збитків. Захист інтересів власника в таких випадках здійснюється засобом негативного позову. При цьому власник має право вимагати усунення будь-яких порушень його прав незалежно від наявності вини в діях порушника. Достатньо, щоб дії порушника були протиправними.

§ 10. Цивільно-правові договори

Норми цивільного права регулюють порядок з правом власності деякі договірні відносини. Під договором у цивільному праві слід розуміти угоду сторін, яка спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Сторони в цивільно-правовому договорі рівні. Ніхто з них не користується ніякими пільгами, і нікому не надається перевага.

Відповідно до ст. 153 ЦК договір вважається укладеним, коли між

сторонами у певних випадках у належній формі досягнуто згоди за всіма істотними умовами, до яких відносять умови, що визнані такими за законом, або необхідні для договорів даного виду. Істотними визнаються й інші умови, щодо яких за заявою однієї із сторін повинно бути досягнуто згоди. Наприклад, у договорі купівлі-продажу істотними є предмет, ціна, строк.

Звичайні умови в договір, як правило, не включаються, оскільки вони передбачені в нормах цивільного права. Так, коли в договорі не зазначено місце виконання, то діє загальне правило ст. 167 ЦК (місце знаходження будівлі, місце проживання кредитора, місце проживання боржника).

Випадкові умови договору укладаються за погодженням сторін, хоча в договорах такого типу вони не передбачаються. Прикладом випадкових умов договору-доручення є встановлення посереднику винагороди за виконання доручених йому дій. Випадкові умови, включені в договір, є обов'язковими для виконання.

Договори можуть бути односторонні та двосторонні. В односторонньому договорі тільки одна сторона бере на себе обов'язки щодо іншої сторони. Наприклад, за договором дарування одна сторона передає безоплатно другій стороні майно у власність. Договір вважається укладеним з моменту передачі майна обдарованому. Приклад двостороннього договору – договір купівлі-продажу, оскільки і продавець, і покупець беруть на себе відповідні зобов'язання.

У цивільному праві договори поділяються на безоплатні й оплатні. Оплатним називається договір, у якому дії однієї сторони компенсуються діями іншої. До таких договорів належать договори купівлі-продажу, підряду, найму. Безоплатним називається договір, у якому дії сторін не компенсуються (договір дарування).

Цивільне право передбачає і такий вид договорів, для укладення яких крім згоди сторін необхідним є також виконання певної дії. Ці договори називаються реальними. Реальний договір вважається укладеним не з моменту згоди сторін, а з моменту вчинення певної дії. Наприклад, договір позики слід вважати укладеним не з моменту згоди між сторонами про позику, а з моменту, коли позикодавець передав позичальнику певну суму грошей або речей.

Ті договори, для укладення яких достатньо лише згоди сторін, називаються консенсуальними. До них належать договір найму, договір-підряду та ін.

§ 11. Цивільно-правова відповідальність

Цивільно-правова відповідальність виникає у випадках невиконання договірних зобов'язань, заподіяння моральної шкоди, шкоди здоров'ю,

завдання збитків майну іншої особи (позадовірна відповідальність).

Цивільно-правова відповідальність забезпечує повне і своєчасне виконання договірних та інших зобов'язань. Вона настає у випадках протиправності дії особи, заподіяння шкоди чи наявності факту невиконання договору, вини зобов'язаної особи, а також причинного зв'язку між поведінкою особи і збитками, завданими внаслідок невиконання договору, та ін.

Згідно з чинним цивільним законодавством відповідальність за порушення зобов'язань є мірою правового впливу на особу за вчинене нею правопорушення. У випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язань боржником останній повинен відшкодувати кредиторі заподіяні збитки. Під збитками розуміють витрати, проведені кредитором, втрата чи пошкодження його майна, а також не одержані кредитором доходи, які він би отримав, коли б зобов'язання було виконано боржником. Якщо за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання встановлено неустойку (штраф, пеню), то збитки відшкодовуються в частині, не покритій неустойкою (штрафом, пенєю).

Законом чи договором можуть бути передбачені випадки, коли допускається відшкодування тільки неустойки (штрафу, пені), але не збитків; коли збитки можуть бути відшкодовані в повній сумі понад неустойку (штраф, пеню); коли за вибором кредитора можуть бути відшкодовані або неустойка (штраф, пеня), або збитки.

Сплата неустойки (штрафу, пені), встановленої на випадок прострочення чи іншого неналежного виконання зобов'язання, та відшкодування збитків, заподіяних його неналежним виконанням, не звільняє боржника від виконання зобов'язання в натурі.

У випадку невиконання зобов'язання передати індивідуально визначену річ у власність чи в користування кредиторі останній вправі вимагати відібрання цієї речі у боржника та передачі йому.

Позадовірні зобов'язання виникають внаслідок: заподіяння матеріальних чи моральних збитків іншій особі; врятування державного майна громадянином, що зазнав у зв'язку з цим збитків; безпідставної купівлі чи збереження майна однією особою за рахунок іншої. За таких обставин особа, яка своєю протиправною поведінкою заподіяла збитки іншій особі, зобов'язана відшкодувати їх (ст. 440, 440¹ ЦК). Суб'єктами таких зобов'язань можуть бути як громадяни, так і юридичні особи. У цьому разі потерпілий виступає як кредитор і має право вимагати відшкодування матеріальної та моральної шкоди, а особа, яка заподіяла шкоду, є боржником і несе зобов'язання щодо виконання цієї вимоги. Зобов'язання відшкодувати шкоду мають тут місце в силу закону й самого факту заподіяння шкоди (наприклад, пошкодження чужого майна в результаті наїзду транспорту, підпалу, завдання фізичних і моральних страждань). Зобов'язання щодо

відшкодування заподіяної моральної чи матеріальної шкоди настає у зв'язку з порушенням заподіювачем шкоди спільного для всіх зобов'язання утримуватися від посягань на будь-які блага, що належать іншим особам.

Особи, що заподіяли спільно шкоду, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Особа, яка відшкодувала шкоду, заподіяну з вини іншого, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи в розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлено законом.

Закон особливо визначає відповідальність за шкоду, заподіяну неповнолітніми, які не досягли 15 років. Відповідають їх батьки (усиновителі) або опікуни, якщо не буде доведено, що шкода сталася не з вини неповнолітніх. Неповнолітній віком від 15 до 18 років відповідає за заподіяну ним шкоду на загальних підставах. Коли у неповнолітнього такого віку немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної ним шкоди, то вона у відповідній частині повинна бути відшкодована його батьками (усиновителями) або піклувальником, якщо не буде доведено, що шкода сталася не з його вини. Відповідальність батьків (усиновителів) або піклувальника припиняється по досягненні тим, хто заподіяв шкоду, повноліття, а також у разі, коли у нього до досягнення повноліття з'явиться майно або заробіток, достатній для відшкодування шкоди.

Державні органи несуть майнову відповідальність за шкоду, заподіяну ними неправомірним втручанням у здійснення власником правомочностей щодо володіння, користування чи розпорядження майном в обсязі повного відшкодування власнику вартості майна на момент припинення права власності, включаючи й неoderжані прибутки. Такі ж наслідки настають і тоді, коли власнику заподіяно шкоду виданням акта, який не відповідає закону, органом державного управління або місцевим органом державної влади.

§ 12. Спадкове право

Спадкоємство – це перехід майна після смерті його власника (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємця). Спадкоємство виникає у випадку смерті громадянина або оголошення в судовому порядку його померлим.

Нормами цивільного права передбачаються дві підстави для спадкоємства: за законом і за заповітом. Спадкоємство за законом має місце, коли спадкодавець не виражає своєї волі щодо спадщини, і тому вона переходить до осіб, зазначених у законі. Спадкоємство за заповітом може бути тоді, коли спадкодавець за життя розпоряджається своїм майном таким чином, що після його смерті воно переходить до осіб, зазначених у письмовому заповіті.

Спадкодавцями можуть бути як за законом, так і за заповітом лише

громадяни, а не юридичні особи. Спадкоємцями ж можуть бути і громадяни, і юридичні особи, а також держава.

До спадкоємців переходить передусім право власності на речі й грошові збереження, які належали спадкодавцю. Поряд із цим до складу спадкоємства можуть входити також права і обов'язки спадкодавця, які виникають із зобов'язальних, авторських та інших цивільних правовідносин. Наприклад, якщо у спадкодавця були боржники, які не встигли виконати свої зобов'язання, то право вимагати від них сплати боргу переходить до спадкоємців. Переходять такі ж зобов'язання і щодо сплати боргу, відшкодування заподіяної шкоди, повернення безпідставно придбаного майна.

У разі спадкоємства за законом спадкоємцями першої черги є, у рівних частках, діти (у тому числі й усиновлені), дружина і батьки (усиновителі) померлого, а також дитина померлого, яка народилася після його смерті.

Онуки і правнуки спадкодавця є спадкоємцями за законом, якщо на час відкриття спадщини немає в живих того з їх батьків, хто був би спадкоємцем; вони успадковують порівну в тій частці, яка належала б при спадкоємстві за законом їх померлому батькові.

У випадках відсутності спадкоємців першої черги або неприйняття ними спадщини у разі, коли всі спадкоємці першої черги не закликаються до спадкування, успадковують у рівних частках: брати і сестри померлого, а також дід і бабка померлого як з боку батька, так і з боку матері (друга черга).

До спадкоємців за законом належать непрацездатні особи, що перебували на утриманні померлого не менше одного року до його смерті. За наявності інших спадкоємців вони успадковують нарівні зі спадкоємцями тієї черги, яка закликається до спадкоємства (ст. 531 ЦК).

Закон передбачає право на обов'язкову частку в спадщині (ст. 535 ЦК). Неповнолітні чи непрацездатні діти спадкодавця (у тому числі й усиновлені), а також непрацездатні дружина, батьки (усиновителі) і утриманці померлого успадковують, незалежно від змісту заповіту, не менше двох третин частки, яка належала б кожному з них при спадкоємстві за законом (обов'язкова частка).

ГЛАВА XV. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Ринкова економіка як об'єкт правового регулювання

Як відомо, підприємництво є рушійною силою ринкової економіки поряд із такими важливими її чинниками, як приватна власність та засновані на ній підприємства, вільне ціноутворення, економічна конкуренція та стимулююча відтворення ринкових чинників роль держави.

Відомо також, що всі ці чинники, а точніше складні організаційно-правові механізми, почали формуватися в Україні фактично лише протягом десяти останніх років.

Тому сьогодні можна говорити тільки про формування законодавства України в галузі правового регулювання ринкових відносин взагалі та підприємництва зокрема.

Господарське законодавство, що існувало за радянських часів, принципово не могло стати правовою базою для еволюційного розвитку законодавства в цій сфері. Справа в тому, що за умов, коли майже всі виробники промислових товарів та послуг були державними підприємствами і держава як засновник цих підприємств самостійно формувала через інститут планування обсяги виробництва, ціни та господарські зв'язки, економічні відносини планової соціалістичної економіки мали так би мовити внутрішній характер. Рушійною силою тут були не ринкові механізми, а єдина воля держави. Відповідно до цього завданням господарського законодавства того часу була конкретизація власне волі держави щодо економічних процесів шляхом видання обов'язкових для виконання приписів нормативного, а також ненормативного характеру із прямими вказівками конкретним державним підприємствам щодо їх діяльності. Тому в цілому правове регулювання економічних відносин того часу, хоча й визнавався їх товарно-грошовий зміст, виходило із застосування переважно імперативних (владних) засобів їх регулювання.

Ринкова економіка всупереч єдиній волі, навпаки, передбачає масове прийняття суб'єктами економічних відносин своїх власних, окремих рішень, що реалізують їх приватну мотивацію, майнові інтереси. І лише у своїй сукупності такі рішення дають результати у вигляді тих чи інших економічних процесів. Однак відповідальні рішення можуть приймати лише вільні суб'єкти. Тому передумовою ринкової економіки є економічні, підприємницькі свободи. Такі свободи стосуються прийняття різних самостійних рішень, наприклад: здійснювати підприємницьку діяльність чи утримуватися від активності; яким чином планувати обсяг та види виробництва; з ким укладати контракти; за якою ціною, на який строк та якими засобами забезпечувати виконання зобов'язань та ін. Зрозуміло, що регулювання економічної діяльності на таких засадах має передбачати широку самостійність суб'єктів економічної діяльності, їх автономність від держави та дієві гарантії від втручання у підприємництво з боку держави та її посадових осіб. Забезпечити такий характер правового регулювання можна лише із застосуванням так званого диспозитивного методу регулювання, що надає перевагу угодам сторін, власне утвореному ними регулюванню взаємовідносин (договірних зобов'язань) навіть перед регулюванням, встановленим законодавством. Свобода підприємництва, свобода договору можуть реалізовуватися лише за умови диспозитивності правового

регулювання.

Водночас загальновідомо, що ринковий механізм містить умови самознищення, які в економічній теорії отримали назву “неспроможності ринку”. До них відносять тенденцію до монополізації ринку певними підприємствами, необхідність громадського контролю за якістю товарів та послуг, за безпекою певних видів виробництв тощо.

Таким чином, запобіжна та стимулююча розвиток економічних процесів роль держави визнається необхідною як елемент функціонування всієї ринкової системи. Проте роль держави у підтримці конкурентного середовища, в протидії монопольним виявам та проявам недобросовісної конкуренції, у визначенні стандартів та правил надання важливих для суспільства послуг або у визначенні кваліфікаційних вимог до допущення підприємців до окремих видів діяльності може реалізовуватися лише на владній, імперативній основі, бо всі ці заходи об’єктивно обмежують підприємницькі свободи, а тому не можуть регулюватися на засадах добровільності.

§ 2. Приватноправове регулювання підприємництва

В юридичній науці стало традиційним поділяти суспільні відносини, що виникають з приводу підприємницької діяльності, на “горизонтальні” та “вертикальні”. “Горизонтальні” – це відносини, що виникають між підприємствами або підприємцями та громадянами на договірній основі. Такі відносини можуть стосуватися інвестування, тобто залучення коштів та майна до підприємницької діяльності, укладання договорів, пов’язаних із постачанням матеріалів, сировини для виробництва товарів, і власне реалізації вироблених товарів та наданих послуг. З урахуванням того, що такі відносини переважно виникають між суб’єктами приватного права (громадянами, юридичними особами – підприємствами), вони мають більш точну назву – приватно-правові відносини.

Приватно-правові відносини взагалі й у підприємстві зокрема реалізуються на засадах автономії суб’єктів один від одного та від держави за майновими й організаційними ознаками; на засадах рівноправного становища суб’єктів у стосунках між собою (тому й угоди укладаються лише в тому випадку, коли існує збіг волевиявлення сторін щодо умов таких угод); на засадах свободи договору та судового розгляду спорів між ними. Згадаємо також і метод диспозитивного регулювання, який дозволяє суб’єктам самим встановлювати двостороннє регулювання взаємовідносин, що у випадку укладання угод матиме перевагу над положеннями закону, які регулюють той же самий вид зобов’язань. Головними завданнями законодавства в галузі приватноправового регулювання підприємництва є: визначення кваліфікаційних критеріїв власне підприємництва; визначення суб’єктів

підприємницької діяльності та обсягу їх правосуб'єктності з переліком можливих обмежень; визначення державних гарантій підприємницької діяльності. Завдання законодавчого врегулювання цих питань виконує Закон України “Про підприємництво”.

Дуже важливим завданням приватноправового регулювання є визначення переліку організаційно-правових форм суб'єктів підприємницької діяльності. З одного боку, тут існують різні за специфікою інтереси засновників як між собою, так і щодо заснованого ними підприємства. Наприклад, підприємство може бути зацікавлене у збільшенні своїх активів за рахунок залучення коштів нових акціонерів, але не всі існуючі акціонери з цим погоджуються, адже їхня частка може таким чином зменшитися. З іншого боку, акціонерне товариство як організаційно-правова форма забезпечує певну стабільність підприємства за рахунок того, що акціонер не може вийти з числа учасників товариства, вимагаючи у нього викупити належні цьому акціонеру акції. Чи знайде він покупця на них, товариство не цікавить, і це аж ніяк безпосередньо не відбивається на його майновому стані. Проте акціонер може вважати, що його інтереси недостатньо захищені. На противагу цьому учасник товариства з обмеженою відповідальністю може вимагати при виході з товариства виділу майна, що відповідає його частці корпоративних прав щодо товариства. Учасника це може задовольняти, але саме підприємство, його майновий стан є під постійною загрозою.

Різні організаційно-правові форми підприємницьких юридичних осіб утворюють певний баланс між інтересами засновників, їх бажанням ризикувати, потребою залучити необхідну кількість та якість активів для успішного бізнесу в певному секторі ринку та публічними інтересами, які держава визначає відповідно до окремого виду виробництва чи галузі економіки, а також характеру послуг, що надаються, тощо. Наприклад, держава вимагає від підприємств, чії операції пов'язані із залученням коштів громадян, підвищених розмірів мінімального статутного фонду.

Так, юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності різних організаційно-правових форм – відрізняються одна від одної: за порядком утворення; за правовим режимом майна, переданого засновниками підприємству (на праві власності чи господарського відання); за встановленим мінімальним розміром статутного фонду; за порядком управління юридичною особою, переліком та компетенцією керівних органів; за характером майнової відповідальності засновників за зобов'язаннями заснованого ними підприємства перед третіми особами (адже така відповідальність може бути обмеженою, додатковою або повною, частковою та солідарною).

Слід зазначити, що суб'єкти підприємницької діяльності можуть існувати тільки в одній із “запропонованих” законодавством організаційно-правових форм, відповідаючи заявленим вимогам. Закон України “Про

підприємства в Україні” визначає загальні особливості підприємства як юридичної особи, що спеціально сконструйована за своєю організаційно-правовою формою для здійснення підприємницької діяльності. У ст. 2 зазначеного Закону надано вичерпний перелік видів підприємств в Україні: приватні; колективні; господарські товариства; підприємства об’єднань громадян; комунальні підприємства; державні підприємства. Одні з перелічених видів підприємств більш детально врегульовані й утворюють низку підвидів, наприклад, господарські товариства, що регулюються Законом України “Про господарські товариства”. Інші (наприклад, колективні або комунальні підприємства) не одержали детального врегулювання. А такий поширений вид підприємств, як дочірні, взагалі не має “класифікаційного номера” в цьому переліку видів підприємств.

Проте законодавство вдосконалюється як шляхом поглиблення регулювання (готується окремий Закон “Про акціонерні товариства”), так і шляхом формування специфічних вимог до підприємств, які працюють у сфері банківських або страхових послуг і є відповідно комерційними банками, страховими компаніями, іншими видами фінансово-кредитних установ.

Необхідно зазначити, що загальною базою приватно-правового регулювання підприємництва є в першу чергу Цивільний кодекс України, і це особливо стосується такої важливої сфери “горизонтальних відносин” у підприємстві, як правове регулювання договірних зобов’язань, що їх укладають підприємці. Дійсно, ЦК України пропонує правове регулювання майнових відносин, що опосередковують зміст підприємницького обігу товарів та послуг. Диспозитивний характер цивільного законодавства дозволяє підприємцям укладати необхідні для них угоди, які хоча і не врегульовані в ЦК безпосередньо, але й не суперечать йому. Такі угоди є легітимними і мають виконуватися.

Диспозитивність урегулювання договірних відносин є важливою гарантією свободи підприємництва, тому що ніхто не може передбачити, який саме склад зобов’язальних відносин буде відповідати вимогам ринку завтра. Особливо багато таких договорів впроваджується в юридичну практику в галузі зовнішньоекономічної діяльності. Це договори консигнації, агентські угоди, франчайзинг та ін. Правове регулювання договорів у підприємстві має свою специфіку, але від цього вони не перестають бути цивільно-правовими. Так, специфікою слід вважати, наприклад, широкий спектр застережень, необхідність застосування яких у контрактах зумовлена ризиковим характером підприємництва. До таких застережень відносять, як правило, валютно-цінові, форс-мажорні, арбітражні тощо. Держава в публічних інтересах стосовно окремих видів договорів (наприклад, у сфері банківських операцій) певною мірою звужує сферу диспозитивності. Це робиться для правової уніфікації регулювання та здійснення таких операцій

усіма банками країни і деякою мірою відповідає інтересам клієнтів.

§ 3. Публічно-правове регулювання

Як уже зазначалося, держава має щодо ринкових відносин певні публічні інтереси, що стосуються насамперед ефективності функціонування ринкового механізму. Держава сама стає суб'єктом правовідносин із підприємствами через свої численні органи виконавчої влади, на які покладено функції та відповідні повноваження в цій галузі суспільних відносин. Такі відносини, як уже згадувалося, звуться “вертикальними”, або точніше – публічно-правовими, тому що держава і є суб'єктом публічної влади, яка використовує свої односторонні владні повноваження для впливу на форми та зміст ринкових відносин, на додержання законності в них. Функції держави у галузі економіки дуже різноманітні, а саме: встановлення правил функціонування ринку на засадах конкуренції та вільного ціноутворення; безпосередній вплив на зміст ринкових процесів (наприклад, шляхом регулювання грошової маси); безпосередня участь в економічних процесах через державні підприємства, закупки товарів, сировини для державних потреб тощо.

Публічно-правове регулювання ринкових відносин має імперативний, тобто владний характер. Законодавство в цій сфері не має кодифікації на відміну від приватноправового регулювання, де основою виступає Цивільний кодекс України. Тому зупинимося лише на деяких напрямках такого регулювання.

Так, у тих видах підприємницької діяльності, які пов'язані із потенційною загрозою життю, здоров'ю громадян, стану екології, держава впроваджує щодо підприємців додаткові кваліфікаційні вимоги, що мають назву ліцензування. Воно здійснюється на підставі Закону України “Про ліцензування окремих видів господарської діяльності”.

Окремою підгалуззю законодавства у сфері підприємництва є регулювання забезпечення державою умов економічної конкуренції. В основу такого законодавства покладено нещодавно прийнятий Закон України “Про захист економічної конкуренції”, а також Закони “Про захист від недобросовісної конкуренції”, “Про антимонопольний комітет”. Для мінімізації негативних наслідків від діяльності на ринках у тих випадках, коли неможливо утворення конкурентного середовища (наприклад, з технологічних причин), щодо таких суб'єктів (так званих природних монополій) застосовується Закон України “Про природні монополії”. Цей Закон передбачає право регулювання державою цін і тарифів на вироблені товари та надані послуги, а також доступу споживачів до товарів або користування послугами природних монополістів тощо.

Слід зазначити, що у певних галузях підприємництва (наприклад, на

ринку здійснення банківських послуг) державою встановлюється системний, постійно діючий механізм регулювання, яке здійснюється спеціально утворюваним державним органом. Так, специфікою діяльності комерційних банків є їх дуже важлива роль, з одного боку, у забезпеченні розрахунків під час обігу товарів та послуг, а з другого – в акумуляції коштів для їх подальшого цілеспрямованого інвестування в економіку. Публічні інтереси в цій галузі полягають в тому, що держава воліє забезпечити стабільність банківської системи, через котру вона впливає на макроекономічні процеси в країні.

Водночас, виходячи з того, що банки оперують на ринку здебільшого не власними, а залученими коштами, це є додатковим чинником ризику, який впливає на стабільність комерційного банку. Тому держава досить детально контролює і процес створення комерційних банків, ставлячи вимоги до розмірів та складу статутного фонду інших фондів, кваліфікації керівних осіб, видів банківських послуг, що будуть надаватися. Однак такий контроль (нагляд) з боку Національного банку України здійснюється в процесі всієї діяльності комерційних банків. Контролюються виконання банківських послуг і головне – додержання встановлених економічних нормативів банківської діяльності, які розраховані на запобігання ризикових операцій, що можуть поставити під загрозу не тільки тисячі клієнтів банку, але й інші банки, пов'язані між собою системою міжбанківського кредиту та іншими відносинами. Для забезпечення регулюючої функції держави в цій галузі Законом України “Про Національний банк України” передбачено низку владних повноважень Національного банку, в тому числі й щодо застосування заходів юридичної відповідальності комерційних банків, включаючи усунення адміністрації банку, а також його ліквідацію.

Головною проблемою розвитку підприємницького законодавства є, безумовно, забезпечення тієї розумної межі між сферою приватноправового регулювання, що через реалізацію принципу свободи підприємництва дає можливість реалізуватися підприємницькій ініціативі, а також сферою публічно-правового регулювання, яке для захисту публічних інтересів, безпечного і ефективного функціонування ринкових відносин має об'єктивно обмежувати ці свободи і мотивацію. Сучасний стан законодавства та режим його застосування, особливо з боку органів держави, показує, що таке оптимальне співвідношення цих чинників поки що не знайдено.

ГЛАВА XVI. ЖИТЛОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§ 1. Житловий фонд. Надання жилих приміщень

Жилі будинки, а також жилі приміщення в інших будівлях, що

знаходяться на території України, утворюють житловий фонд. Він включає: державний житловий фонд; громадський житловий фонд; фонд житлово-будівельних кооперативів; приватний житловий фонд. До житлового фонду не входять нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торговельних, побутових чи інших потреб непромислового характеру.

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на одержання для користування жилого приміщення в будинках державного чи громадського житлового фонду. Жилі приміщення надаються громадянам України, які постійно проживають у даному населеному пункті, як правило, у вигляді окремої квартири для сім'ї.

Житловий кодекс України¹ визначає порядок обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов і виділення їм житла.

Громадяни, які штучно погіршили житлові умови шляхом обміну займаного приміщення, його зіпсування або руйнування, відчуження придатного і достатнього за розміром для проживання жилого будинку (частини будинку), а також громадяни, у яких потреба в поліпшенні житлових умов виникла внаслідок вилучення жилого приміщення, використовуваного для одержання нетрудових доходів, не беруться на облік тих, хто потребує поліпшення житлових умов, протягом п'яти років з моменту погіршення житлових умов.

Громадянам, які перебувають на обліку тих, хто потребує поліпшення житлових умов, жилі приміщення надаються в порядку черговості, у межах норми жилої площі. Норма жилої площі в Україні відповідає встановленій у розмірі 13,65 кв. м на одну особу (ст. 47 ЖК). Така норма не збігається з рівнем фактичної забезпеченості громадян житлом, вона може бути вищою або нижчою за цей рівень. Із перевищенням зазначеної норми жиле приміщення надається, коли воно становить одну кімнату (однокімнатну квартиру) чи в нього поселяться особи різної статі.

Понад норму жилої площі деяким категоріям надається додатково або 10 кв. м жилої площі, або окрема кімната. Громадянам, що хворіють на тяжкі форми деяких хронічних захворювань, а також тим, кому ця площа необхідна за умовами і характером виконуваної роботи, розмір додаткової жилої площі може бути збільшено.

Рівень середньої забезпеченості громадян жилою площею в кожному населеному пункті може бути різним. Надання жилої площі, нижчої за мінімальну норму (меншої за рівень середньої забезпеченості громадян), не дозволяється.

Жилі приміщення, що надаються громадянам для проживання, мають бути благоустроєними стосовно до умов даного населеного пункту, відповідати встановленим санітарним і технічним вимогам.

¹ Далі – ЖК.

Забороняється заселення приміщень, які звільнилися в старих будинках, що не підлягають ремонту, в бараках та інших не пристосованих для житла будовах, у жилих будинках, що підлягають знесенню, капітальному ремонту.

Відповідно до рішення про надання жилого приміщення в будинку державного чи громадського житлового фонду державна адміністрація району, виконком міської, районної в місті, сільської, селищної ради народних депутатів видає громадянину ордер, який є єдиною підставою для вселення в жиле приміщення. Ордер – це письмовий документ-розпорядження виконкому місцевої ради народних депутатів про надання громадянину і членам його сім'ї конкретного жилого приміщення.

На підставі ордера громадянин (наймач), на ім'я якого його видано, укладає договір найму жилого приміщення з житлово-експлуатаційною організацією (наймодавцем). Цей договір визначає права й обов'язки його сторін та укладається в письмовій формі. Предметом договору найму жилого приміщення в будинках державного і громадського житлового фонду є окрема квартира або інше ізольоване жиле приміщення, що складається з однієї чи кількох кімнат, а також одноквартирний жилий будинок. Не можуть бути самостійним предметом договору найму: жиле приміщення, яке хоч і є ізольованим, проте за розміром менше за встановлений для надання одній особі, частина кімнати або кімната, зв'язана з іншою кімнатою спільним входом, а також підсобні приміщення (кухня, коридор, комора тощо).

За договором найму наймодавець зобов'язаний надати наймачеві приміщення, придатне для проживання, забезпечити його своєчасний ремонт, а також ремонт санітарно-технічного обладнання.

Члени сім'ї наймача, які проживають разом з ним, користуються нарівні з наймачем усіма правами і несуть усі обов'язки, що випливають з договору найму жилого приміщення (ст. 64 ЖК).

Наймач управі в установленому порядку за письмовою згодою усіх членів сім'ї, які проживають разом з ним, вселити в займане ним жиле приміщення свою дружину, дітей, батьків, а також інших осіб. На вселення до батьків їх неповнолітніх дітей зазначеної згоди не потрібно.

Наймач жилого приміщення вправі за письмовою згодою членів сім'ї, що проживають разом з ним, включаючи тимчасово відсутніх, провести обмін займаного приміщення з іншим наймачем або членом житлово-будівельного кооперативу, в тому числі і з тими, хто мешкає в іншому населеному пункті. Він також може здавати в піднайом жиле приміщення.

Наймач, який має зайву житлову площу, вправі за згодою членів сім'ї вимагати від виконкому, підприємства, організації, установи надання приміщення, меншого за розміром, замість займаного.

Громадяни зобов'язані дбайливо ставитися до будинку, в якому вони проживають, використовувати жиле приміщення відповідно до його

призначення, додержувати правил користування жилими приміщеннями, економно витрачати воду, газ, електричну і теплову енергію (ст. 10 ЖК).

§ 2. Приватизація житла

Приватизація державного житлового фонду – це частина програми формування ринкової економіки. Вона передбачає подвійну мету: з одного боку, створити умови для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі, а з другого – залучити громадян до участі в утриманні і збереженні існуючого житла.

Закон України “Про приватизацію державного житлового фонду”, прийнятий 19.06.1992 р., регулює відносини, пов’язані з приватизацією державного житлового фонду. Як зазначається у ст. 1 цього Закону, приватизація – це відчуження квартир (будинків), кімнат у квартирах та одноквартирних будинках та належних до них господарських споруд і приміщень (підвалів, сараїв тощо) державного житлового фонду на користь громадян України.

Об’єктами приватизації є: квартири багатоквартирних будинків і одноквартирні будинки, які використовуються громадянами на умовах найму; незаселені квартири, частини будинків, одноквартирні будинки після закінчення їх будівництва чи ремонту.

Не підлягають приватизації: квартири-музеї; квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень; кімнати в гуртожитках; квартири, віднесені у встановленому порядку до числа службових, а також квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного відселення, забрудненій внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Приватизація здійснюється шляхом безоплатної передачі громадянам квартир (будинків) з розрахунку санітарної норми 21 кв. м загальної площі на наймача і кожного члена його сім’ї та додатково 10 кв. м на сім’ю, а також шляхом продажу надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, що мешкають у них або перебувають у черзі тих, хто потребує поліпшення житлових умов. Загальна площа квартир (будинків) визначається як сукупність площ жилих і підсобних приміщень квартир (будинків), веранд, вмонтованих шаф, а також площ лоджій, балконів і терас, які враховуються з використанням коефіцієнтів: для лоджій – 0,5; для балконів і терас – 0,3 (п. 7 “Положення про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян”, затвердженого наказом Державного комітету України по житлово-комунальному господарству від 15.09.1992 р. №56).

Із загального правила є і винятки. Незалежно від розміру загальної площі безоплатно передаються у власність громадян займані ними: однокімнатні квартири; квартири (будинки), одержані у разі знесення або відселення всіх сімей із будинків (частини будинків), які належали їм на праві

власності, якщо колишні власники не одержали за ці будинки (частини будинків) грошової компенсації; квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, котрим встановлено цю пільгу Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”; квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави трьох ступенів, ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни-інтернаціоналісти, інваліди I і II груп, інваліди з дитинства, ветерани праці, що пропрацювали: не менше 25 років – жінки, 30 років – чоловіки, ветерани Збройних Сил та репресовані особи, реабілітовані згідно із Законом України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”; квартири (будинки), в яких мешкають сім’ї загиблих при виконанні державних і громадських обов’язків та на виробництві; квартири (будинки), в яких мешкають військовослужбовці, котрим встановлено пільгу Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”; квартири (будинки), в яких мешкають багатодітні сім’ї (сім’ї, що мають трьох і більше неповнолітніх дітей).

За громадянами, які не виявили бажання приватизувати займане ними житло, зберігається чинний порядок одержання житла і користування ним на умовах найму.

До приватизації займаних квартир громадяни мають право переселитись у квартири меншої площі. При цьому їм виплачується грошова компенсація за різницю між загальною площею займаної квартири та загальною площею квартири, що надається. Органи місцевого самоврядування, державні підприємства, організації, установи, у повному господарському віданні або оперативному управлінні яких перебуває державний житловий фонд, повинні сприяти громадянам, які бажають замінити квартири (будинки) більшої площі на квартири (будинки) меншої площі.

Приватизація державного житлового фонду здійснюється уповноваженими на це органами, створеними місцевою державною адміністрацією, та органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, організаціями, установами, у повному господарському віданні або оперативному управлінні яких перебуває державний житловий фонд.

Заселені квартири (будинки) передаються в спільну сумісну або часткову власність за письмовою згодою усіх повнолітніх членів сім’ї, які постійно мешкають у даній квартирі (будинку), у тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов’язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку).

Власник приватизованого житла має право розпорядитися квартирою (будинком) за своїм розсудом: продати, подарувати, заповісти, здати в

оренду, обміняти, закласти, укласти інші угоди, не заборонені законом.

§ 3. Відповідальність за порушення житлового законодавства

За порушення житлового законодавства встановлено кримінальну, адміністративну і цивільно-правову відповідальність.

Кримінальна відповідальність передбачена, наприклад, за порушення недоторканності житла громадян (ст. 130 КК). За цією статтею кримінальну відповідальність несуть посадові особи, які провели незаконний обшук, незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла.

Встановлено перелік адміністративних правопорушень у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства і благоустрою, за вчинення яких настає адміністративна відповідальність. До таких правопорушень належать: порушення посадовими особами порядку постановки на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов (ст. 149 КпАП); порушення правил користування жилими будинками і жилими приміщеннями (ст. 150 КпАП); самоуправне заселення жилого приміщення (ст. 151 КпАП).

За невиконання сторонами зобов'язань за договором найму жилого приміщення може настати цивільно-правова відповідальність. Так, згідно зі ст. 176 ЖК невиконання наймодавцем обов'язків щодо ремонту жилого приміщення у випадках, викликаних невідкладною необхідністю, дає наймачеві право провести ремонт і стягнути з наймодавця вартість його або зарахувати її в рахунок квартирної плати. Наймодавець жилого приміщення зобов'язаний також відшкодувати витрати по переселенню, викликаному капітальним ремонтом (ч. 4 ст. 101 ЖК).

Наймач, який допустив самовільне переобладнання чи перепланування жилого або підсобного приміщення, зобов'язаний за свій рахунок привести приміщення у попередній стан.

Житлове законодавство передбачає позбавлення права користування жилим приміщенням за його систематичне руйнування чи псування або за використання не за призначенням (ст. 116 ЖК).

ГЛАВА XVII. ШЛЮБНО-СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§ 1. Шлюб і сім'я

Шлюб – це добровільний союз чоловіка та жінки з метою створення сім'ї. Закон розглядає цей союз як довічний, не допускаючи укладення шлюбу на певний строк.

Шлюбно-сімейне законодавство передбачає умови і порядок укладення шлюбу. Основною умовою є взаємна згода тих, хто бере шлюб. Шлюби, укладені без наміру створити сім'ю, законодавство визнає фіктивними (ст. 45 Кодексу про шлюб та сім'ю).¹

Досягнення шлюбного віку також є обов'язковою умовою для укладення шлюбу. Шлюбний вік встановлено для чоловіків – 18 років, для жінок – 17 років. Державна адміністрація районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі комітети міських і районних у містах рад народних депутатів можуть у виняткових випадках знижувати шлюбний вік (ст. 16 КпШС). Якого-небудь граничного віку для укладення шлюбу повнолітніми особами законодавство не передбачає.

Крім умов укладення шлюбу закон передбачає і перешкоди до його укладення. У ст. 17 КпШС указано, що не допускається укладення шлюбу: між особами, із яких хоча б одна перебуває в іншому шлюбі; між родичами по прямій висхідній і низхідній лінії, між повнорідними і неповнорідними братами й сестрами, а також між усиновителями і усиновленими; між особами, з яких хоча б одна визнана судом недієздатною внаслідок душевної хвороби або недоумства. Крім того, особи, які одружуються, мають бути взаємно обізнані про стан здоров'я один одного.

Ураховуючи важливе значення реєстрації шлюбу, чинне законодавство велику увагу приділяє його оформленню. Шлюб укладається в державних органах реєстрації актів громадянського стану (РАГС). Особи, які бажають зареєструвати шлюб, можуть подати заяву в орган РАГСу за місцем проживання однієї з осіб, які беруть шлюб, або за місцем проживання їх батьків. Вони повинні пред'явити для посвідчення їх особи і віку паспорти або документи, що їх замінюють. Укладення шлюбу провадиться урочисто. У паспортах осіб, які одружуються, або в інших документах, що посвідчують особу, робиться запис про реєстрацію шлюбу із зазначенням прізвища, імені, по батькові та року народження другого з подружжя, а також місця та часу реєстрації шлюбу. Одночасно видається свідоцтво про шлюб установленого зразка.

Законодавство спрямовано на те, щоб шлюб був стабільним і міцним. Однак перебування в шлюбі, який перестав бути добровільним союзом, несумісно зі свободою особистості, а тому закон допускає розірвання шлюбу.

Чинне шлюбно-сімейне законодавство передбачає розірвання шлюбу в судовому порядку. Допускається розірвання шлюбу в органах РАГСу за взаємною згодою подружжя на підставі їх заяви, в якій повинно бути зазначено, що у подружжя немає неповнолітніх дітей. В органах реєстрації актів громадянського стану провадиться також розірвання шлюбу з особами: визнаними у встановленому законом порядку безвісно відсутніми; визнаними

¹ Далі – КпШС.

у встановленому законом порядку недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства; засудженими за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менше трьох років (ст. 42 КпШС). У таких випадках розірвання шлюбу відбувається за заявою другого з подружжя.

У ст. 40 КпШС зазначено, що при розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен установити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя і зобов'язаний вжити заходів до їх примирення. Шлюб розривається, якщо судом буде встановлено, що далі спільне життя подружжя і збереження сім'ї стали неможливими.

Шлюб вважається припиненим з моменту реєстрації розлучення в органах реєстрації актів громадянського стану. Це означає, що навіть після розгляду справи про розірвання шлюбу в суді і винесенні рішення бувають випадки примирення подружжя із збереженням сили раніше укладеного шлюбу.

§ 2. Особисті й майнові права та обов'язки подружжя

Подружжя, яке уклало зареєстрований шлюб, набуває особисті й майнові права та обов'язки. Особисті права та обов'язки не мають майнового змісту. Наприклад, при укладенні шлюбу подружжя за власним бажанням обирає прізвище одного з подружжя як їх спільне прізвище, або кожен з подружжя зберігає своє дошлюбне прізвище, або може приєднати до свого прізвища прізвище другого з подружжя (ст. 19 КпШС). При розірванні шлюбу питання про прізвище кожен із подружжя вирішує самостійно.

Кожен із подружжя вільний у виборі занять, професії та місця проживання. Це означає, що подружжя може обирати рід своєї діяльності відповідно до своїх бажань, здібностей, нахилів, з урахуванням особистих і майнових інтересів, а також інтересів сім'ї. Другий із подружжя повинен сприяти цьому. Вільний вибір місця проживання також є невід'ємним правом кожного з подружжя.

Законодавство регламентує рівні права подружжя у вирішенні будь-яких питань особистого життя сім'ї, найважливішими з яких є питання виховання дітей. Усі сімейні проблеми подружжям вирішуються спільно.

Крім особистих прав та обов'язків подружжя мають право на майно. За сімейним законодавством розрізняють роздільне майно, яке належить на праві приватної власності кожному з подружжя, та майно, яке є спільною сумісною власністю подружжя.

Майно, нажите подружжям за час шлюбу, є його спільною сумісною власністю. При визначенні обсягу прав подружжя на це майно кількість і форма затраченої праці не мають значення. Тому в кожного з подружжя є рівні права на володіння, користування і розпорядження цим майном, навіть у разі, якщо один із них був зайнятий веденням домашнього господарства,

доглядом за дітьми або з інших поважних причин не мав самостійного заробітку.

Майном, нажитим за час шлюбу, подружжя розпоряджається за спільною згодою. При укладенні угод одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Для укладення угод по відчуженню спільного майна подружжя, що потребує обов'язкового нотаріального засвідчення, згода другого з подружжя повинна бути висловлена у письмовій формі.

Відповідно до ст. 27¹ КпШС особи, які беруть шлюб, мають право за власним бажанням укласти угоду щодо вирішення питань життя сім'ї (шлюбний контракт), у якій передбачити майнові права і обов'язки подружжя. При цьому умови шлюбного контракту не можуть погіршувати становища будь-кого з подружжя. Порядок укладення шлюбного контракту визначається Кабінетом Міністрів України.

Згідно зі ст. 32 КпШС подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного. У разі відмови в такій підтримці той із подружжя, хто є непрацездатним, має право по суду одержувати аліменти.

§ 3. Права та обов'язки батьків і дітей

Взаємні права та обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дітей, засвідченому у встановленому законом порядку (ст. 51 КпШС). Походження дитини від батьків, які перебувають між собою в шлюбі, засвідчується записом про шлюб батьків; походження дитини від батьків, які не перебувають між собою в шлюбі, встановлюється шляхом подачі спільної заяви батьком і матір'ю дитини в органи реєстрації актів громадянського стану. В разі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі, якщо немає спільної заяви батьків, батьківство може бути встановлено в судовому порядку за заявою одного з батьків. При цьому діти, походження яких встановлено за спільною заявою батьків чи за рішенням суду, мають ті ж самі права і обов'язки стосовно батьків і їх родичів, що і діти, народжені від батьків, які перебувають між собою в шлюбі.

До особистих прав та обов'язків батьків стосовно дітей належать: право та обов'язок дати дитині прізвище, ім'я, по батькові; право та обов'язок виховувати, навчати, утримувати своїх дітей. По досягненні дітьми повноліття ці права та обов'язки припиняються. Законодавством передбачено також обов'язок батьків утримувати непрацездатних дітей, які потребують допомоги. При ухиленні батьків від цього обов'язку кошти на утримання дітей стягуються з них у судовому порядку.

За загальним правилом на утримання неповнолітніх дітей стягується певна частка заробітку (доходу) батьків залежно від кількості дітей, а саме: на одну дитину – $\frac{1}{4}$, на двох – $\frac{1}{3}$, на трьох і більше – $\frac{1}{2}$ заробітку (доходу) батьків, але не менше $\frac{1}{2}$ неоподаткованого мінімуму доходів громадян на

кожну дитину.

У разі, якщо один із батьків, який зобов'язаний сплачувати аліменти, має нерегулярний, непостійний заробіток (доход) або якщо частину заробітку (доходу) він одержує в натурі, а також в інших випадках, коли стягнення аліментів у частковому відношенні до заробітку (доходу) неможливе або утруднене, аліменти на прохання особи, яка їх вимагає, можуть бути визначені в грошовій сумі, що має сплачуватися щомісяця.

Батько і мати несуть обов'язки щодо утримання своїх неповнолітніх і непрацездатних неповнолітніх дітей. При відшкодуванні аліментів з батьків на непрацездатних неповнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги, розмір аліментів визначається у частковому відношенні до заробітку (доходу) виходячи з матеріального і сімейного становища особи, з якої стягуються аліменти, та особи, яка отримує їх, але не менше $\frac{1}{2}$ неоподаткованого мінімуму доходів громадян на кожну дитину.

Діти також зобов'язані піклуватися про батьків і подавати їм допомогу. Згідно зі ст. 81 КпШС утримання непрацездатних батьків, які потребують допомоги, є обов'язком їх повнолітніх дітей.

§ 4. Опіка і піклування

Опіка і піклування встановлюються для виховання, захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав чи з інших причин лишилися без батьківського піклування.

Опіка і піклування встановлюються також для захисту особистих і майнових прав та інтересів повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки.

Опіка і піклування встановлюються державною адміністрацією районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчими органами міських чи районних у містах, сільських, селищних рад: щодо осіб, які не досягли 18 років; щодо осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства; щодо осіб, визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами; щодо дієздатних осіб, які потребують піклування за станом здоров'я. У селищах і селах справами опіки і піклування безпосередньо видають виконавчі органи селищних і сільських рад.

Для безпосереднього здійснення опіки і піклування призначається опікун чи піклувальник переважно з осіб, близьких підопічному, або з осіб, виділених громадською організацією, або з числа інших осіб. Опікун чи піклувальник призначаються тільки за їх згодою. Для повнолітніх дієздатних осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права і виконувати обов'язки, опікун може бути призначений тільки за проханням

цих осіб.

Якщо над дітьми, які виховуються в державних дитячих закладах, і тими особами, що потребують опіки або піклування і влаштовані у відповідні лікувальні заклади або заклади органів соціального забезпечення, опікуни і піклувальники не призначені, виконання обов'язків опікунів і піклувальників покладається на ці заклади.

Не можуть бути опікунами і піклувальниками особи, які: не досягли 18 років; визнані у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними; позбавлені батьківських прав, а також ті, інтереси яких суперечать інтересам осіб, що підлягають опіці або піклуванню.

Опікуни і піклувальники зобов'язані піклуватися про осіб, які перебувають у них під опікою і піклуванням, про створення цим особам необхідних побутових умов та про забезпечення їх доглядом і лікуванням. Обов'язки по опіці і піклуванню виконуються безоплатно.

Дії опікунів і піклувальників можуть бути оскаржені кожною особою (у тому числі й підопічним) до органів опіки і піклування за місцем проживання підопічного. Контроль за діяльністю опікунів і піклувальників здійснюється органами опіки і піклування за місцем проживання підопічного.

ГЛАВА XVIII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ЗАКОНОДАВСТВО

§ 1. Адміністративне право як галузь права

Адміністративне право є самостійною галуззю права, за допомогою якої держава регулює суспільні відносини у сфері державного управління. Адміністративному праву належить особлива роль у механізмі правового регулювання соціальних процесів у суспільстві. Поділ державної влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції України) визначає і межі адміністративно-правового регулювання, тобто сферу діяльності органів виконавчої влади і суспільні відносини управлінського характеру, що в ній формуються. Разом з тим треба пам'ятати, що управлінські відносини складаються при здійсненні місцевого самоврядування, а також у процесі внутріорганізаційної діяльності управлінського характеру інших державних органів та їх посадових осіб (прокуратури, судів). Специфічні управлінські відносини можуть виникати всередині системи об'єднань громадян, між їх органами різних рівнів. Однак регламентація таких відносин здійснюється за правилами, що закріплюються в статутах.

Для адміністративно-правових відносин характерне те, що обов'язковим їх учасником є відповідний орган виконавчої влади (посадова особа), наділений владними повноваженнями. Другою стороною можуть бути

органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, посадові особи, підприємства, установи, організації (незалежно від форми власності), об'єднання громадян або окремі громадяни.

До адміністративно-правових належать такі види суспільних відносин:

а) відносини між вищими і нижчими органами виконавчої влади (Кабінет Міністрів України – Міністерство освіти і науки України);

б) відносини між непідпорядкованими органами виконавчої влади (Міністерство юстиції України – Міністерство внутрішніх справ України);

в) відносини між органами виконавчої влади і підпорядкованими їм державними підприємствами та установами (Міністерство освіти – вищий навчальний заклад освіти);

г) відносини між органами виконавчої влади і недержавними підприємствами, об'єднаннями громадян (обласне управління юстиції – колегія адвокатів);

д) відносини між органами виконавчої влади і громадянами (головне управління освіти обласної державної адміністрації – громадянин, який звертається із заявою).

Своєрідність адміністративного права полягає в особливому методі регулювання, що виявляється в юридичній нерівності учасників (сторін), односторонніх юридично владних розпорядженнях.

Усе викладене дозволяє визначити адміністративне право як сукупність правових норм, що регулюють правові відносини управлінського характеру, які складаються у сфері виконавчої та розпорядчої діяльності органів виконавчої влади, у внутріорганізаційній діяльності інших державних органів і органів місцевого самоврядування по реалізації завдань і функцій держави, а також у процесі здійснення громадянами, об'єднаннями громадян та їх органами окремих юридично владних повноважень.

Адміністративне законодавство є частиною законодавства України. На відміну від адміністративного права, під яким розуміється сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері державного управління, адміністративне законодавство – це система правових актів, у яких ці норми набувають вираження. Адміністративне законодавство охоплює конституційні норми, акти нормативного характеру, прийняті Верховною Радою України, Президентом України і Кабінетом Міністрів України щодо управлінської діяльності.

§ 2. Адміністративне право і державне управління

Державне управління, поряд із виконанням законодавчих функцій і правосуддя, є однією з основних форм державної діяльності. Його здійснення покладено на систему органів виконавчої влади – Кабінет Міністрів України,

міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, обласні, районні, міські (міст Києва і Севастополя) місцеві державні адміністрації. Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим.

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України. Так, повноваження місцевих державних адміністрацій урегульовані Законом України “Про місцеві державні адміністрації” від 09.04.1999 р. Оскільки порядок здійснення виконавчої влади (державного управління) регулюється актами, що містять, як правило, норми адміністративного права, то в теорії і практиці державного будівництва адміністративне право одержало найменування “управлінське право”.

Державне управління здійснюють й інші органи, які законодавством не віднесені до органів виконавчої влади: управління і відділи міністерств, державних комітетів, центральних органів зі спеціальним статусом на місцях, адміністрації державних підприємств, організацій, установ тощо.

Структура державного управління є складною. Її основні елементи – керівні і керовані системи, їх суб’єкти й об’єкти. Це державні виконавчі органи, їх апарат, сфери і галузі управління, підприємства та об’єднання, об’єкти інфраструктури (транспорт, зв’язок тощо), наукові й соціально-культурні установи, окремі особи і т.п.

Державне управління можна розглядати як виконавчо-розпорядчу діяльність певної системи державних органів, спеціально створених для здійснення функцій держави по виконанню її завдань у сферах економіки, соціально-культурного будівництва та адміністративно-політичної діяльності. Це, однак, не означає, що державне управління є сферою діяльності лише виконавчих органів. Питання управління вирішуються як законодавчими органами, що здійснюють законодавче регулювання в усіх сферах суспільної діяльності, так і органами місцевого самоврядування. Проте основний обсяг управлінської діяльності покладено на органи виконавчої влади.

§ 3. Адміністративне правопорушення (проступок)

Адміністративна відповідальність настає за здійснення правопорушень, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення¹ та іншими законами України.

Згідно зі ст. 9 КпАП України адміністративне правопорушення (проступок) – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність,

¹ Далі – КпАП України.

права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Ознаками адміністративного правопорушення є протиправність, суспільна шкідливість та адміністративна караність.

Протиправність адміністративного правопорушення полягає в тому, що порушуються загальнообов'язкові правила, встановлені державою. Адміністративний проступок може виявлятися як у протиправній дії, так і у протиправній бездіяльності. У першому випадку вчиняється дія, заборонена законом (наприклад, дрібне розкрадання державної або громадської власності), у другому – правопорушник не діє, коли закон потребує активних дій (наприклад, ухилення свідка від явки до суду).

Адміністративне правопорушення, що є винним діянням, може бути вчинено як умисно, так і з необережності. При умисній формі вини особа, яка вчинила правопорушення, усвідомлює протиправний характер своєї дії (бездіяльності), передбачає її шкідливі наслідки і бажає або свідомо допускає їх настання. Необережність має місце, коли особа передбачає можливість настання шкідливих наслідків своєї дії, але легковажно розраховує на їх відвернення або не передбачає протиправності вчиненого, хоча повинна була і могла її усвідомлювати.

Суспільна шкідливість адміністративного правопорушення означає, що ним заподіюється шкода суспільним відносинам, які охороняються: державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, встановленому порядку управління. Ця шкода може бути як матеріальною, так і іншою (моральною, організаційною тощо).

Адміністративна караність проступку виявляється в тому, що за його вчинення законом передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративна караність означає можливість застосування до порушника адміністративного стягнення.

Вчинити адміністративне правопорушення і нести відповідальність за нього можуть громадяни і посадові особи. Громадяни несуть адміністративну відповідальність по досягненні ними 16-річного віку на момент вчинення адміністративного правопорушення. До осіб віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24¹ КпАП України. В окремих випадках, вказаних у ст. 13 КпАП, особи, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років, підлягають адміністративній відповідальності на загальних засадах (наприклад, за дрібне розкрадання, дрібне хуліганство, порушення правил дорожнього руху тощо).

КпАП України передбачає також особливості відповідальності військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ за адміністративне правопорушення. Вони несуть відповідальність у цих випадках не в адміністративному порядку, а за дисциплінарними статутами.

За окремі адміністративні проступки (порушення правил, норм та стандартів, що стосуються дорожнього руху, правил полювання, рибальства й охорони рибних запасів, митних правил, контрабанда та ін.) ці особи несуть адміністративну відповідальність на загальних засадах, однак і за такі правопорушення до них не можуть бути застосовані виправні роботи та адміністративний арешт.

Посадові особи згідно зі ст. 14 КпАП України підлягають адміністративній відповідальності за правопорушення, що пов'язані з недодержанням встановлених правил, забезпечення виконання яких належить до їх службових обов'язків. Це означає, що посадові особи несуть відповідальність не тільки за порушення відповідних правил своїми діями, а й за незабезпечення їх виконання іншими особами, зокрема підлеглими.

§ 4. Види адміністративних стягнень

Адміністративне стягнення є заходом адміністративної відповідальності, певною мірою покаранням і спричиняє для правопорушника несприятливі наслідки майнового, морального або особистого характеру.

У статті 24 КпАП України перелічено сім видів адміністративних стягнень: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який є знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація предмета, який є знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, а також грошей, отриманих внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права управління транспортними засобами, права полювання); виправні роботи; адміністративний арешт.

Попередження вважається адміністративним стягненням, якщо воно виноситься в письмовій формі або фіксується в інший встановлений спосіб. Це стягнення має характер морального осудження правопорушника, офіційного застереження його від вчинення адміністративних правопорушень і застосовується, як правило, при малозначущості правопорушення.

Штраф є грошовим стягненням, яке накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірах, встановлених КпАП та іншими законами України. Законом України від 07.02.1997 р. “Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення адміністративної відповідальності у вигляді штрафу” штрафи встановлюються в неоподатковуваних мінімумах доходів громадян. КпАП України передбачає накладення штрафів лише на фізичних осіб. Однак останнім часом законами України встановлено відповідальність у вигляді штрафу не лише для фізичних, а й для юридичних осіб. Наприклад, відповідно до ст. 35 Закону України “Про пожежну безпеку”

за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконання приписів посадових осіб органів державного пожежного нагляду підприємства, установи та організації можуть притягатися керівниками цих органів до сплати штрафу, який не повинен перевищувати 2% місячного фонду заробітної плати підприємства, установи, організації. Оскільки в законах механізм застосування штрафів до юридичних осіб, як правило, не врегульовано, то він встановлюється іншими нормативно-правовими актами. Так, Кабінет Міністрів України Постановою від 22.09.1998 р. “Про забезпечення реалізації ст. 35 Закону України “Про пожежну безпеку” встановив порядок застосування ст. 35 цього Закону.

Оплатне вилучення предмета, що є знаряддям вчинення або безпосереднім об’єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні і подальшій реалізації з передачею вирученої суми колишньому власнику з вирахуванням витрат по реалізації вилученого предмета. Таке адміністративне стягнення застосовується за порушення громадянами правил зберігання або перевезення мисливської зброї та ін.

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення майна у власність держави. Адміністративне законодавство передбачає конфіскацію конкретного майна (предмета), що є знаряддям або безпосереднім об’єктом адміністративного правопорушення, і грошей, одержаних внаслідок вчинення такого правопорушення. Конфіскація предметів застосовується досить часто (при незаконній реалізації, прийнятті на комісію або зберіганні алкогольних напоїв, тютюнових виробів, контрабанді тощо). Конфіскованим може бути, як правило, лише предмет, який перебуває в особистій власності. Предмети контрабанди конфіскуються незалежно від того, чи встановлено їх власника. Конфіскація грошей допускається, наприклад, за порушення умов розповсюдження і демонстрування фільмів, що передбачені державним свідоцтвом на право розповсюдження і демонстрування фільмів. У цьому випадку конфіскується отриманий незаконний прибуток.

Позбавлення спеціального права, наданого громадянину (права управління транспортними засобами, права полювання), застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. Зокрема, позбавлення права управління транспортним засобом передбачено за управління ним у стані сп’яніння, за повторне порушення правил проїзду залізничного переїзду тощо.

Виправні роботи застосовуються на строк до 2-х місяців із відбуванням їх за місцем постійної роботи правопорушника і з утриманням до 20% заробітку в доход держави. Призначають їх за дрібне хуліганство, дрібне розкрадання та інші проступки. Виправні роботи призначає суд (суддя).

Адміністративний арешт – найсуворіше адміністративне стягнення, що призначається у виняткових випадках за найбільш важкі правопорушення

(дрібне хуліганство, вияв неповаги до суду, злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції та ін.). Адміністративний арешт виявляється в короткостроковому (до 15 діб) позбавленні порушника волі з використанням його на фізичних роботах без оплати; призначається тільки судом (суддею). Адміністративний арешт не може застосовуватися до вагітних жінок, до жінок, які мають дітей віком до 12 років, до неповнолітніх, до інвалідів I і II груп.

Крім вказаних стягнень, КпАП України передбачає можливість застосування до іноземних громадян і осіб без громадянства адміністративного видворення за межі України.

До неповнолітніх віком від 16 до 18 років за вчинення адміністративних правопорушень можуть бути застосовані згідно зі ст. 24¹ КпАП України такі заходи впливу: 1) зобов'язання привселюдно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) попередження; 3) догана або сувора догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за їх згодою, а також окремих громадян за їх проханням. Справи про адміністративні правопорушення, вчинені особами віком від 16 до 18 років, розглядаються суддями (судами) районних (міських) судів (нині – місцеві суди).

§ 5. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності

Притягнення до адміністративної відповідальності здійснюється в порядку провадження у справі про адміністративне правопорушення, в якому з'ясовуються всі обставини правопорушення, збираються і вивчаються докази, обирається і реалізується конкретний захід стягнення. Порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення встановлено в розд. IV КпАП України.

Провадження у справі починається, як правило, зі складання протоколу про адміністративне правопорушення уповноваженою на це посадовою особою (працівником міліції, державним інспектором тощо). У ньому фіксується факт вчинення проступку, його сутність та обставини вчинення, відомості про особу порушника та інші необхідні відомості. Оформлений належним чином протокол та інші матеріали подаються до органу (посадовій особі), що уповноважений розглядати справу про конкретне адміністративне правопорушення.

В окремих випадках закон допускає стягнення штрафу і оформлення попередження на місці вчинення правопорушення (наприклад, штраф за безквитковий проїзд). При цьому протокол не складається, а про виплату штрафу видається квитанція встановленого зразка. Однак, якщо порушник не згоден із накладеним стягненням і відмовляється сплатити штраф на місці,

протокол має бути складений і провадження здійснюється на загальних засадах.

Справи про адміністративні правопорушення розглядають уповноважені органи і посадові особи: адміністративні комісії при виконкомах місцевих рад, виконкоми селищних і сільських рад, комісії по боротьбі з пияцтвом, районні (міські) суди, судді, посадові особи органів внутрішніх справ, державних інспекцій та інших органів (наприклад, пожежного, санітарного, ветеринарного нагляду, митних органів тощо).

Існує різний порядок розгляду справ. Проте будь-яка справа розглядається, як правило, у присутності порушника. При необхідності можуть бути викликані свідки, потерпілі, експерти, перекладачі. Інтереси особи, яка притягається до відповідальності, може представляти адвокат.

Орган (посадова особа), розглядаючи справу, досліджує всі надані матеріали, заслуховує осіб, які беруть участь у справі, після чого приймає рішення про накладення адміністративного стягнення або про припинення справи. Стягнення накладається не пізніше 2-х місяців з дня вчинення проступку або з дня його виявлення в межах, встановлених законодавством за дане правопорушення. При цьому повинні враховуватися характер проступку, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, а також обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Прийняте по справі рішення оформлюється постановою, в якій фіксуються всі обставини, встановлені при розгляді справи. Постанова оголошується негайно по закінченні розгляду справи, а її копія протягом 3-х днів передається або надсилається особі, щодо якої вона винесена, а також потерпілому за його проханням. Це правило має важливе значення для реалізації права на оскарження постанови.

Відповідно до закону постанова по справі про адміністративне правопорушення у 10-денний строк з дня її винесення може бути оскаржена особою, щодо якої вона винесена, потерпілим, а також опротестована прокурором. Постанова суду (судді) остаточна і оскарженню в порядку розглянутого провадження не підлягає. Постанова оскаржується, як правило, до вищого органу (посадовій особі або до суду), який зобов'язаний розглянути скаргу в 10-денний строк. У цей же строк розглядається протест. Залежно від результатів розгляду скарги чи протесту уповноважений орган або посадова особа можуть: скасувати постанову і припинити справу; направити справу на новий розгляд; змінити захід стягнення в межах санкції відповідної статті, але тільки в бік її пом'якшення; залишити постанову без змін, а скаргу або протест без задоволення. Копія рішення по скарзі протягом 3-х днів надсилається особі, щодо якої винесено постанову, і потерпілому за його проханням. Про результати розгляду протесту повідомляється прокурору.

Якщо постанову про накладення адміністративного стягнення не

оскаржено і не опротестовано або скарга чи протест залишені без задоволення, орган (посадова особа), що виніс постанову, приймає її до виконання. Порядок виконання постанови залежить від виду накладеного стягнення. Наприклад, штраф має бути сплачений порушником у 15-денний строк з дня вручення йому копії постанови, а у разі її оскарження або опротестування – не пізніше 15 днів з дня повідомлення про залишення скарги або протесту без задоволення. Якщо штраф у встановлений строк добровільно не сплачено, постанова направляється за місцем роботи або навчання особи, на яку накладено штраф, або до органу соціального забезпечення для вирахування суми штрафу із заробітку порушника, пенсії або стипендії. У випадку відсутності у особи, на яку накладено штраф, заробітку або неможливості через будь-які причини стягнути штраф із заробітної плати, пенсії чи стипендії постанова направляється до органів державної виконавчої служби за місцем проживання правопорушника для виконання шляхом звернення стягнення на належне йому майно. Адміністративне провадження завершується виконанням постанови по справі про адміністративне правопорушення.

ГЛАВА XIX. МИТНЕ ПРАВО

§ 1. Предмет і поняття митного права

Митне право – комплексна галузь українського законодавства, в якій за предметною і цільовою ознаками об'єднується різномірний правовий матеріал.

Відносини, що регулюються митно-правовими нормами, можна класифікувати таким чином: по-перше, відносини, пов'язані з переміщенням через митний кордон товарів і транспортних засобів; по-друге, відносини у сфері митно-тарифного регулювання і стягнення мита; по-третє, відносини, пов'язані з митним оформленням; по-четверте, відносини у сфері митного контролю; по-п'яте, відносини, пов'язані з порушеннями митних правил і відповідальністю за них.

У процесі розвитку ринкових відносин, поширення зовнішньоторговельного співробітництва, удосконалення митної інфраструктури в митній справі все частіше застосовуються договірні основи правового регулювання. Такі відносини виникають практично на всіх етапах митного оформлення (перевезення під митним контролем, тимчасове збереження, декларування тощо), а також при використанні деяких митних режимів (митний ліцензійний склад, магазин безмитної торгівлі).

Загальною ознакою, що об'єднує всі види зазначених відносин в єдине ціле, є те, що в сукупності вони складають суспільні відносини у сфері

митної справи. Ці відносини регулюються не тільки правовими нормами, що містяться в Митному кодексі України¹ від 12.12.1991 р., Законі України “Про Єдиний митний тариф” від 05.02.1992 р. та в інших законах, що деякою мірою регулюють митну справу, але й нормами адміністративної, фінансової, цивільної та інших галузей законодавства. Митне право є комплексною галуззю законодавства, бо містить норми різних галузей права, які регулюють суспільні відносини, пов’язані з переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон України.

Митні відносини, будучи предметом різних галузей права (у першу чергу адміністративного), мають і певну єдність, обумовлену спільністю цілей та завдань митного регулювання, бо усі вони безпосередньо пов’язані з митною діяльністю.

Таким чином, митне право можна визначити як комплексну галузь українського права, що є сукупністю юридичних інститутів і норм, які регулюють відносини у сфері митної справи.

Українське митне право має істотні особливості: воно формується і функціонує в умовах виникнення і розвитку ринкових відносин; розвивається з урахуванням і на базі інтеграції української економіки у світове господарство, що впливає на розвиток внутріекономічних процесів і характер зовнішньоекономічної діяльності держави.

Митна справа і митне право в Україні розвиваються в напрямку зближення із загальноприйнятими міжнародними нормами і практикою.

§ 2. Митні органи України

Митними органами України є державні органи, які безпосередньо здійснюють митну справу. Система органів державного регулювання митної справи визначається Верховною Радою України. Президент України згідно з Конституцією України може реорганізувати та ліквідувати Державну митну службу.

Митні органи здійснюють виконавчу і розпорядчу діяльність у сфері митної справи. Використовуючи різні форми і методи, митні органи виконують свої функції і реалізують повноваження у сферах: організації переміщення через митний кордон товарів та транспортних засобів; митного оформлення і контролю; нарахування та справлення податків і зборів тощо.

Відповідно до чинного законодавства митні органи не є правоохоронними. Проте правоохоронний характер їх діяльності зумовлений самою структурою митної справи, а також тим, що свої завдання і повноваження митні органи здійснюють з урахуванням інтересів держави для зміцнення і захисту її економічного суверенітету та економічної безпеки. Згідно зі ст. 102 Митного кодексу України митні органи є органами дізнання

¹ Далі – МК України.

у справах про контрабанду. Основний обсяг роботи у зв'язку з провадженням у справах про порушення митних правил та їх розглядом покладено на митні органи та їх посадових осіб.

Згідно зі ст. 5 Закону України “Про митну справу в Україні” від 25.01.1991 р. систему митних органів України складають:

- Державна митна служба України;
- регіональні митниці;
- митниці;
- спеціалізовані митні управління та організації;
- установи і навчальні заклади.

*Державна митна служба України*¹ здійснює управління митною справою. Як центральний орган виконавчої влади Держмитслужбу України було створено Указом Президента “Про державну митну службу України” від 29.11.1996 р. № 1145. Вона стала правонаступником ліквідованого Державного митного комітету України.

Правовий статус цього центрального органу закріплено в Положенні про Державну митну службу України, затвердженому Указом Президента від 24.08.2000 р. № 1022.

Держмитслужба України, здійснюючи безпосереднє керівництво митною справою в Україні, виконує такі функції: захищає економічні інтереси України, сприяє розвитку зовнішньоекономічних зв'язків; забезпечує додержання законодавства про митну справу; вживає заходів щодо запобігання контрабанди та порушення митних правил; веде разом з іншими уповноваженими органами виконавчої влади Українську класифікацію товарів зовнішньоекономічної діяльності; здійснює верифікацію (встановлення достовірності) сертифікатів про походження товарів з України; співробітничает відповідно до міжнародних договорів та законодавства України з митними та іншими органами іноземних держав, міжнародними організаціями у митній сфері; керує діяльністю органів митної служби; створює, реорганізує та ліквідує у встановленому порядку регіональні митниці, митниці, спеціалізовані митні управління та організації, установи та навчальні заклади; реалізує у межах своєї компетенції державну кадрову політику.

Державну митну службу України очолює Голова, якого призначає Президент України. Голова має заступників, розподіляє між ними обов'язки, визначає ступінь відповідальності керівників підрозділів центрального апарату Держмитслужби України.

Голова Держмитслужби України у встановленому порядку призначає на посади та звільняє з посад працівників центрального апарату Держмитслужби, керівників регіональних митниць та їх структурних

¹ Далі – Держмитслужба України.

підрозділів, митниць, спеціалізованих митних управлінь і організацій, установ та навчальних закладів.

У Держмитслужбі для погодженого вирішення питань, що належать до її компетенції, обговорення найважливіших напрямків її діяльності утворюється дорадчий орган – колегія. До складу колегії належать Голова Держмитслужби (голова колегії), заступники Голови за посадою, інші працівники Держмитслужби України.

Регіональні митниці – складова частина системи митних органів. Вони є державними установами й у встановленому порядку безпосередньо здійснюють митну справу, координують та контролюють діяльність підпорядкованих митниць і спеціалізованих митних організацій.

Кількість, зона діяльності, місця дислокації, компетенція регіональних митниць, підпорядкованих їм митних установ (у тому числі спеціалізованих митних організацій), а також митних постів визначаються Державною митною службою України.

Головними завданнями регіональної митниці є: контроль за виконанням митного законодавства; організація ефективного застосування засобів тарифного та нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності; забезпечення справлення митних платежів; створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної діяльності; боротьба з контрабандою та порушеннями митних правил; ведення митної статистики тощо.

Зона діяльності регіональної митниці визначається Держмитслужбою України, її межі можуть не збігатися з межами адміністративно-територіальних одиниць.

Митниця є державним органом, який здійснює захист економічних інтересів України, забезпечує виконання законодавства з митних питань, а також справляння мита, податку на додану вартість, акцизного збору, інших митних платежів та зборів. Митниця підпорядкована регіональній митниці.

Митниця відповідно до покладених на неї завдань виконує такі основні функції: контролює додержання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності й громадянами встановленого порядку переміщення товарів та інших предметів через митний кордон; здійснює митний контроль і оформлення товарів та інших предметів; перевіряє відомості, заявлені у вантажній митній декларації при митному оформленні товарів; нараховує та справляє у зоні своєї діяльності митні платежі та збори; забезпечує контроль за доставкою вантажів у інші митні органи; забезпечує функції валютного контролю та контролю за строками повернення в Україну імпортової частини бартерних угод тощо.

За місцезнаходженням регіону діяльності митниці України умовно поділяються на прикордонні та внутрішні. Прикордонні митниці розміщують на митному кордоні, що, як правило, збігається з державним кордоном, і

з'єднані з транспортними вузлами (аеропортами, прикордонними залізничними станціями, портами).

Митні пости безпосередньо здійснюють митний контроль і митне оформлення товарів та інших предметів, що переміщуються через митний кордон України. Митний пост не є самостійним структурним елементом митної системи і не має статусу юридичної особи. Розміщують митні пости в зоні діяльності митниці, якій підпорядковані, з урахуванням таких чинників, як наявність автомобільних та залізничних магістралей, авіаційних, морських та річкових портів, а також залежно від потреб практики зовнішньоекономічної діяльності. У зоні своєї діяльності митний пост практично повністю виконує функції митниці.

До *спеціалізованих митних управлінь та організацій*, які забезпечують ефективну діяльність митних органів, належать: організації, що спеціалізуються на митних операціях з вантажами, митні лабораторії, кінологічні служби, обчислювальні центри.

Митні органи України і морські та річкові судна, що є в їхньому розпорядженні, мають прапор, а автотранспортні засоби та повітряні судна – розпізнавальний знак. Описи прапора та розпізнавального знака затверджуються Верховною Радою України.

§ 3. Митний контроль

Митний контроль є одним із найважливіших інститутів митного права. Він охоплює широке коло правових, організаційних та методичних питань, що стосуються багатьох напрямків митної справи, у першу чергу митного оформлення, переміщення товарів та транспортних засобів, митних платежів.

Згідно зі ст. 21 МК України митний контроль здійснюється з метою забезпечення додержання державними органами, підприємствами та їх службовими особами, а також громадянами порядку переміщення через митний кордон України товарів та інших предметів.

Митному контролю підлягають усі товари та транспортні засоби, що переміщуються через митний кордон України (за винятком випадків, передбачених чинним законодавством). При цьому під товарами розуміються: будь-яке рухоме майно, у тому числі валюта, валютні цінності, речі, предмети (крім культурних цінностей), а також послуги, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, електрична, теплова, інші види енергії, газ тощо. Засоби, що використовуються для міжнародних перевезень пасажирів та товарів, у тому числі транспортне обладнання (наприклад контейнери), є предметом митного контролю як транспортні засоби. Транспортні ж засоби, що переміщуються через митний кордон в інших цілях, підлягають митному контролю як товари.

Митний контроль здійснюється безпосередньо посадовими особами митних органів України шляхом: перевірки документів та відомостей, необхідних для митних цілей; митного огляду товарів та транспортних засобів; усного опитування громадян і посадових осіб; обліку товарів і транспортних засобів; огляду територій та приміщень складів тимчасового зберігання, митних ліцензійних складів, вільних митних зон, магазинів безмитної торгівлі, де можуть бути товари та транспортні засоби, що підлягають митному контролю, чи здійснюється діяльність, контроль за якою покладено на митні органи України. Посадові особи митниці з метою здійснення митного контролю мають право доступу на територію чи в приміщення будь-якого підприємства, де є предмети, що підлягають митному контролю (ст. 26 МК України).

Основними формами митного контролю є:

1. *Перевірка документів і відомостей, необхідних для митних цілей.* Вона полягає у вивченні документів з метою встановлення їх відповідності чинним правилам митного законодавства та повноти оформлення.

2. *Митний огляд та переогляд.* Це адміністративні дії посадових осіб митних органів, які полягають у фактичній перевірці транспортних засобів, товарів та речей громадян. Мета проведення огляду – встановлення законності переміщення через митний кордон об'єктів митного контролю, запобігання ввезенню чи вивезенню заборонених предметів, а також визначення у встановленому порядку найменування товарів, їх ціни та кількості. При наявності підстав вважати, що товари, транспортні засоби, речі громадян, що переміщуються через митний кордон України, містять предмети контрабанди, є безпосередніми об'єктами порушення митних правил або відповідно до вимог ст. 74 МК не підлягають пропуску через митний кордон України, може бути здійснено їх переогляд.

3. *Особистий огляд* – виняткова форма митного контролю, яку мають право застосовувати митні органи України. Особистий огляд може здійснюватися за письмовим рішенням начальника митниці чи особи, яка заміщує його, при наявності достатніх підстав вважати, що громадянин, який прямує через митний кордон України чи перебуває в зоні митного контролю або в транзитній зоні міжнародного аеропорту, приховує при собі предмети контрабанди чи предмети, які є безпосередніми об'єктами порушення митних правил або заборонені для транзиту через територію України.

Щодо проведення особистого огляду фізичних осіб ставляться певні вимоги: його повинна здійснювати посадова особа митниці однієї статі з особою, яка проходить огляд, у присутності двох понятих тієї ж статі в ізольованому приміщенні, що відповідає санітарно-гігієнічним нормам; обстеження органів тіла особи, яку оглядають, має провадити лише медичний працівник; про проведення особистого огляду складається протокол, що підписується особами, які брали участь в огляді.

Для здійснення митного контролю митним органам України надано певні права:

а) посадові особи митних органів мають право доступу на територію чи в приміщення будь-якого підприємства, де є предмети, що підлягають митному контролю (ст. 26 МК України);

б) можуть використовуватися технічні та спеціальні засоби, безпечні для життя та здоров'я людини, тварин і рослин та такі, що не завдають шкоди підприємствам і громадянам (ст. 27 МК України);

в) у разі необхідності можуть залучатися спеціалісти та експерти (ст. 28 МК України), яким відшкодовуються витрати, пов'язані з явкою за викликом; виплати здійснюються коштами митних органів;

г) митні органи шляхом накладання пломб і печаток здійснюють митне забезпечення транспортних засобів, приміщень та інших місць, де є товари, що підлягають митному контролю;

д) митниці мають право брати проби і зразки товарів та інших предметів для їх дослідження (ст. 40 МК України); органи санітарного, ветеринарного, фітосанітарного, радіологічного та екологічного контролю мають право брати проби і зразки товарів, щодо яких митне оформлення не було закінчено, тільки за згодою митниці.

§ 4. Організація митного контролю

Територія, що прилягає до митного кордону, зветься *зоною митного контролю*. Такі зони створюються в пунктах пропуску на митному кордоні України, в морських і річкових портах, аеропортах, у місцях митного оформлення товарів і транспортних засобів, розташування митних установ, на територіях вільних економічних зон, спеціальних зон та окремих підприємств, а також в інших місцях, які визначає Держмитслужба України. Зонами митного контролю є території митних складів, складів тимчасового зберігання, магазинів безмитної торгівлі.

Правовий статус зони митного контролю визначено “Положенням про зону митного контролю”, затвердженим наказом Держмиткому України від 06.05.1995 р. № 198.

Для функціонування зон митного контролю встановлюється особливий режим оборотності та переміщення вантажів, передбачаються відповідні режимні вимоги до споруджуваних приміщень. По-перше, доступ у зони митного контролю дозволяється тільки службовим особам, які безпосередньо беруть участь у здійсненні контролю, а також співробітникам спеціальних підрозділів органів МВС та СБ України за письмовим розпорядженням керівників цих підрозділів при проведенні заходів по боротьбі з організованою злочинністю. Громадяни, які перетинають митний кордон України, представники організацій, підприємств, установ, які

отримують або відправляють товари та інші предмети, допускаються до зон митного контролю на підставі дійсних для виїзду (в'їзду) документів на отримання (відправку) товарів чи інших предметів. По-друге, в зонах митного контролю розміщуються тільки споруди та об'єкти прикордонних і митних органів, що необхідні для технологічного процесу. Об'єкти інших державних контрольних органів розміщують за межами зон митного контролю. По-третє, переміщення товарів та інших предметів на територію зони митного контролю чи за її межі можливо тільки з дозволу митниці.

За загальним правилом товари та транспортні засоби перебувають під митним контролем з моменту його початку і до його завершення відповідно до обраного митного режиму, від якого і залежить граничний строк проведення контролю. Згідно зі ст. 24 МК України період перебування товарів та інших предметів під митним контролем становить:

- під час ввезення на митну територію України з метою вільного використання – з моменту ввезення і до пропуску через митний кордон України;

- під час вивезення за межі України з метою вільного використання – з моменту ввезення в зону митного контролю і подання необхідних документів до вивезення за межі митної території України;

- під час тимчасового ввезення на митну територію України – з моменту ввезення і до вивезення за межі митної території України;

- під час тимчасового вивезення за межі митної території України – з моменту пред'явлення митниці товарів, інших предметів та необхідних документів і до пропуску через митний кордон України під час зворотного ввезення;

- під час транзиту через територію України – з моменту ввезення в Україну і до вивезення з України.

Законом передбачено можливість звільнення від певних форм митного контролю. Відповідно до ст. 34 МК України лише у випадках, встановлених Митним кодексом та іншими законами України, митниця не має права застосовувати всі чи окремі заходи щодо здійснення митного контролю. Виключно законами України надаються митні пільги щодо проходження митного контролю. Незастосування митного контролю не повинно означати звільнення від обов'язку додержуватися порядку переміщення через митний кордон України товарів та інших предметів.

Законом (міжнародними договорами) можуть бути передбачені конкретні випадки виведення окремих видів товарів та транспортних засобів із сфери дії митного контролю (особистий багаж Президента України і членів його сім'ї, які супроводжують його; особистий багаж депутатів Верховної Ради України і членів Кабінету Міністрів України при перетинанні ними кордону у зв'язку з виконанням депутатських обов'язків, дипломатична пошта тощо). Згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні привілеї

(1961 р.) голови дипломатичних представництв іноземних держав в Україні, а також особи, які прирівнюються до них, звільняються від усіх видів митного огляду, у тому числі від особистого огляду, якщо ці особи перетинають кордон у службових справах. У цьому випадку здійснюється тільки контроль у формі перевірки документів.

Найчастіше подібні винятки стосуються звільнення не від усіх форм митного контролю, а від деяких, насамперед від огляду товарів та транспортних засобів. Так, у ст. 35 МК України передбачено, що військові кораблі, судна забезпечення Військово-Морських Сил, укомплектовані повністю командою, та бойові повітряні судна, які проходять через митний кордон України, митному огляду не підлягають. Огляду не підлягають також іноземні військові кораблі (судна), бойові та військово-транспортні повітряні судна, військова техніка, що прибуває до України чи вибуває за кордон. Військово-транспортні засоби, які згідно зі спеціальною заявою Міністерства оборони України виконують завдання військово-оперативного характеру, при проходженні митного кордону України звільняються від огляду, якщо інше не передбачено законодавчими актами України.

З метою спрощення митного оформлення громадян митниці, за погодженням Держмитслужби України (ст. 36 МК України), можуть застосовувати спеціальні митні режими огляду речей. Уперше спрощене митне оформлення громадян було введено у 1949 р., коли Рада Міжнародної організації цивільної авіації (IKAD) прийняла відповідні стандарти та рекомендації щодо оформлення міжнародних авіаперевезень. У 1973 р. у Кіото була прийнята Конвенція про спрощення та гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція), яка рекомендувала застосовувати спрощений митний контроль не тільки в аеропортах, а й у портах водного транспорту. У додатку до цієї Конвенції було викладено сутність двоканальної системи і детальний опис облаштування зеленого та червоного коридорів митного оформлення громадян. Згідно з Конвенцією двоканальна система дозволяє пасажирам обирати один із двох коридорів митного оформлення: зелений – для громадян без речей або з предметами, на які не поширюються заборони, обмеження та митні платежі; червоний – для решти громадян. Митний кодекс визначив, що однією з умов застосування двоканальної системи митного контролю є відповідне обладнання зони (коридорів) спрощеного контролю. Другою умовою проведення митного контролю за двоканальною системою є чітке інформування громадян про перелік предметів, обов'язкових для декларування під час перетинання митного кордону. Громадяни, які проходять через зони (коридори) спрощеного митного контролю, звільняються від подання митної декларації, однак це не означає їх звільнення від обов'язку додержуватися законодавства і від відповідальності за його порушення.

ГЛАВА XX. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

§ 1. Кримінальне право як галузь права

Кримінальне право – одна з галузей права України, яка являє собою систему встановлених вищим органом державної влади (Верховною Радою України) норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право поділяється на дві частини – Загальну й Особливу. У *Загальній частині* зосереджені норми загального характеру, які застосовуються до всіх злочинів. У ній розкриваються завдання кримінального права, регулюються питання дії кримінального закону в часі й у просторі, вказуються підстави кримінальної відповідальності, наводиться поняття злочину, надається класифікація злочинів, закріплюються інші базові інститути (незакінчений злочин, необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, співучасть у злочині, добровільна відмова від вчинення злочину та ін.), визначаються поняття, цілі й види покарань, містяться норми, що регулюють порядок призначення покарання і звільнення від покарання та кримінальної відповідальності. В *Особливій частині* передбачено норми, що встановлюють відповідальність за конкретні злочини: проти національної безпеки України, проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи, злочини у сфері господарської діяльності, проти довкілля та ін. Загальна й Особлива частини – логічно взаємозв'язані і взаємодіючі системи норм кримінального права.

Завданнями кримінального права є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку й громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Для здійснення цих завдань кримінальне право визначає, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинними, і встановлює покарання, що застосовуються до осіб, які вчинили злочини.

Джерелом кримінального права є кримінальний закон у вигляді Кримінального кодексу.

Кримінальне право базується на принципах (основоположних засадах) законності, демократизму, гуманізму, патріотизму, особистої винної відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом як злочин, індивідуалізації і невідворотності кримінальної відповідальності.

§ 2. Кримінальний закон

Кримінальний закон – це прийнятий вищим органом державної влади (Верховною Радою України) нормативний акт, що встановлює підстави кримінальної відповідальності, визначає, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і які покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. Кримінальний закон регулює усю сферу суспільних відносин, пов'язаних із злочином і покаранням. Поняттям “кримінальний закон” охоплюються як окремий законодавчий акт, що прийнятий Верховною Радою України і встановлює кримінальну відповідальність за конкретний злочин, так і окрема стаття Кримінального кодексу, а також Кримінальний кодекс¹ у цілому.

Усе чинне кримінальне законодавство України зосереджено у Кримінальному кодексі. Кримінальний кодекс – це систематизований законодавчий акт, що складається із Загальної й Особливої частин. У Загальній частині визначено базові інститути і поняття, які співвідносяться з усіма конкретними видами злочинів. У Особливій частині містяться визначення конкретних видів злочинів і встановлюються покарання за їх вчинення. Нині чинний Кримінальний кодекс, прийнятий Верховною Радою 05.04.2001 р., набрав чинності з 01.09.2001 р. Загальна й Особлива його частини поділяються на глави і статті. Статті Загальної частини становлять єдине ціле і можуть мати частини, пункти, підпункти. Статті Особливої частини поділяються на диспозицію і санкцію. Диспозиція – це частина статті Особливої частини КК, у якій описується конкретний злочин і вказуються його ознаки. Санкція – це частина статті, в якій визначаються вид і міра покарання, що підлягають застосуванню за злочин, описаний у диспозиції.

Кримінальний закон діє у просторі й у часі.

Дія кримінального закону в просторі. Усі особи, що вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності на підставі кримінального закону України (ст. 6 КК – територіальний принцип). Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які відповідно до чинних законів і міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудними у кримінальних справах судам України, у випадку вчинення цими особами злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом (ч. 4 ст. 6 КК). Громадяни України, а також особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за межами України, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 7 КК – принцип громадянства).

Дія кримінального закону в часі. Особи, які вчинили злочини, підлягають кримінальній відповідальності за законом, який діяв на час

¹ Далі – КК.

вчинення злочину (ч. 2 ст. 4 КК). Чинним визнається закон, що набрав юридичної сили і ще не втратив її, тобто не скасований або не змінений іншим законом. Якщо ж особа вчинила злочин у період чинності одного (раніше діючого) закону, а питання про притягнення її до кримінальної відповідальності вирішується у період дії іншого, нового закону, то застосуванню підлягає раніше діючий закон, якщо він є більш м'яким, ніж новий. Якщо ж новий закон є більш м'яким, ніж той, що діяв раніше, тобто усуває злочинність діяння або пом'якшує покарання, то застосовується новий закон (зворотна сила закону) – ч. 1 ст. 5 КК. Зворотна сила кримінального закону – це поширення нового закону на злочини, вчинені до набрання ним сили. Закон, що встановлює покарання за діяння або посилює покарання, зворотної сили не має (ч. 3 ст. 5 КК).

§ 3. Поняття й ознаки злочину

Під злочином у кримінальному праві розуміють передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 КК). Злочином визнається тільки конкретний акт вольової поведінки (вчинок) людини у формі дії або бездіяльності. Думки, наміри, погляди і судження особи, що мають навіть негативний (антигромадський) характер, не можуть бути визнані злочином, якщо вони не об'єктивовані в конкретному акті поведінки, у суспільно небезпечній дії або бездіяльності людини, яка має всі ознаки суб'єкта злочину (ст.ст. 18 – 22 КК).

Ознаками злочину є: суспільна небезпека, кримінальна протиправність, винність і караність діяння – дії або бездіяльності. *Суспільна небезпека* означає, що злочин завдає істотної шкоди (збитку) або ж створює загрозу заподіяння такої шкоди охоронюваним кримінальним законом благам – суспільним відносинам. Характер і ступінь суспільної небезпеки визначаються усією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину: цінністю блага (об'єкта), на яке посягає злочин, характером діяння, способом, місцем, часом, обстановкою вчинення злочину, тяжкістю наслідків, формою вини (умисел або необережність), мотивом, метою тощо. Дія (або бездіяльність), що навіть формально підпадає під ознаки будь-якого діяння, передбаченого законом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (наприклад, крадіжка малоцінного майна – олівець, пачка цигарок тощо), не може бути визнана злочином (ч. 2 ст. 11 КК).

Під *кримінальною протиправністю* розуміють передбаченість (заборону) суспільно небезпечного діяння кримінальним законом – конкретною статтею Особливої частини КК. Дія або бездіяльність, не

передбачені кримінальним законом, тобто не зазначені в певній статті Кримінального кодексу, ні за яких обставин не можуть бути визнані злочином і не можуть тягти кримінальної відповідальності.

Ознака “винність” пов’язана з наявністю у діях особи умислу або необережності. Невинне заподіяння шкоди (казус) виключає можливість визнання діяння злочинним.

Ознака *караності* означає, що за будь-який злочин у законі передбачені конкретні вид і міра покарання. Наявність усіх зазначених ознак дозволяє в кожному конкретному випадку відносити те або інше діяння (вчинок) до числа злочинних і караних. Відсутність же хоча б однієї з цих ознак виключає можливість розглядати скоєне діяння як злочин.

Злочини з урахуванням ступеня їхньої тяжкості поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі (ст. 12 КК). Вони різняться між собою правовими наслідками, зокрема тяжкістю покарання, передбаченого за них у санкціях статей Особливої частини КК.

§ 4. Кримінальна відповідальність та її підстава

Кримінальна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, встановлюється державою в кримінальному законі і покладається на осіб, винних у вчиненні злочину. Під кримінальною відповідальністю розуміється юридичний обов’язок особи, яка здійснила злочин, підлягати дії кримінального закону, тобто відповідати перед державою за винно вчинене суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом. Сутність кримінальної відповідальності полягає в державному осудженні, негативній оцінці державою злочину й особи, яка його вчинила, а також у застосуванні на підставі вироку суду заходів державного примусу – кримінального покарання або інших заходів, передбачених кримінальним законом.

Кримінальна відповідальність як обов’язок відповідати перед державою і зазнати заходів державного примусу за винно вчинене суспільно небезпечне діяння (крадіжку, грабіж, хуліганство тощо) виникає з моменту здійснення злочину, але реалізується з моменту набрання обвинувальним вироком сили. Етапами реалізації кримінальної відповідальності є: порушення кримінальної справи, притягнення особи до кримінальної відповідальності як обвинуваченого, винесення обвинувального вироку. Кримінальна відповідальність реалізується за загальним правилом шляхом застосування покарання. Однак можлива кримінальна відповідальність (державне осудження особи, яка вчинила злочин, шляхом винесення судом обвинувального вироку) із звільненням винної особи від покарання та його відбування (ст.ст. 74 – 84 КК).

Під *підставою кримінальної відповідальності* розуміють вчинення

особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом (ч. 1 ст. 2 КК). Зміст підстави кримінальної відповідальності полягає у такому: 1) кримінальна відповідальність можлива тільки за суспільно небезпечне діяння – дію або бездіяльність, тобто за конкретний акт вольової суспільно небезпечної поведінки людини, але не за її думки, погляди, переконання; 2) до кримінальної відповідальності притягується тільки особа, винна у вчиненні суспільно небезпечного діяння; 3) кримінальна відповідальність настає лише за таке суспільно небезпечне діяння, що безпосередньо передбачено кримінальним законом (у конкретній статті Особливої частини КК) і містить у собі склад злочину. Його відсутність виключає кримінальну відповідальність. Кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає припиненню, якщо в діях особи відсутній склад злочину (ч. 2 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України).

§ 5. Склад злочину

Під складом злочину розуміють сукупність юридичних, тобто передбачених кримінальним законом, об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин. Склад злочину утворюють чотири його обов'язкових елементи – об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона і суб'єкт, які мають відповідні ознаки.

Під *об'єктом* розуміють охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (блага, цінності) – права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства. Саме на ці та інші суспільні відносини посягає злочин, заподіює їм істотну шкоду або ж створює небезпеку заподіяння такої шкоди.

Об'єктивна сторона – це зовнішня сторона злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між ними, а також способом, місцем, часом і обстановкою вчинення злочину. Дія – це активна суспільно небезпечна протиправна (передбачена кримінальним законом) поведінка суб'єкта. Бездіяльність – це пасивна поведінка, що полягає у невиконанні особою тих дій, які вона повинна була і могла в даній конкретній обстановці вчинити для запобігання заподіяння шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам. Діяння – обов'язкова ознака об'єктивної сторони. Під суспільно небезпечними наслідками розуміють шкоду (збиток), що заподіюється злочинним діянням суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом. Якщо наслідки зазначені в законі або ж впливають із його змісту (злочин із матеріальним складом), їх встановлення (як і причинного зв'язку між діянням і наслідками) є обов'язковою умовою

кримінальної відповідальності.

Під *суб'єктивною стороною* розуміють внутрішню, психічну сторону злочину, що характеризується конкретною формою вини, мотивом і метою злочину. Обов'язкова ознака суб'єктивної сторони – вина, що являє собою психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК). Умисел має місце, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала (прямий умисел) або свідомо допускала настання цих наслідків (непрямий умисел) – ст. 24 КК. Злочин визнається здійсненим з необережності, якщо особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення (злочинна самовпевненість) чи не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити (злочинна недбалість) – ст. 25 КК. Невинне заподіяння шкоди, коли особа не передбачала суспільно небезпечних наслідків і не могла або не повинна була їх передбачати (казус, випадок), виключає кримінальну відповідальність.

Суб'єкт злочину – особа фізична (громадянин), осудна, яка досягла віку кримінальної відповідальності (16 років, а у випадках, прямо зазначених у ст. 22 КК, за злочини, що становлять підвищену небезпеку, – 14 років). Осудність – це здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними (ст. 19 КК). Неосудність – поняття, протилежне осудності, являє собою такий психічний стан особи, коли вона в момент вчинення злочину не могла усвідомлювати своїх дій чи керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу душевної діяльності, недоумства (олігофренії) або іншого хворобливого стану психіки (ст. 19 ч. 2 КК). Неосудність виключає кримінальну відповідальність. До таких осіб за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру.

Відсутність хоча б одного з елементів складу злочину (або хоча б однієї із зазначених у статті Особливої частини КК ознак того чи іншого елемента) виключає наявність складу злочину, а отже, і кримінальну відповідальність. Водночас наявність у діях особи складу злочину означає, що особа вчинила злочин (ч. 1 ст. 11 КК) і є підстава для притягнення її до кримінальної відповідальності (ст. 2 КК). Ознаки складу злочину описуються насамперед у конкретній статті Особливої частини КК. Разом з тим деякі з них, що властиві, наприклад, суб'єкту (ст.ст. 18, 22 КК), суб'єктивній стороні (ст.ст. 23, 25 КК), розкриваються у нормах Загальної частини КК.

§ 6. Обставини, що виключають злочинність діяння

У деяких випадках дії (вчинки) особи можуть зовнішньо нагадувати злочин і бути схожими з ним. Такими діями об'єктивно заподіюється шкода охоронюваним кримінальним законом цінностям суспільства (суспільним відносинам) і нерідко істотна. Проте за своєю соціальною сутністю та юридичною природою вони не є суспільно небезпечними і кримінально-протиправними, більше того, визнаються правомірними. Це такі дії, що не містять складу злочину і не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, зокрема: необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця.

Під *необхідною обороною* розуміють дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Право на необхідну оборону має кожна особа незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб або органів влади (ст. 36 КК).

Дії, вчинені в стані необхідної оборони, вважаються правомірними, відповідають вимогам ст. 36 КК і не тягнуть кримінальної відповідальності за наявності перелічених нижче певних умов, які характеризують як акт посягання, так і акт захисту від нього.

1. Посягання повинно бути суспільно небезпечним, тобто містити в собі ознаки злочину, або ж бути об'єктивно суспільно небезпечним (наприклад, дії неосудних осіб, осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності). Не може бути необхідної оборони від дій, що хоча формально і мають ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК, але через малозначність не становлять суспільної небезпеки, тобто не заподіяли і не могли заподіяти істотної шкоди (ч. 2 ст. 11).

2. Посягання повинно бути наявним (воно вже почало здійснюватися і ще не закінчилося чи ще не почалося, але в даній ситуації існує реальна загроза його здійснення: воно от-от почнеться; або ж посягання вже закінчилося, але за обставинами справи для особи, яка захищалася, не був зрозумілим момент його закінчення). Немає необхідної оборони у випадках, коли шкода заподіюється вже після того, як посягання відвернено або закінчено й у застосуванні засобів захисту не було необхідності.

3. Посягання повинно бути реальним, тобто воно має відбуватися в об'єктивній дійсності, а не в уявленні особи, яка захищається.

Захисні дії визнаються правомірними, якщо: а) шкоду заподіяно особі, яка посягає ("протипосягання"), а не третім особам; б) ці дії спрямовані на захист інтересів особи, яка захищається, прав та інтересів інших громадян, які зазнали суспільно небезпечного посягання, або суспільних інтересів та інтересів держави; в) захист не перевищує меж необхідності.

Відповідає вимогам необхідної оборони і не є злочином застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів незалежно від тяжкості шкоди, заподіяної тому, хто посягає, якщо це здійснено для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення (ч. 5 ст. 36 КК).

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту (ч. 4 ст. 36 КК).

Необхідна оборона – важливий інститут кримінального права, покликаний підвищити активність громадян у боротьбі зі злочинністю, сприяти попередженню і припиненню злочинів.

Від необхідної оборони слід відрізнити перевищення меж необхідної оборони, під яким розуміють умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту (ч. 3 ст. 36 КК). Перевищення меж необхідної оборони тягне за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених кримінальним законом (навмисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця – ст. 118 КК; заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони – ст. 124 КК).

Затримання особи, що вчинила злочин, складається з таких дій з боку потерпілого та інших осіб, якими заподіюється шкода особі, що вчинила злочин. Ці дії визнаються правомірними і не тягнуть за собою кримінальної відповідальності за умови, якщо вони здійснені безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її до відповідних органів влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

При перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, тобто при умисному заподіянні особі, яка вчинила злочин, тяжкої шкоди, що явно не відповідає небезпечності посягання або затримання злочинця, відповідальність настає у випадках, спеціально передбачених законом: у ст. 118 – умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів необхідної оборони, у ст. 124 КК – умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у випадку перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

Під *крайньою необхідністю* розуміють дії, які хоча й підпадають під ознаки злочину, але здійснені для усунення небезпеки (яка йде, наприклад, від стихійних сил природи, поведження тварин та ін.), що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в

даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж шкода відвернена (ст. 39 КК). Такі дії також є правомірними і не тягнуть за собою кримінальної відповідальності.

Від крайньої необхідності слід відрізнити перевищення меж крайньої необхідності, під якою розуміють (ч. 2 ст. 39 КК) умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена. Заподіяння шкоди за умов перевищення меж крайньої необхідності не виключає кримінальної відповідальності на загальних підставах. Однак якщо при перевищенні меж крайньої необхідності особа внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала їй, не змогла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці, кримінальна відповідальність виключається (ч. 3 ст. 39 КК).

До обставин, що виключають злочинність діяння, КК відносить: фізичний або психічний примус (ст. 40), виконання наказу або розпорядження (ст. 41), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ст. 43).

§ 7. Закінчений та незакінчений злочини.

Добровільна відмова при незакінченому злочині

Вчинення злочину – не одномоментний акт. У більшості випадків воно, як і будь-яка усвідомлена діяльність людини, проходить певні етапи, або стадії. Під стадіями вчинення злочину розуміють етапи розвитку навмисного злочину, що розрізняються між собою характером вчинюваних дій, ступенем здійснення злочинних намірів, обсягом виконання описаного в нормах Особливої частини КК складу злочину.

З урахуванням цього кримінальне законодавство виділяє два види злочинів: закінчений і незакінчений злочини (ст. 13 КК).

Закінчений злочин має місце у тих випадках, коли в діях особи є всі ознаки складу злочину, описаного у відповідній статті Особливої частини КК. Якщо для злочину, з урахуванням особливостей опису його в законі, не потрібно настання суспільно небезпечних наслідків (злочини з “формальним складом”), то він визнається закінченим уже з моменту вчинення діяння, зазначеного в законі (наприклад, незаконне перетинання державного кордону – ст. 331 КК, хуліганство – ст. 296 КК). Для визнання ж закінченими злочинів із матеріальним складом потрібно не тільки вчинення суспільно небезпечного діяння, але й настання в результаті цього діяння суспільно небезпечних наслідків (наприклад, умисне вбивство – ст. 115, крадіжка – ст. 185 та ін.).

При *незакінченому злочині* винному не вдається виконати всіх дій для досягнення поставленої мети з причин, що не залежать від його волі. Видами незакінченого злочину визнаються готування до злочину та замах на злочин.

Готування до злочину – це підшукування або пристосування засобів

чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше навмисне створення умов для вчинення злочинів (ст. 14 КК). Тут особа ще не чинить самого діяння, що утворює склад злочину, але виконує інші дії, якими умисно створює умови для вчинення злочину. Готування до злочину невеликої тяжкості кримінальної відповідальності не тягне.

Замахом на злочин визнається вчинене з прямим умислом діяння (дія чи бездіяльність), безпосередньо спрямоване на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежать від волі винного (ст. 15 КК). Готування до злочину і замах на злочин карані, тобто тягнуть за собою кримінальну відповідальність за конкретною статтею Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за даний (закінчений) злочин (ст. 16 КК). Проте суд при призначенні покарання враховує ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення злочинного наміру та причини, внаслідок яких злочин не було доведено до кінця (ст. 68 КК).

Добровільна відмова при незакінченому злочині – це остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо вона при цьому усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Ознаками добровільної відмови є: добровільність, остаточність, усвідомлення можливості доведення злочину до кінця. Добровільність означає, що особа за своєю волею (а не внаслідок примусу) відмовляється від доведення злочину до кінця. Мотиви відмови (страх перед відповідальністю або ж співчуття потерпілому, наприклад, при вбивстві) не мають значення. Остаточність відмови означає, що особа відмовляється від вчинення злочину раз і назавжди. Якщо ж особа лише відстрочила завершення злочину до певного часу, наприклад, до більш придатної ситуації (відстрочка), то добровільність відмови відсутня. Для добровільної відмови необхідно, щоб особа усвідомлювала наявність реальної можливості доведення злочину до кінця в даній конкретній ситуації. Якщо ж вона відмовляється від доведення злочину до кінця через об'єктивну неможливість його здійснення в даних конкретних умовах (наприклад, наявність непереборних перешкод і т.п.), то добровільної відмови немає.

Добровільна відмова має місце лише за наявності всіх зазначених ознак. Вона можлива на стадії незакінченого злочину: при готуванні до злочину і при замаху на злочин. На стадії закінченого злочину добровільна відмова неможлива.

Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, не несе кримінальної відповідальності. Якщо ж фактично вчинене нею діяння – дія чи бездіяльність при незакінченому злочині (до добровільної відмови) – містить склад іншого самостійного злочину, то винний у такому діянні підлягає кримінальній відповідальності (ч. 2 ст. 17 КК) за даний злочин.

§ 8. Співучасть у злочині

Під співучастю у злочині розуміють умисну спільну участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК). Кожний із співучасників повинен мати ознаки суб'єкта злочину, тобто бути особою фізичною, осудною, що досягла віку кримінальної відповідальності (ст. 18 КК). Усі особи при співучасті діють спільно, тобто кожна з них робить свій “внесок” у злочин незалежно від ролі, яку вона виконує, – виконавець (співвиконавець), організатор, підбурювач або пособник. Дії кожного із співучасників перебувають у необхідному причинному зв'язку зі злочинном, що вчинюється виконавцем. Внаслідок цього злочин для всіх співучасників є єдиним і неподільним. При співучасті всі співучасники діють умисно, тобто кожний з них при вчиненні навмисного злочину усвідомлює, що вчинює злочин разом із іншими співучасниками, передбачає, що в результаті його діяльності (незалежно від виконуваної ним ролі) виконавцем буде вчинено злочин, і бажає цього або свідомо допускає (“спільність умислу”). Якщо один із співучасників здійснює дії, які не усвідомлюються іншими співучасниками, має місце “ексцес” виконавця, при якому відповідальність несе сам виконавець за скоєні ним дії (ч. 5 ст. 29). Не може бути необережної співучасті в умисному злочині, а також умисної співучасті у необережному злочині.

Залежно від ролі, яку виконують співучасники, співучасть може бути простою (співвиконавство – кожен безпосередньо виконує своїми діями більшою або меншою мірою об'єктивну сторону складу злочину) і складною (між співучасниками має місце розподіл ролей – виконавець, організатор, підбурювач, пособник). Залежно від ступеня сталості суб'єктивних зв'язків між співучасниками виділяються такі форми співучасті: без попередньої змови, із попередньою змовою, організована група, злочинна організація (ст. 28).

Співучасниками злочину поряд із виконавцями визнаються організатори, підбурювачі і пособники. Виконавець – це особа, що безпосередньо вчинила злочин. Організатором визнається особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою чи вчиненням. Організаторами також визнаються й особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, й особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації. Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Пособником визнається особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення

злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину. Виконавець відповідає за відповідною статтею КК, під ознаки якої підпадає вчинене ним суспільно небезпечне діяння; дії ж організатора, підбурювача, пособника, крім того, кваліфікуються і за ст. 27 КК. При призначенні покарання суд повинен урахувати ступінь і характер участі кожного із співучасників у вчиненні злочину (ст. 68 КК).

Від співучасті в злочині слід відрізнити причетність до злочину у формі заздалегідь не обіцяного приховування і неповідомлення про злочин. Заздалегідь не обіцяне приховування злочинця або знарядь і засобів учинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи здобування таких предметів не перебуває у причинному зв'язку зі злочином, не обумовлює його, має місце вже після того, як злочин вчинено. Тому зазначені дії не є співучастю у злочині і тягнуть за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, прямо передбачених кримінальним законом (ст.ст. 198, 396 КК). Неповідомлення про достовірно відомий, підготовлюваний або вчинюваний злочин також не є співучастю і тягне за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, коли вчинене діяння містить ознаки іншого злочину (ч. 7 ст. 27 КК).

§ 9. Покарання

Під *покаранням* розуміють встановлений кримінальним законом захід державного примусу, що застосовується судом у вирoku до особи, винної у вчиненні злочину. Покарання за своїм змістом є карою за вчинений злочин, виражає від імені держави негативну оцінку злочину й особи, яка його вчинила, завжди поєднано із заподіянням засудженому передбачених законом певних обмежень прав і свобод (наприклад позбавлення волі). Водночас покарання – це виховний захід. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має за мету заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності (ст. 50 КК).

До осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані лише такі види покарань:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців;
- 7) конфіскація майна;

- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі (ст.ст. 51, 53 – 64 КК).

Покарання поділяються на основні, додаткові та змішані. Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні і як додаткові покарання. За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини КК. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених КК.

Покарання призначається в суворій відповідності до кримінального закону і в порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством. Покарання є важливим засобом боротьби з найбільш небезпечними посяганнями, із рецидивною злочинністю.

ГЛАВА XXI. ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

§ 1. Судова система

Захист цивільних прав відповідно до чинного законодавства України здійснюється у встановленому порядку судом, господарським судом, третейським судом, профспілковими та іншими громадськими організаціями, а у випадках, окремо передбачених законом, – в адміністративному порядку.

Серед безлічі передбачених законом форм захисту цивільних прав головною є судова форма, яка забезпечує гарантії досягнення істини, встановлення прав і обов'язків сторін. Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Конституційне право громадян на судовий захист конкретизується у галузевому законодавстві. Так, згідно зі ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України¹ будь-яка заінтересована особа вправі в порядку,

¹ Далі – ЦПК.

встановленому законом, звернутися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу.

Правосуддя – це діяльність спеціально створених державних органів (судів), завдання яких – забезпечення захисту гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини, прав і законних інтересів юридичних осіб. Відповідно до Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються (ст. 124 Конституції). Не допускається також створення надзвичайних та особливих судів. Правосуддя здійснюється від імені України Конституційним Судом України і судами загальної юрисдикції.

Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні (ст. 147 Конституції). Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються Законом України “Про Конституційний Суд України” від 16.10.1996 р. Відповідно до ст. 2 цього Закону завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень.

Згідно зі ст. 5 Закону України “Про Конституційний Суд України” Конституційний Суд України складається з 18 суддів Конституційного Суду України. Президент України, Верховна Рада України та з’їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Суддя Конституційного Суду України призначається на дев’ять років без права бути призначеним на повторний строк. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж практичної, наукової або педагогічної роботи за фахом не менше десяти років, володіє державною мовою і проживає в Україні протягом останніх двадцяти років.

Правосуддя в судах загальної юрисдикції в Україні здійснюється шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних та інших справ, передбачених законом.

Згідно з Конституцією України система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації (ст. 125).

Як зазначено у Законі України “Про судоустрій України” від 07.02.2002 р., систему судів загальної юрисдикції складають:

- місцеві суди;
- апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- Касаційний суд України;

- вищі спеціалізовані суди;
- Верховний Суд України.

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених згідно із законом.

Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди.

Нижча ланка судової системи – місцеві суди. Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міські районні суди, а також військові суди гарнізонів. Місцеві господарські суди – це господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцеві адміністративні суди – це окружні суди, що утворюються в округах відповідно до Указу Президента України.

Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності. Місцеві загальні суди розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності. Місцеві адміністративні суди розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції), крім справ адміністративної юрисдикції у сфері військового управління, розгляд яких здійснюють військові суди.

Друга ланка у системі судів загальної юрисдикції – це загальні та спеціалізовані апеляційні суди.

Апеляційними загальними судами є: апеляційні суди областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України, а також Апеляційний суд України.

Апеляційні спеціалізовані суди – це апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України.

В апеляційних судах утворюються судові палати. У складі загального апеляційного суду є судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах. У складі спеціалізованого апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Апеляційний суд України діє у такому складі: судова палата у цивільних справах; судова палата у кримінальних справах; військова судова палата.

Апеляційні суди розглядають справи в апеляційному порядку, якщо на рішення чи вирок місцевого суду, що не набрали законної сили, надійшли апеляційна скарга або апеляційне подання прокурора. Вказані суди розглядають також справи, визначені законом, по першій інстанції (крім апеляційних господарських судів). Наприклад, апеляційний суд розглядає скарги на рішення, дії чи бездіяльність окружної виборчої комісії чи її членів, що стосуються виборів народних депутатів України; кримінальні справи про злочини, за вчинення яких Кримінальним кодексом України передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

До системи судів загальної юрисдикції належать також Касаційний Суд України та вищі спеціалізовані суди. У складі Касаційного Суду України діють: судова палата у цивільних справах, судова палата у кримінальних справах та військова судова палата. У касаційному порядку можуть бути перевірені постановлені судом першої інстанції рішення і ухвали з цивільних справ, які були предметом розгляду суду апеляційної інстанції, а також рішення і ухвали суду апеляційної інстанції, вирoki і постанови апеляційного суду з кримінальних справ, постановлені ним як судом першої інстанції, а також в апеляційному порядку.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, а також інші відповідні вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України. Вищий спеціалізований суд розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Цей суд здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції. Верховний Суд України виконує такі функції: розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом; переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку; у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами; дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики; здійснює інші повноваження, передбачені законом "Про судоустрій України".

Слід зазначити, що цей закон набирає чинності з 01.06.2002 р., крім положень, що стосуються організації та здійснення повноважень спеціалізованих адміністративних судів, які вводяться в дію після створення системи адміністративних судів, тобто протягом трьох років.

Цивільні і кримінальні справи у судах першої інстанції розглядаються по суті суддею одноособово, колегією суддів або суддею і народними засідателями, а у випадках, визначених процесуальним законом, – також судом присяжних. Суддя, який розглядає справу одноособово, діє як суд. Розгляд справ в апеляційному або касаційному порядку, а також в інших випадках, передбачених законом, здійснюється судом колегіально у складі не менше трьох професійних суддів відповідно до закону. Справи в порядку повторної касації розглядаються складом суддів відповідної судової палати Верховного Суду України згідно з вимогами процесуального закону.

Конституція України передбачає порядок обрання суддів. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Усі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково у порядку, встановленому законом (ст. 128 Конституції України). Судді, обрані безстроково, перебувають на посаді судді до досягнення ними 65-літнього віку. Судді всіх судів при здійсненні правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону.

Конституція України закріпила такі основні принципи судочинства: законність і рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів та у доведенні перед судом їх переконливості; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду; обов'язковість рішень суду.

Судочинство в Україні провадиться державною мовою. Застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках і порядку, визначених законом. Особи, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право користуватися рідною мовою та послугами перекладача в судовому процесі. У випадках, передбачених процесуальним законом, це право забезпечується державою.

§ 2. Підвідомчість справ Конституційному Суду України

Конституційний Суд України покликаний вирішувати питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і давати офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Його повноваження конкретизуються у ст. 13 Закону України “Про Конституційний Суд України”. Зокрема, Конституційний Суд України приймає рішення і дає висновки у справах щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України,

правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Формами звернення до Конституційного Суду України є конституційне подання та конституційне звернення. Правом вносити конституційне подання з питань прийняття рішення про відповідність законів та інших правових актів Конституції України (п. 1 ст. 13 Закону) наділені Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Суб'єктами права на конституційне подання з питань дачі висновків про відповідність Конституції України міжнародних договорів (п. 2 ст. 13 Закону) є Президент України та Кабінет Міністрів України. Правом вносити конституційне подання з питань дачі висновку про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту (п. 3 ст. 13 Закону) наділена тільки Верховна Рада України. І нарешті, суб'єктами права на конституційне подання з питань офіційного тлумачення Конституції України є крім вказаних вище також і органи місцевого самоврядування та інші органи державної влади. Слід зазначити, що суб'єктами права на конституційне звернення з питань дачі висновків щодо офіційного тлумачення законів Конституційним Судом України можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Необхідно мати на увазі, що Конституційний Суд України не вправі розглядати питання про законність актів ненормативного характеру органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції. Наприклад, відмова у державній реєстрації друкованого засобу масової інформації або порушення порядку державної реєстрації, а також рішення про зупинення випуску видання можуть бути оскаржені засновником у судовому порядку. Рішення органів державної податкової служби щодо юридичних осіб можуть бути визнані незаконними господарськими судами.

§ 3. Підвідомчість цивільних справ суду

Цивільне процесуальне законодавство, встановлюючи правила підвідомчості цивільних справ суду, надає громадянам широкі можливості для судового захисту своїх прав або охоронюваних законом інтересів.

Конкретні правила підвідомчості цивільних справ суду визначено у ст. 24 ЦПК. Згідно з цією статтею судам підвідомчі справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових і кооперативних правовідносин, якщо хоча б однією із сторін у спорі є громадянин, за винятком випадків, коли вирішення таких спорів віднесено законом до відання інших органів.

Цивільно-правові спори – це, головним чином, спори майнового характеру: спори про право власності на конкретне майно, про порядок користування спільним майном, про поділ спільного майна та про виділ частки із спільного майна; спори, що виникають з різних договорів (купівлі-продажу, міни, дарування, зберігання, комісії, доручення та ін.); спори, що виникають внаслідок спричинення шкоди; спори про авторство на відкриття, винахід, корисну модель, промисловий зразок, раціоналізаторську пропозицію та ін.

Цивільно-правові спори можуть мати не тільки майновий, але й особистий немайновий характер. Наприклад, згідно зі ст. 7 ЦК громадянин має право звернутися до суду і вимагати спростування відомостей, що ганьблять його честь, гідність або ділову репутацію.

Суду підвідомча більшість спорів, що виникають із сімейних правовідносин. Найпоширенішими є справи про: розірвання шлюбу, стягнення аліментів, встановлення батьківства, скасування усиновлення, позбавлення батьківських прав, передачу дітей на виховання, поділ майна подружжя тощо.

Трудові спори суди розглядали за загальним правилом, якщо позивачем додержано встановлений законодавством попередній позасудовий порядок їх вирішення в комісії по трудових спорах (КТС). Однак у зв'язку з прийняттям Конституції України громадяни тепер вправі безпосередньо звертатися до суду, обминаючи КТС. Порядок розгляду трудових спорів не поширюється на спори про дострокове звільнення від виборної оплатної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, які їх обрали, а також на трудові спори суддів, прокурорсько-слідчих працівників, працівників навчальних, наукових та інших закладів прокуратури, які мають класні чини.

Безпосередньо у місцевих судах розглядаються спори за заявами працівників про поновлення на роботі, зміну дати та формулювання причини звільнення, про оплату за час вимушеного прогулу, а також спори про відмову в прийнятті на роботу окремих категорій працівників, наприклад, вагітних жінок, молодих фахівців та ін. (ст. 232 КЗпП).

Підвідомчі судам спори, що виникають з кооперативних правовідносин, також різноманітні. Це насамперед цивільно-правові спори між різними кооперативами (житлово-будівельні кооперативи – ЖБК, гаражно-будівельні кооперативи – ГБК, споживча кооперація тощо) і їх членами та іншими особами, крім спорів, які відповідно до законодавства та

статуту конкретного кооперативу віднесені до виключної компетенції загальних зборів членів кооперативу або до компетенції інших органів. Судам, зокрема, підвідомчі спори за позовами ГБК про звільнення гаражного приміщення (стоянки), стягнення коштів на утримання та експлуатацію гаражів (стоянок), відшкодування шкоди, заподіяної майну кооперативу; за позовами членів кооперативу про неправильність виключення з кооперативу, вилучення гаража з чужого незаконного володіння.

Суди розглядають спори між громадянами і житлово-будівельними кооперативами. Так, громадянин вправі звернутися до суду з позовом про захист права на користування жилим приміщенням, яке виділено йому як членові кооперативу за рішенням загальних зборів членів кооперативу. Підвідомчі суду і справи за позовами членів кооперативу про обмін займаного жилого приміщення на інше, а також інші спори між ЖБК і членами кооперативу, між останніми і членами їх сімей.

Згідно зі ст. 24 ЦПК судам підвідомчі також справи по спорах, що виникають із адміністративно-правових відносин, та справи окремого провадження. До перших закон відносить такі справи: по скаргах на неправильності у списках виборців та у списках громадян, які мають право брати участь у референдумі; по скаргах на рішення і дії територіальної, окружної (територіальної) виборчої комісії по виборах депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад та по заявах щодо скасування рішення виборчої комісії про реєстрацію кандидата; по скаргах на рішення, дії або бездіяльність Центральної виборчої комісії, територіальної, дільничної виборчої комісії по виборах Президента України та по заявах про скасування реєстрації кандидатом у Президенти України; по скаргах на рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборів народних депутатів України; по скаргах на рішення, дії або бездіяльність Центральної виборчої комісії; по заявах про дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі невиконання ним вимог щодо несумісності депутатської діяльності з іншими видами діяльності; по скаргах на дії органів і службових осіб у зв'язку з накладенням адміністративних стягнень; по скаргах громадян на рішення, дії або бездіяльність державних органів, юридичних чи службових осіб у сфері управлінської діяльності; по скаргах на рішення, прийняті щодо релігійних організацій; за заявами прокурора про визнання правового акта незаконним; по скаргах на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби. Наприклад, у суді можуть бути оскаржені відмова громадянину в реєстрації транспортного засобу, постанови відповідних органів та посадових осіб про накладення штрафу та ін.

До справ окремого провадження належать справи: про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним; про визнання

громадянина безвісно відсутнім або про оголошення громадянина померлим; про усиновлення дітей, які проживають на території України; про встановлення неправильності запису в актах громадянського стану; про встановлення фактів, що мають юридичне значення; про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника; про оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні (ст. 254 ЦПК). Зокрема, громадянин вправі звернутися з заявою до суду про встановлення факту родинних відносин, якщо записи актів громадянського стану не збереглися, або факту перебування особи на утриманні, якщо цей факт породжує для заявника право на пенсію чи спадщину та ін.

Перелік справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, а також справ окремого провадження має виключний характер. Ніякі інші категорії справ, крім зазначених, суд розглядати не може.

§ 4. Підвідомчість справ господарському суду

Правосуддя у господарських відносинах згідно з чинним законодавством здійснюється господарським судом.

Як вказано у ст. 1 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК), підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи та у встановленому порядку одержали статус суб'єкта підприємницької діяльності, вправі звертатися до господарського суду згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав та охоронюваних законом інтересів. У випадках, передбачених законодавчими актами України, до господарського суду мають право також звертатися державні та інші органи, громадяни, які не є суб'єктами підприємницької діяльності, а також прокурори в інтересах держави.

Стаття 12 ГПК передбачає, що господарські суди вирішують спори, які виникають при укладанні, зміні, розірванні й виконанні господарських договорів та з інших підстав, а також спори про визнання недійсними актів з підстав, зазначених у законодавстві, зокрема, у законах України “Про підприємства в Україні” (п. 2 ст. 27), “Про споживчу кооперацію” (п. 7 ст. 17), “Про зовнішньоекономічну діяльність” (ст.ст. 16, 18) та ін. Наприклад, якщо внаслідок видання державним органом акта, який не відповідає його компетенції або вимогам чинного законодавства, порушуються права споживчих товариств та їх спілок, останні мають право звернутися до господарського суду з заявою про визнання такого акта недійсним (п. 17 ст. 17 Закону України “Про споживчу кооперацію”). Крім того, господарським судам підвідомчі справи про банкрутство та справи за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань,

віднесених законодавчими актами до їх компетенції. Так, господарські суди розглядають позови Антимонопольного комітету України та його територіальних управлінь на підприємця, який не виконує їх розпоряджень про зупинення або зміну прийнятих ним неправомірних актів, про зупинення ним діяльності, що суперечить антимонопольному законодавству.

Господарським судам не підвідомчі спори, що виникають при узгодженні стандартів та технічних умов; спори про встановлення цін на продукцію (товари), а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни та тарифи відповідно до законодавства не можуть бути встановлені за згодою сторін; інші спори, вирішення яких відповідно до законів України, міждержавних договорів та угод віднесено до відання інших органів.

Згідно зі ст. 5 ГПК сторони повинні застосувати заходи досудового врегулювання господарського спору у випадках, передбачених ГПК, а також за домовленістю між собою, якщо це не обумовлено договором.

Спори, що виникають із договору перевезення, договору про надання послуг зв'язку та договору, заснованому на державному замовленні, можуть бути передані на вирішення господарського суду за умови додержання сторонами встановленого для даної категорії спорів порядку їх досудового врегулювання.

Порядок досудового врегулювання спорів визначається ГПК, якщо інший порядок не встановлено діючим на території України законодавством, яке регулює конкретний вид господарських відносин.

Справи за заявою прокурора чи його заступника, Рахункової палати, Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень порушуються господарським судом незалежно від вжиття сторонами заходів досудового врегулювання спорів.

Порядок досудового врегулювання господарських спорів не поширюється на: спори про визнання договорів недійсними; спори про визнання недійсними актів державних та інших органів, підприємств та організацій, які не відповідають законодавству і порушують права та охоронювані законом інтереси підприємств та організацій; спори про стягнення заборгованості за опротестованими векселями; спори про стягнення штрафів Національним банком України з банків та інших фінансово-кредитних установ, а також на спори про звернення стягнення на заставлене майно.

Підприємства та організації, чиї права і законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав та інтересів звертаються до нього з письмовою претензією, яка надсилається адресатові рекомендованим або цінним листом чи вручається під розписку.

ГПК України передбачає, які конкретно спеціалізовані суди за територіальною ознакою повинні вирішувати ті чи інші господарські спори.

Місцеві господарські суди розглядають у першій інстанції усі справи, підвідомчі господарським судам.

Згідно зі ст. 15 ГПК справи по спорах, що виникають при укладанні, зміні та розірванні господарських договорів, справи по спорах про визнання договорів недійсними розглядаються господарським судом за місцезнаходженням сторони, зобов'язаної за договором здійснити на користь другої сторони певні дії, наприклад: передати майно, виконати роботу, надати послуги, сплатити гроші тощо.

Справи по спорах, що виникають при виконанні господарських договорів та з інших підстав, а також справи про визнання недійсними актів розглядаються господарським судом за місцезнаходженням відповідача.

Справи по спорах за участю кількох відповідачів розглядаються господарським судом за місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача.

Якщо юридичну особу представляє уповноважений нею відособлений підрозділ, територіальна підсудність спору визначається з урахуванням частин 1 – 3 ст. 15 ГПК залежно від місцезнаходження цього підрозділу.

Місце розгляду справи з господарського спору, в якому однією із сторін є апеляційний господарський суд, господарський суд Автономної Республіки Крим, господарський суд області, міст Києва та Севастополя, визначає Вищий господарський суд.

Справи про банкрутство розглядаються господарським судом за місцезнаходженням боржника.

Залежно від категорії справи та суб'єктного складу сторін ГПК закріплює виключну підсудність справ. Так, віднесені до підсудності господарського суду справи по спорах, що виникають із договору перевезення, в яких одним із відповідачів є орган транспорту, розглядаються господарським судом за місцезнаходженням цього органу.

Справи по спорах про право власності на майно або про витребування майна з чужого незаконного володіння чи про усунення перешкод у користуванні майном розглядаються господарським судом за місцезнаходженням майна.

Справи по спорах, у яких відповідачем є вищий чи центральний орган виконавчої влади, Національний банк України, Рахункова палата, Верховна Рада Автономної Республіки Крим або Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські ради або обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а також справи, матеріали яких містять державну таємницю, розглядаються господарським судом міста Києва (ст. 16 ГПК).

§ 5. Правосуддя у кримінальних справах

Порядок провадження у кримінальних справах встановлюється Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК). Відповідно до ст. 2 цього кодексу завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Як уже зазначалося, правосуддя здійснюється лише судом, однак всебічність, повнота й об'єктивність розгляду кримінальної справи в суді та її вирішення потребують чималої кваліфікованої підготовчої роботи. Тому згідно з законом майже кожна кримінальна справа повинна пройти *стадію попереднього розслідування*.

Попереднє розслідування провадиться у двох формах: досудове слідство та дізнання. Досудове слідство здійснюється слідчими прокуратури, слідчими органів внутрішніх справ, слідчими податкової міліції і слідчими органів безпеки (ст. 102 КПК). Органами дізнання є: міліція, податкова міліція, органи безпеки, командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ, митні органи, начальники виправно-трудових установ, слідчих ізоляторів, лікувально-трудових і виховно-трудових профілакторіїв, органи державного пожежного нагляду, органи охорони державного кордону, капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні (ст. 101 КПК).

Згідно із ч. 2 ст. 94 КПК підставами для *порушення кримінальної справи* є достатні дані, що вказують на наявність ознак злочину. Достатніми вважаються дані, які свідчать про факт підготовки чи вчинення діяння, передбаченого кримінальним законом. За наявності вказаних підстав прокурор, слідчий, орган дізнання, суддя (суд) мають право порушити кримінальну справу.

Приводами до порушення кримінальної справи є: заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з поличним; явка з повинною; повідомлення, опубліковані в пресі; безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину (ч. 1 ст. 94 КПК).

Деяка кількість кримінальних справ не проходить стадію попереднього розслідування. Це передусім справи приватного обвинувачення, які порушуються тільки суддею за скаргою потерпілого. До справ приватного обвинувачення закон відносить справи про умисне легке тілесне ушкодження або побої, про самоправство. Крім того, попереднє розслідування не проводиться у справах про злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки, для яких передбачено протокольну форму

досудової підготовки матеріалів, зокрема, у справах про такі злочини, як відкрите чи таємне викрадення чужого майна, ухилення від сплати аліментів на дітей, шахрайство, хуліганство, фіктивне підприємництво, незаконне полювання, порушення правил адміністративного нагляду та ін.

Відповідно до ст. 212 КПК досудове слідство закінчується винесенням одного з трьох можливих рішень: 1) обвинувального висновку; 2) постанови про закриття кримінальної справи; 3) постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Визнавши зібрані докази достатніми для складання обвинувального висновку, слідчий зобов'язаний оголосити обвинуваченому, що слідство в його справі закінчено. Склавши обвинувальний висновок, слідчий направляє справу прокуророві. Останній, затвердивши обвинувальний висновок, передає справу до суду.

З цього моменту починається провадження справи у суді першої інстанції. Спочатку суддя одноособово з обов'язковою участю прокурора здійснює *попередній розгляд справи*. Справа повинна бути призначена до попереднього розгляду не пізніше десяти діб, а у разі складності справи – не пізніше тридцяти діб з дня надходження її до суду. На цій стадії суддя з'ясовує щодо кожного з обвинувачених такі питання: чи підсудна справа суду, на розгляд якого вона надійшла; чи немає підстав для закриття справи або її зупинення; чи складено обвинувальний висновок відповідно до вимог КПК; чи є підстави для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу; чи не було допущено під час порушення справи, провадження дізнання або досудового слідства таких порушень вимог КПК, без усунення яких справа не може бути призначена до судового розгляду.

За результатами попереднього розгляду справи суддя своєю постановою приймає одне з таких рішень: про призначення справи до судового розгляду; про зупинення провадження у справі; про повернення справи прокуророві; про направлення справи за підсудністю; про закриття справи; про повернення справи на додаткове розслідування.

За наявності достатніх підстав для розгляду справи в судовому засіданні суддя, не вирішуючи наперед питання про винуватість, виносить постанову про призначення справи до судового розгляду.

Після проведення підготовчих до суду дій починається *стадія судового розгляду*.

Кримінальні справи розглядаються в суді першої інстанції, як правило, одноособово суддею, який діє від імені суду.

Кримінальні справи про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше десяти років, розглядаються в суді першої інстанції колегіально судом у складі трьох осіб, якщо підсудний заявив клопотання про такий розгляд.

Кримінальні справи про злочини, за які законом передбачено можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в суді першої інстанції розглядаються судом у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді.

Головними учасниками судового розгляду є дві сторони: сторона обвинувачення (прокурор, а також потерпілий, цивільний позивач та їх представники) і сторона захисту (підсудний, захисник і законний представник, цивільний відповідач і його представник). Відповідно до ст. 261 КПК вони користуються рівними правами щодо заявлення відводів і клопотань, подання доказів, участі в їх дослідженні та доведенні їх переконливості, виступу у судових дебатах, оскарження процесуальних рішень суду.

Рівність процесуальних прав учасників судового розгляду є однією з необхідних передумов реалізації принципу змагальності кримінального судочинства. Цей принцип означає, що в судовому засіданні процесуальний спір між собою ведуть дві сторони – обвинувачення і захист, кожна з яких обстоює свою процесуальну позицію, права і законні інтереси, забезпечуючи таким чином суду можливість повно, всебічно і об'єктивно дослідити всі обставини кримінальної справи, що розглядається, з метою встановлення істини і прийняття правильного рішення.

Особи, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі наявності реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну мають право на забезпечення безпеки.

Основною частиною судового розгляду є судове слідство, сутність якого полягає в дослідженні судом за участю обвинувачення і захисту всіх обставин справи, всіх доказів, як зібраних органами досудового слідства, так і витребуваних судом з власної ініціативи та за клопотанням учасників судового розгляду.

Від того, наскільки повно, всебічно і ретельно досліджено докази, залежить встановлення істини у справі і постановлення законного та обґрунтованого вироку.

Після закінчення судового слідства суд переходить до судових дебатів. Вони складаються з промов прокурора, потерпілого, підозрюваного, а також інших учасників процесу. У цій частині судового розгляду його учасники підбивають підсумок судового слідства, дають оцінку досліджених у судовому засіданні доказів, обґрунтовують свою позицію у справі.

По закінченні судових дебатів підсудному надається останнє слово, яке є важливою процесуальною гарантією реалізації підсудним свого права на захист. В останньому слові підсудний має право дати власну оцінку проведеного судового розгляду, всієї сукупності доказів, висловити своє ставлення до обвинувачення, оцінити власні дії і звернутися до суду з

відповідними проханнями.

Після дослідження всіх обставин справи на судовому слідстві, проведення судових дебатів і останнього слова підсудного суд негайно йде до нарадчої кімнати для постановлення вироку. Кримінально-процесуальний закон визначає вирок як рішення суду першої інстанції про винність або невинність особи (п. 12 ст. 32 КПК). Вирок постановляється ім'ям України. Він набирає чинності після закінчення строку апеляційного оскарження (тобто після закінчення п'ятнадцяти діб з моменту проголошення вироку), є обов'язковим для всіх фізичних і юридичних осіб і підлягає безумовному виконанню. Подання апеляції на вирок суду зупиняє набрання ним чинності та його виконання.

ГЛАВА XXII. ПРОКУРАТУРА, АДВОКАТУРА Й ОКРЕМІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

§ 1. Організація і функції прокуратури

Органи прокуратури в Україні – це єдина система прокурорів з підпорядкованістю тільки вищестоящим прокурорам і Генеральному прокурору України. Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду за згодою Верховної Ради України і звільняється з посади Президентом України. Строк повноважень Генерального прокурора України – 5 років.

Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори здійснюють прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, органами державного і господарського управління та контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими радами, їх виконавчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності, підпорядкованості та належності, посадовими особами та громадянами.

Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються Законом України “Про прокуратуру” від 05.11.1991 р. Згідно з цим Законом систему органів прокуратури складають: Генеральна прокуратура України, прокуратура Автономної Республіки Крим, прокуратури областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури. До органів військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських Сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах

міських).

Згідно з Конституцією України функціями прокуратури України є: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (ст. 121 Конституції України).

Організація та діяльність прокуратури провадяться на основі таких принципів, як єдність і централізація, законність, незалежність, публічність, гласність.

На посаду прокурорських працівників можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові та моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року.

§ 2. Організація та завдання адвокатури

Діяльність адвокатури регулюється Конституцією України, Законом України “Про адвокатуру” від 19.12.1992 р. Згідно зі ст. 59 Конституції України кожен має право на допомогу. У випадках, передбачених Законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення й надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура. Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземців, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу.

Адвокатура здійснює свою діяльність за принципами верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право займатися адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Закон виділяє різні організаційні форми та види діяльності адвокатури. Зокрема, адвокат має право займатись адвокатською діяльністю індивідуально, організувати своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які є юридичними особами і діють на основі статуту відповідного

об'єднання. Адвокати провадять такі види діяльності: дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні й письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; посвідчують копії документів у справах, які вони ведуть; здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами; подають юридичну допомогу підприємствам, установам, організаціям; здійснюють правове забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб. Цей перелік не є вичерпним. Адвокат має право здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

Адвокат може мати помічника або кількох помічників із числа осіб із вищою юридичною освітою. Умови роботи визначаються контрактом між адвокатом (адвокатським об'єднанням) і помічником адвоката з дотриманням законодавства про працю. Помічник адвоката виконує доручення у справах, які є в провадженні адвоката, крім тих, що належать до процесуальних повноважень останнього.

Закон “Про адвокатуру” передбачає гарантії адвокатської діяльності. Зокрема, забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути допитані як свідки. Документи, пов'язані з виконанням адвокатом доручення, не підлягають огляду, розголошенню чи вилученню без його згоди. Забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції відповідного прокурора. Не може бути внесено подання органом дізнання, слідчим, прокурором, а також винесено окрему ухвалу суду щодо правової позиції адвоката у справі. Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу. Кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки прокурором області та вищестоящим прокурором. Адвоката не можна притягати до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати їй застосуванням у зв'язку з наданням юридичної допомоги громадянам та організаціям.

§ 3. Окремі правоохоронні органи

До правоохоронних органів насамперед належить міліція. Організація і порядок діяльності міліції в Україні визначаються законами України “Про міліцію” від 20.12.1990 р., “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18.02.1992 р. та іншими нормативними актами.

Міліція – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. На міліцію

покладаються такі завдання: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорона і забезпечення громадського порядку; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам; сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Міліція є єдиною системою органів, що належить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з таких підрозділів: кримінальна міліція; міліція суспільної безпеки; транспортна міліція; державна автомобільна інспекція; міліція охорони; спеціальна міліція.

Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи, Міністерством внутрішніх справ України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватися спеціальні підрозділи міліції.

На службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, рівнем освіти, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийнятті на службу може бути встановлено іспитовий строк до одного року. Працівники міліції приносять присягу, текст якої затверджується Кабінетом Міністрів України. Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, які раніше засуджувалися за вчинення злочину.

Для виконання покладених на міліцію завдань закон надає працівникам міліції право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю. Їх застосуванню повинно передувати попередження. Без попередження фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції.

Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, до осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та до малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції, або збройного нападу чи збройного опору.

У разі необхідності застосування сили можливість заподіяння шкоди здоров'ю правопорушників та інших громадян повинна зводитися до мінімуму. Якщо ж шкоду завдано, міліція має в найкоротший строк забезпечити надання допомоги потерпілим.

Діяльність міліції будується на принципах: законності; гуманізму; поваги до особи; соціальної справедливості; тісної взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням. У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету.

Закон “Про міліцію” визначає також правове становище працівників міліції. Працівник міліції є представником державного органу виконавчої влади. Законні вимоги працівників міліції обов'язкові для виконання громадянами і посадовими особами. Працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом, діє в його межах. Ніхто не має права покласти на працівника міліції виконання обов'язків, не передбачених чинним законодавством.

До державних правоохоронних органів належить Служба безпеки України. Цей орган, покликаний забезпечувати безпеку держави, підпорядковується Президенту України і є підконтрольним Верховній Раді України. У Законі України “Про Службу безпеки України” від 25.03.1992 р. визначено такі завдання Служби безпеки: захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, від посягання з боку окремих організацій, груп та осіб; попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру та безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам країни.

Згідно зі своїми завданнями Служба безпеки України здійснює розвідувальну, контррозвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу, бере участь у розробленні та виконанні заходів щодо захисту державних таємниць України, надає допомогу Прикордонним військам України в охороні державного кордону та ін.

Діяльність Служби безпеки України, її органів та співробітників ґрунтується на принципах законності, поваги прав та гідності людини, позапартійності та відповідальності перед народом держави. Оперативно-службова діяльність Служби безпеки будується на засадах поєднання принципів єдиначальності та колегіальності, гласності та конспірації.

Систему Служби безпеки України складають: Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому регіональні органи, Служба безпеки Автономної Республіки Крим, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні та інші установи Служби безпеки. Організаційна структура Служби безпеки України визначається Президентом України.

Навчальне видання

ОСНОВИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

За редакцією професора В.В. Комарова

Редактори *Т.І. Васильченко,*
Г.О. Гришакова

Коректор *В.В. Христенко*

Комп'ютерна верстка *Т.А. Нікітіної*

План 2002 дод.

Підп. до друку 17.04.2002. Формат 60х84 $\frac{1}{16}$. Папір газетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 13. Облік.-вид. арк. 13,28. Вид. № 62.
Тираж 2000 прим. Зам. № 57. Ціна договірна.

Редакційно-видавничий відділ
Національної юридичної академії України
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77

Друкарня
ПВПП «Слово»
61024, Харків, вул. Лермонтовська, 27